Йоганнес Шваліна

Мовчання говорить

Теперішнє залишається, тільки час минає

Зміцнювати мир, осмислюючи минуле

Київ

Johannes Czwalina

Die Gegenwart bleibt, nur die Zeit vergeht

Durch die Aufarbeitung der Vergangenheit
nachhaltig Frieden schaffen

Impulse für eine gelingende Diplomatie

Mit Beiträgen von

Boris Zabarko, Kiew
Ilya Altmann, Moskau
Johannes Posth, Berlin
Susanne Guski-Leinwand, Jena
Wolfram Wette, Freiburg

ДУХ І ЛІТЕРА

Йоганнес Швалінa

Мовчання говорить

Теперішнє залишається, тільки час минає

Зміцнювати мир, осмислюючи минуле

За участі:

Бориса Забарко, Київ
Іллі Альтмана, Москва
Йоганнеса Поста, Берлін
Сусанни Ґускі-Ляйнванд, Йєна
Вольфрама Ветте, Фрайбург

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 947.7(=411.16)»1941/1945»

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Ш332 **Шваліна Йоганнес. МОВЧАННЯ ГОВОРИТЬ. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле /** Пер. з нім. Ольги Плевако. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 304 с.

ISBN 978-966-378-480-9

У цій книзі містяться численні розповіді, життєві історії, спостереження психологів, які переконливо доводять, що важкі травматичні події мають довгострокові наслідки і передаються через покоління. Про Голокост мовчали злочинці, мовчали вцілілі жертви, мовчали свідки, за чиєї байдужої згоди коїлися злочини. За це мовчання платять їхні нащадки. На наших очах розвиваються драматичні конфліктні ситуації у світі. Одна з головних причин конфліктів – це тягар попередніх травм. Книга показує, що ретельне опрацювання травматичних подій минулого є важливим фактором успішного розв'язання насильницьких конфліктів теперішнього.

За участі:

Бориса Забарка, Іллі Альтмана, Йоганнеса Поста, Сусанни Ґускі-Ляйнванд, Вольфрама Ветте

Видавці: *Костянтин Сігов* та *Леонід Фінберг*

Переклад: *Ольга Плевако*
Науковий редактор: *Андрій Павлишин*
Літературний редактор: *Валерія Богуславська*
Коректор: *Наталія Анікєєнко*
Верстка: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-480-9

© Йоганнес Шваліна, 2016
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2016

Значна частина часу на шляху до досягнення миру марнується, бо цей шлях не продуманий до кінця. Для того щоб швидше рухатися вперед, люди залишають поза увагою реалії, які мають велике значення. Ці реалії часто не збігаються з нашими формулами досягнення успіху, заснованими на логіці. Вони не підкоряються нашим уявленням про світ, але ми повинні підпорядкувати цим реаліям наші мирні концепції. «Розсудливі» люди діють за виробленими планами і не помічають перепон на шляху. Однак прогрес залежить від «нерозсудливих» людей, які стримують себе від швидкого просування, відкидаючи звичні стереотипи мислення, беззастережно приймаючи нові реалії. Одна з таких реалій – всепроникна присутність минулого в сьогоденні. Ми зобов'язані зберігати та інтерпретувати нашу колективну пам'ять, щоб зрозуміти сьогодення та уявити майбутнє. Минуле має трансформуватися і стати матеріалом для нової дійсності, що наблизить нас до миру.

Йоганнес Шваліна

Посвята князю Альбрехту Кастель-Кастелю

Ваш особистий приклад, уміння благородно прощати і щиро просити прощення, працювати над уроками минулого і прокладати шляхи для примирення, великодушно присвячений мені Ваш час і Ваші молитви, як і Ваші мудрі поради, що відкривають нові горизонти, уможливити написання цієї книги. Дякую Вам за цю духовну спорідненість, яку я відчував під час роботи над книгою і відчуваю дотепер*.

Йоганнес Швaлiна

---

* Князя Альбрехта Кастель-Кастеля (13.08.1925 – 9.05.2016) вважали взірцем «старої гвардії» німецької аристократії. – *Прим. ред.*

Ти відкрив мені очі на людей, які внаслідок сильного потрясіння замкнулися у собі і, не знайшовши відповіді про сенс пережитого, в скорботному мовчанні провели решту життя. Був час, коли й мені здавалося, що мій розпачливий крик душі чув лише вітер. Але вітер переніс мій заклик до іншого місця, того місця, якого я не міг сам відшукати. Коли під час прогулянок на природі ти відчуваєш вітер на своєму обличчі, думай і ти про те, що вітер не поглинає твого крику, як це часто здається, він несе його в те призначене місце. У такий момент згадай про мою вдячність. Твоє ім'я назавжди залишиться зі мною.

Йоганнес

Зміст

Передмова

Той, хто заплющує очі на минуле, сліпий для сьогодення.
Хто не хоче пам'ятати про нелюдські діяння,
той зазнає небезпек нового зараження.

Ріхард фон Вайцзеккер, президент ФРН,
промова на пам'ятному заході з нагоди 40-річчя закінчення війни
в залі пленарних засідань Бундестагу, 08.05.1985

Після Другої світової війни в Європі залишилися неопрацьованими чимало травм, зокрема, Голокост і система таборів ГУЛАГу. Нам забракло духовної стійкості, щоб дати відсіч новим спалахам насильства. Сьогодні ми за це платимо. Як крижини під час льодоходу, що зіштовхуються і нагромаджуються в тороси, всюди дається взнаки неопрацьоване минуле. На наших очах розвиваються конфліктні ситуації у світі.

На Мюнхенській конференції з безпеки в лютому 2016 року німецький міністр закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмаєр підбив невтішний підсумок: ніхто не міг передбачити, що так стрімко збільшуватиметься кількість криз і конфліктів. «Ми не сподівалися такого»[1]. Дипломатія стикається із серйозною проблемою через складність нових конфліктів. Тягар попередніх травм, одна з головних складових конфлікту і надалі залишається поза увагою.

Чому не залучають професіоналів і психологів, які могли б зовсім по-іншому розуміти й інтерпретувати мову і почуття конфліктуючих сторін, не так, як розуміють їх лише теоретично підковані дипломати, які ніколи особисто не ризикували життям під бомбами?

З огляду на складні конфліктні структури, в яких різко зміщуються і перетинаються інтереси різних сторін, ми повинні терміново виробити заходи з адаптації наших дипломатичних інструментів.

Неопрацьоване минуле дає про себе знати і в інших місцях. Наступні покоління шукають прояснення минулого, яке відчувають у собі як сьогодення. Вони здогадуються, що минуле життя батьків пов'язане з їхнім нинішнім станом. Вони здогадуються, що для орієнтації їм терміново потрібно знайти відсутній пазл з головоломки минулого, щоб краще інтерпретувати власне походження, світ почуттів, власну ідентичність. Вони хочуть вийти з несвідомого стану. У них немає дорожньої карти істинного минулого. Але вони усвідомлюють, наскільки важливе для них знання цієї карти. Без неї важко знайти невідомий пазл у біографіях та ідентифікувати особистість.

Ця книга критично відображає недостатнє опрацювання жахливих подій минулого століття. В ній описуються наслідки дефіциту опрацювання для наступних поколінь. Книга закликає до опрацювання, до примирення і прощення. В ній викладено конкретні кроки щодо практичного застосування опрацювання, вказано перешкоди, з якими можна зіткнутися на шляху до примирення. Книга показує, що ретельне опрацювання травматичних подій минулого – це фактор успіху для розв'язання насильницьких конфліктів теперішнього.

У першій частині книги докладно описано приклади найважчих травматичних подій минулого століття. Їхні наслідки довгострокові, вони передаються через покоління. Опрацювання цих подій з різних причин не може бути здійснене повною мірою. Ми розглядаємо Голокост. Можна було б також описати Архіпелаг ГУЛАГ, безправ'я і терор за часів сталінізму, чиї довгі зловісні тіні падають і на сьогоднішній день.

Щоб наблизитися до розуміння структури і закономірностей нашої психо-історичної спадщини, її впливу на сучасність, необхід-

но розглянути одну подію крупним планом. Ми свідомо відмовляємося від вичерпного переліку багатьох подій, щоб зосередити увагу на зловісних закономірностях і прикладах однієї події. Потрібно зрозуміти механізм успадкування та інтерпретації події наступними поколіннями. Неопрацьована спадщина завжди зумовлює виникнення нових конфліктів.

Читач дізнається, як не вирвані гіркі корені проростають знову, як повторюється минуле. Неопрацьована спадщина є однією з причин постійного займання нового, але по суті того ж самого вогню.

У книжці показано, що історія була б іншою, якби злочинці не ховалися під покровом мовчання, а знайшли у собі силу заговорити. Мовчання батьків викликало у дітей запитання, які залишилися без відповіді для першого покоління. Потреба отримати відповіді на запитання дедалі більше зростала у другому і третьому поколінні. Мовчання батьків послужило причиною розвитку в одних дітей роздвоєності чи покірності, в інших – протесту й люті. У багатьох дітей і онуків злочинців, а особливо нащадків жертв Голокосту, ця потреба переросла у термінову необхідність врешті-решт викорчувати гірке коріння і розсіяти густий туман мовчання предків. Вони хочуть знати, звідки вони прийшли, хто вони такі. Вони відчувають, що потрібно дійти до глибин, відкрити таємне і сокровенне, щоб зрозуміти себе.

У другій частині книги йдеться про сьогодення і доводиться, що минуле і сьогодення не можна розглядати окремо, що тільки знаючи про минуле, можна зрозуміти сьогодення. Щоб вирішити проблеми сьогодення, спочатку потрібно розібратися з проблемами минулого. Книга пояснює, чому недостатньо звичного дипломатичного інструментарію, сфокусованого тільки на нинішньому дні. За такого підходу не беруться до уваги факти, надзвичайно важливі для досягнення стабільних результатів у розв'язанні конфліктів. На розгляд пропонуються альтернативні підходи, які гарантовано приводять до успіху, й описується пор-

трет особистості – потенційного миротворця і провідника стабільних довгострокових змін.

У цій частині книги обґрунтовується твердження про те, чому терміново необхідний новий підхід до дипломатії – гнучкої, інтегративної дипломатії, здатної інтуїтивно розпізнавати і професійно вирішувати глибинні проблеми й емоційні реалії сторін конфлікту. Зрештою, розуміння «мови поза мовою», висловленого без слів, тобто психологічне розуміння, згодом набуватиме дедалі більшого значення для успішного здійснення дипломати чних переговорів. Той, хто знає, як інтерпретувати емоції, не сумнівається в тому, що їхнє сприйняття і правильна інтерпретація кардинально впливає на результати переговорів.

З усіх незліченних світових конфліктів ми зосередилися на конфлікті Росія – Україна. Зловісні тіні недостатньо опрацьованих Голокосту і сталінізму поєднуються у складну суміш, впливають на сприймання і мислення, у тому числі на мислення державних осіб, які ухвалюють відповідальні рішення; послаблюють ймовірність якнайшвидшого досягнення стабільного миру. Які перспективи і шанси у цих двох країн? Чи досягнуть вони миру? Що врятує нас від того, щоб неопрацьоване минуле не переходило у спадок із покоління в покоління?

Один з варіантів рішення показаний на прикладі історії ПАР. У Південній Африці пройшов структурований процес примирення, що став протиотрутою від забуття і мовчання, завдяки йому була подолана смертоносна система апартеїду. Всупереч очікуванням, відбулося зближення ворогуючих сторін, було ініційоване примирення, яке, попри рецидиви, вважають успішним. Непереборні бар'єри між жертвами і злочинцями були зняті за допомогою покаяння і прощення, таким чином було застосовано нову неюридичну практику примирення.

Що вдалося б змінити в Німеччині після 1945 року або після падіння Берлінського муру в 1989 році, якби була застосована по-

дібна до південноафриканської модель примирення? Які можливості ми не використали – особисто, в соціумі, в політиці?

Сьогодні світ потребує глибокого опрацювання та налагодження шляхів примирення, нових парламентерів, які відрізняються від уповноважених владою кадрових дипломатів. Треба активно шукати такі особистості й надавати їм повноваження для дії. Вони повинні набути соціального визнання, що посилюватиме їхній політичний вплив. Мотивацією мають стати послідовні зміни, які беруть початок у людських серцях. Якщо ми не розглянемо причини ненависті, то плоди наших зусиль будуть недовговічними. Де ж ті пророки, що взяли б на себе провину своїх предків, свого народу? Де ж ті люди, які б не боялися ризикувати життям і зустрічатися на переговорах у гарячих точках планети?

Ми стали безпомічними глядачами, які дивляться на незліченні тліючі світові згарища. Ми повинні докласти всіх зусиль, щоб у складному світі, сповненому ненависті, виробити і застосувати дієві практики примирення. Але перш за все ми повинні вивчити історії тих людей, тих особистостей, дії яких привели до успіху. Звісно, шлях до примирення нелегкий. Особливо важко на початку, коли знову загострюється біль жертв і стає явною вина злочинців.

Я прагну культури примирення, вільної від розщеплення і витіснення, від мовчання, від перекладання провини на іншого, від применшення, від красивих промов, від заперечення і приховування. Культури примирення, якій властива сміливість і яка починається з визнання власних провин. Така культура ознаменує нову якість політичного і соціального начал. Кожний день, коли ми не працюємо над примиренням і прощенням, – це втрачений день. Кожний день, коли ми мовчимо з почуття провини, помилкового розуміння лояльності, приховуємо біль – це день, який робить ще важчим тягар, котрий нестимуть наші нащадки.

Для травмованих людей час має особливий вимір. Тільки-но повертається спогад, учорашній день стає сьогоднішнім. Минуле живе у сьогоднішньому, сьогоднішній день залишається, і тільки час минає. Ми знаємо, що сторони конфлікту носять у собі минуле як теперішнє, і ми повинні використати шанс, щоб вилікувати травми, пов'язані з насильницькими конфліктами минулого, звільнити від них сьогодення.

Сьогоднішнє залишається, тільки час минає. Сьогоднішній негативно пережитий день буде негативним і завтра. Сьогоднішній день завтра стане вчорашнім, а вчорашній житиме у сьогоднішньому. Травматичний досвід окремих людей і цілих народів не повинен залишати за собою останнє слово.

Йоганнес Шваліна

Рієн поблизу Базеля, квітень 2016 року

Частина 1 |

Мовчання говорить

I. Рішення мовчати

Рішення мовчати схоже на зведення греблі. Але жоден мур не простоїть вічно.

Чому сьогодні діти, внуки і правнуки намагаються ретельно реконструювати біографії своїх батьків, дідів і прадідів? Вони відчувають присутність минулого, яке пригнічує їхнє сьогодення. Вони усвідомили, що минуле предків безпосередньо причетне до нинішнього стану нащадків. Вони прагнуть прояснити минуле, якого не пережили, але яке певною мірою зумовлює їхні почуття, їхню ідентичність. Так вони постійно живуть у двох культурах і хочуть за всяку ціну розв'язати цю дилему[2]. Мур стає крихким: останні постарілі свідки вже не так затято мовчать, вони готові говорити. Вони розуміють, що мур мовчання більше не виконує позірного захисного призначення. Вони бачать, що минуле продовжує діяти – минуле, яке так ретельно приховували, так довго витісняли. Часто типові симптоми травматизації проявляються через багато років. У похилому віці пам'ять втрачає нейронні запобіжники. Мозок гірше витісняє небажані спогади. Літніх людей переслідують флешбеки (раптові сильні переживання минулого досвіду), напади нічної паніки, безсоння.

Клаудія Бруннер, внучата племінниця заступника Адольфа Айхмана, котрий відповідав за депортацію 130 000 євреїв, пояснює різницю між поколіннями:

> Що більше я хочу знати, то більшою стає потреба пролити світло на темні сторінки, які раптом стали частиною моєї родинної історії і, отже, частиною мене самої... Минуле відкидає тіні на сьогодення, продовжує діяти в нас навіть тоді, коли ми намагаємося його витіснити[3].

Уве фон Зельтманн, чий дід брав активну участь у придушенні повстання у Варшавському ґетто навесні 1943 року, пише:

> Чому я вже три роки витрачаю час на пошуки свідків, читання документів і книг за темою, чому я безперервно займаюся безславними сторінками німецької історії, чому я длубаюся у цьому огидному коричневому багні, турбуючи себе та інших? Бо я хочу зробити щось хороше? Бо хочу відмежуватися від темної сторони в собі? І врешті-решт, чому саме я?[4]

Мовчали не лише злочинці, а й жертви, які вціліли. І не забувайте про численних поплічників, яким не вдасться умити руки і видаватися непричетними. Мовчали Церкви. Тоді мовчав увесь світ, у всякому разі, дуже довго мовчав. І Бог теж мовчав?

Наслідком подій часів націонал-соціалізму стали почуття провини і співучасті, це не оминуло нікого. Після Другої світової війни провина розглядалася тільки в специфічно юридичному сенсі, але вона залишилася у багатьох інших формах. Моральна, психологічна і колективна форми провини не потрапили під юрисдикцію суду. Щоб вести нормальний спосіб життя, люди мовчали. Винними назвали таких людей, як Айхман, їх судили на великих процесах. Величезна кількість поплічників і тих, хто отримував вигоду від переслідування, не зізналися у співучасті. Вони не зізналися ні перед самими собою, ні перед своїми дітьми: мовчали всі.

Багато хто, часто неусвідомлено, несе в собі *понадпоколіннєву* спадщину. Ця спадщина перетворює свідомі переживання покоління злочинців і жертв у *підсвідому дилему* для наступного покоління. Спадщина усвідомлюється як тягар, але бракує орієнтирів, щоб його позбутися. З ним іноді важче впоратися, ніж із тим, що батьки передали на свідомому рівні.

Герман Гессе висловив глибоку думку: «Повертається все, що до кінця не вистраждано і не погашено»*. Минуле, яке не було про-

* Сіддхартха / пер. Олекси Логвиненка // Сіддхартха. – С. 80.

яснене, опрацьоване, повертається знову. Мовчання, яке не було прояснене, приховує життєву правду. Припустимо, твердження Гессе правильне, і ми визнаємо, що опрацювання німецького минулого недостатньо глибоке через мовчання злочинців і їхніх поплічників. Чи повинні ми детально аналізувати минуле, щоб зрозуміти, як воно впливає на наше сьогоднішнє життя?

Злочинці й поплічники в післявоєнний період ішли дорогою страху. Вони боялися всього, що могло зашкодити іміджу та кар'єрі, хоча цей страх найбільше шкодив їхнім дітям. Психолог Тільман Мозер говорить про «лицемірство» того покоління, яке призвело до того, що нащадкам дістався «контейнер, повний проблем»[5].

Ми повинні поставити питання про те, що змінилося б, якби діди й батьки безжально і беззастережно порушили мовчання і правдиво визнали свою провину.

1. Мовчання жертви

Як нам дібрати слова,
які могли би пояснити незбагненне[6].

Проф., д-р Альберт Г. Фрідлендер

Останнім часом дедалі частіше з'являються біографії тих, хто Другу світову війну не задумував, не вів, але змушений був розплачуватися за неї своїм здоров'ям і життям. На Сході про долі цих людей не можна було й згадувати. І навіть на Заході вважали за краще не слухати похмурих розповідей тих, хто повернувся, – всі квапилися підвести риску і були зайняті відбудовою. Але для тих, хто пережив жахи війни, не могло бути останньої межі; минуле нагадувало про себе щодня нічними кошмарами і соматичними розладами[7]. Як вони розв'язували цю дилему? Для самозахисту більшість із них як форму існування обрали мовчання про те, що насправді було для них найважливішим.

Щоб вижити, вони сховали біль усередині й ні з ким не говорили про рани, які щодня нагадували про себе. Колишній в'язень концтабору Елі Візель обґрунтовує подібну поведінку так: «Ті, хто цього не відчув, усе одно ніколи не дізнаються, як це було; ті, хто знає, ніколи не розкажуть усієї правди»[8].

Тепер, щоб детальніше розглянути мовчання жертви, а потім злочинця, нам знадобиться диференційований підхід. Одне мовчання відрізняється від іншого. Психолог Юрґен Мюллер-Гогаґен каже: «Це не *просто* мовчання, не *просто* провина, не *просто* страх, не *просто* травми або насильство. Це в кожному випадку дуже різні прояви, які набувають різних форм залежно від обставин, залежно від контексту і тла. Зрозуміло одне: мовчання переслідуваних зовсім інше, ніж мовчання переслідувачів»[9].

Однак не завжди точно визначається відмінність між злочинцями і жертвами. Приклад грубої класифікації: есесівці – жорсто-

кі злочинці; в'язні концтаборів – благородні люди; посіпаки – нешкідливі; керівники військового часу – помічники системи терору; представники переможених народів тільки з примусу брали участь у злочинах, одні випадки можна виправдати, а інші – ні. У житті траплялося по-різному, тож ми використовуємо умовну класифікацію тільки як допоміжний інструмент у пошуках розуміння, як орієнтир у цьому темному лісі.

Серед жертв були й такі, котрі взяли провину на себе і намагалися оберігати інших. Підступність стратегії нацистів полягала у використанні в'язнів концентраційних таборів і ґетто у злочинних цілях, аж до знищення інших в'язнів. Це був світ, в якому заради власного виживання в'язні змушені були доносити на інших, красти, зраджувати, виказувати[10].

Але були і такі солдати й офіцери СС, які самі платили за ліки, передавали їх ув'язненим, ризикуючи власним життям. Про це розповідав Віктор Франкл. Його психологія ґрунтувалася на почутті провини, логотерапії та екзистенційному аналізі. Він сам пройшов чотири концтабори[11].

Ненадання допомоги або донос, вчинений в'язнем зі страху, – подібні вчинки в принципі розцінюються по-іншому, ніж провина переслідувачів, злочини яких навряд чи можна порівняти зі співпрацею жертви.

Чому жертви мовчать про те, що вони пережили під час війни? Бо для пережитого немає слів. Невимовне неможливо пояснити словами. Простір невимовного Ганс Кайлсон описав так: «Недосяжно для слів»[12]. Розповісти про пережите – важлива потреба людини, необхідна для душевного здоров'я, що підтверджує прислів'я «Розділене горе – половина горя». Нікому не розповідати про свій біль, означає залишити його нерозділеним. Наслідком є трансформація болю у патології та хвороби.

Той, хто залишився живим, втрачає здатність спілкуватися зі світом. Він знову занурюється у стан, де реально не може ні на що

вплинути, щоб відновити нормальну картину світу. З багатьох бесід із тими, хто лишився живим, ми знаємо, що вони не висловилися до кінця, адже боялися приниження після розповідей про пережите. Страх ганьби замикав їм уста.

У листопаді 2011 року ми запросили Василя Михайлівського як свідка переслідувань євреїв в Україні виступити в нашому меморіальному музеї єврейських біженців у Ріені в Швейцарії. Він із тих небагатьох, хто вцілів після розстрілів у Бабиному Яру – однієї з найбільших масових страт, проведених нацистами під час Другої світової війни: 29 та 30 вересня 1941 року в урочищі Бабин Яр у Києві було розстріляно 33 771 особу. Михайлівський вижив завдяки хоробрості жінки-лікаря. Минуло 60 років. Сивий 90-річний чоловік стояв перед швейцарцями і не міг говорити. Він не вимовив ані слова. Його послання зацікавленому слухачеві складалося винятково з безмовності.

Люди, які пережили пекло концтабору, кажуть знову і знову, як нестерпно важко розповідати про те, що сталося. Для жертв навіть спогад про пережите – це колосальне емоційне навантаження. Коли вони розповідають, то описують не лише минуле, а й знову уявляють себе в концтаборі, й усе знову повторюється в сьогоденні, в реальності.

Елі Візель, який пережив Голокост, відповідає на питання, чому йому так важко говорити:

> Розповідаючи про це, я почуваюся дуже некомфортно. Я повинен щось говорити, але мені завжди хочеться сказати щось інше. Зі мною траплялося, що я замовкав посеред слова, бо відчував, що ось-ось заплачу. Я не люблю плакати на людях, навіть коли я сам, то рідко плачу. Але це такі почуття, що неможливо стримати сліз[13].

У 2011 році в моєму домі гостював очевидець тих подій Михайло Зьотковський. Того вечора він зміг тільки зі сльозами на очах сказати:

> Коли 20 липня 1940 року я потрапив у концтабір Аушвіц, нас одразу занесли в списки, і кожен отримав свій номер. У той момент ми попрощалися з нашими іменами. Я отримав номер 1055... Після звільнення я майже нічого не розповідав. Пригадую один епізод: незабаром після одруження у 1950-х роках ми з дружиною були у Польщі і заїхали в Аушвіц. Біля воріт я почав розповідати, як сюди потрапив і що тут відчув. Але біля блоку 11, коли ми підійшли до будки охоронця, і я сказав, що був тут, я не витримав, мій голос обірвався. З тих пір дружина каже, що туди вона більше ніколи не повернеться. У нашій родині, поки діти були маленькими, я не розповідав про ті страшні події. Пізніше діти виросли і залишили домівку... Зараз, у моєму похилому віці, а мені 83 роки, я більше, ніж раніше, займаюся минулим. Раніше я мав працювати, забезпечувати сім'ю, у мене не було часу роздумувати на цю тему, і тому я не говорив про це.

Часом мовчання потерпілих є не стільки наслідком свідомого вибору, скільки симптомом психічної травми. Це співвідноситься з клінічною картиною травми, коли після провокуючих подій настає «втрата мови від жаху». У правій півкулі головного мозку виникають картини, які постають у людини перед очима в той час, як мовний центр активно пригнічується. Людина не може передати словами те, що сталося, внаслідок чого опрацьовування травми з тими, хто пережив жах, значно ускладнюється.

Відкинуті байдужим оточенням

Однією з причин мовчання часто називають небажання людей вислуховувати подібні страшні історії – в родині чи в колі знайомих. Майже кожна сім'я пережила подібні жахи і була байдужою до розповідей інших.

Після війни подібні розмови не схвалювалися. Люди зосереджувалися на відбудові. Якщо жертви розповідають свою історію, то, як правило, в черговий раз завдають болю тим, кому звіряються. І тому вони теж мовчать. Люди неохоче ідентифікують себе з

жертвами, набагато охочіше – з переможцями. А тому роль жертви – свідомо чи неусвідомлено – часто таврують презирством.

13 липня 2011 року я розмовляв з професором Іваном Лефковицом. П’ятирічною дитиною разом із мамою та братом він пережив увесь жах переслідувань: переховування в погребі, арешт, в’язниця ґестапо, депортація, розділення членів сім’ї, концтабір Равенсбрюк, смерть рідного брата в газовій камері, марш смерті, врешті-решт, концтабір Берґен-Бельзен, черевний тиф і звільнення англійцями 15 квітня 1945 року. Наприкінці довгої розмови я поставив йому запитання: «Як сталося, що тим, хто пережив Голокост, так важко розповідати про свої почуття навіть близьким родичам, а частіше все життя доводиться мовчати? Ви пережили зло. У вас же була можливість розповісти про це?» Лефковіц відповів: «Мені взагалі важко відповісти на це запитання. Я можу розповісти про це з точки зору нашої сім’ї, тобто моєї матері й мене. Ми повернулися з Берґен-Бельзена, і з’ясувалося: по-перше, вижили тільки ми вдвох. По-друге, важко було пояснити людям, що, власне, ми пережили. Ми часто помічали, що й іншим теж було непросто. А ще ми зрозуміли: те, що пережили ми, не можна порівнювати з тим, що пережили інші. Тому ми обрали мовчання. Ми зустрічали стільки нерозуміння, що простіше було сказати: «“Забудьмо про це. Не будемо говорити про минуле, а тільки про те, що відбувається зараз”».

Мовчання як спосіб життя

Тривала травматизація, що виникла внаслідок погроз, втечі, смерті близьких, втрати батьківщини і, врешті-решт, незацікавленість тих, хто не вірив розповідям або не хотів слухати, – все це наклало важкий відбиток, тому жертви прийняли мовчання як спосіб життя. Багато з тих, хто вижив і не міг розповісти про пережите, все життя носили в собі наслідки мовчання, а це не могло не вплинути на дітей та онуків.

Було б надто просто назвати це «травмою» – таку поведінку протягом багатьох років. У популярній медицині травмою називається психічна реакція людини на раптові події, що руйнують звичний світ і пов'язані з небезпекою для життя. У постраждалих, зазвичай, протягом короткого часу настає відновлення. Однак у жертв війни та особливо жертв Голокосту часто буває по-іншому: їхня травмованість проявляється знову через десятиліття або триває все життя. Тут цілком адекватним є термін «посттравматичний стресовий розлад». Посттравматичний стресовий розлад зазвичай починається там, де закінчується травма[14].

Травмовані люди живуть душевно знищеними, вони заручники свого горя і свого болю. Наслідок травматизації – неможливість швидко реагувати на поточні події та повноцінно інтегруватися в суспільство[15].

Психолог Вільям Нідерланд використовує термін «синдром тих, хто вижив»:

> ...З усієї великої кількості понять йдеться в основному про біль, страждання і величезну внутрішню скорботу... Переслідування різко перервали попередню лінію життя і часто – найтяжчим чином. Так виник здебільшого непоправний злам життєвої лінії... Після порятунку це виразилося в депресії і страху. Страх перетворився для багатьох у болісне відчуття – необхідність постійно боятися, що супроводжувалося певним фізичним станом (прискореним серцебиттям, утрудненим диханням, тремором, слабкістю). Душевні порушення проявилися у формі хворобливого збудження, внутрішньої напруги та нервового занепокоєння, страху та кошмарів, невисловлених фобій, наприклад, жаху, який раптово охоплює, коли чуєш звук дверного дзвінка або бачиш людей в уніформі на вулиці. Недовіра, страх і підозріливість оволоділи всіма почуттями і внутрішнім світом постраждалих. Злочин наклав відбиток на все душевне життя цих людей[16].

Психолог Вайцель-Польцер доповнює список. Вона знову і знову спостерігає такі симптоми, як витіснення тимчасових або смисло-

вих спогадів, порушення самосприйняття, доповнене відчуттям крайньої безпорадності, порушення інтимних стосунків, утрата твердості віри, відчуття безнадійності й відчаю, тривале відчуття оглушення й емоційної тупості, агедонія (нездатність відчувати радість і задоволення), думки про самогубство, депресії.

До цього слід додати тривожні асоціації, які виникають у певних ситуаціях. Гавкання собаки, щільний натовп, феєрверк, крик дитини або завивання сирени пробуджують певні спогади. Жертви Голокосту часто відчувають приреченість і непотрібність[17].

Коли взяти до уваги такий великий список симптомів, то стає цілком зрозуміло, що деякі жертви прагнуть не лише заглушити, а й витіснити спогади з власної свідомості, уявляючи жертвою злочину інших, а не себе.

Життєві проекції після Катастрофи

Саме тому, що вони зробили вибір на користь мовчання, багато постраждалих, хоч як це парадоксально, змогли жити повноцінним, корисним і продуктивним життям, прагнучи відшкодувати всі свої втрати.

Неусвідомлене мовчання допомагало тим, хто вижив, боротися за існування. Світ після 1945 року вимагав від тих, хто повернувся, самозречення на користь адаптації до нових умов: «І справді, вони пристосувалися, у них є сім'ї, вони зробили кар'єру. Їм було ніколи говорити»[18].

Результати досліджень ізраїльської соціальної медицини вказують, що жертви, які вижили, в повсякденному житті часто не зациклювалися на прихованому глибоко в душі тягареві пережитого[19]. Навпаки, в соціумі вони часто діяли навіть наполегливіше і жорсткіше, ніж їхні сучасники, котрі не постраждали.

Через сорок років після Голокосту, загрубілі, загартовані життям,

вони, однак, були надламані психічно. Наприкінці життя вони шукали психологічної допомоги набагато частіше, ніж інші люди їхнього віку. Тепер вони хочуть висловитися, уникаючи, однак, турботливої опіки клінік і лікарів-психіатрів.

Дитячий психіатр Давид де Левіта (нар. 1926 р.), який пережив Голокост, обґрунтовує це явище так:

> Протягом багатьох років у тих, хто вижив, у сталій рівновазі перебувають два компоненти: провина за те, що вижив, і торжество, оскільки вижив, – тріумф, який відчувається навіть у похилому віці. Ці люди вже зустрічалися зі смертю. На схилі віку вони знову опиняються перед неминучим фактом власної смерті. Таке зміщення – центральний конфлікт для тих, хто вцілів. Людина глибинно психологічно відчуває, що вже не раз вислизала з обіймів смерті. І тепер вона усвідомлює, що нікому не дано уникнути смерті. Таким чином, є два різновиди вцілілих: одним із віком стає краще, бо їхнє почуття провини зменшується. Інші, які почувалися тріумфаторами, наприкінці життя ламаються, бо відчувають жах перед лицем смерті. Кошмари, напади страху і паніки раптово охоплюють людей похилого віку першого покоління жертв, хоча вони фізично цілком здорові, у них за плечима успішне життя. Протистояння неминучості смерті для цієї категорії дуже сильне. У тих, хто страждає фізичними недугами, це протистояння виражене не так сильно, адже в їхніх тілах смерть уже почала свою роботу, і вони відчувають її присутність.

Питання без відповіді про мотиви злочинця

Опрацювання зосереджене головним чином на *співчутті* до єврейських жертв. Але воно не відповідає на основне питання жертв: «Чому ви це вчинили?» Головна проблема полягає в незадоволеному бажанні дізнатися більше про мотиви злочинців. Нащадки жертв у Німеччині хочуть знати, *як саме* людина заражається антисемітською, расистською ідеологією, *як* вона звикає до сортування, приниження невинних людей і *як* зрештою стає

щонайменше мучеником або глядачем одного з найбільших актів геноциду всіх часів. Жертви хочуть знати причини, через які звичайні громадяни стали антисемітами, донощиками, вбивцями, отримували вигоду від переслідування євреїв або просто були пасивними глядачами нескінченної серії узаконених державою злочинів.

Жертви шукають відповіді на своє запитання, де містяться головні лінії розломів європейської християнської культури сучасної епохи. Вони хочуть знати, що призвело до колективної кровожерливості, чому незліченна кількість чоловіків і жінок, зрадивши власній християнській традиції, стали злочинцями або щонайменше колаборантами, не перешкоджаючи неймовірно жорстоким убивствам євреїв. У багатьох європейських країнах мала місце активна співпраця і пасивна байдужість до масових убивств, що виводить питання жертв далеко за межі Німеччини, піднімаючи їх до загальноєвропейської проблеми. Мільйони німців знали, що вони обрали радикальну антисемітську партію, і вони до останнього захищали режим, який пропагував спотворену расистською манією картину світу. Десятки тисяч людей були залучені до злочинів, які неможливо осягнути нашою сьогоднішньою свідомістю. Нерідко це були люди з академічною освітою, які виросли в суворій християнській традиції західної культури. У чому ж глибинні причини і смертельні наслідки повзучої чуми людської жадібності, опортунізму, расизму, антисемітизму? Чому дорослі роздратовано реагували на запитання своїх дітей, чому уникали правдивих відповідей?

Багато хто у своїх скупих відмовках виставляли себе жертвами: спокушеними, ошуканими системою, жертвами невідомих сил. Так вони принизили жертв удруге. Адже справжні жертви не були жертвами невідомих сил, а були жертвами конкретних людей – людей, до яких слідом за почуттям провини мало би прийти усвідомлення відповідальності, що, своєю чергою, могло би

допомогти їхнім дітям сприйняти і зрозуміти батьків. Але для цього в них у гарячковій гонитві за добробутом не було ні часу, ні мужності. Не знайшлося часу для критичного самоаналізу щодо питання: «Що нас так обмарило, чому ми обрали цей шлях, планували вбивати, хотіли вбивати і вбивали?» Відмова від ретельного аналізу, «інвентаризації» минулого призвела багатьох з покоління дітей злочинців до особистих конфліктів, гніву, депресії, безпорадності в життєвих обставинах і численних девіацій.

Різкі гострі фотографії на виставці під назвою «У всіх на очах» про депортацію з Леррахера в 1940 році. На цих знімках бачимо на обличчях жителів Леррахера вираз схвалення і хорошого настрою тим часом, коли вони зацікавлено спостерігають за арештами, приниженнями і депортацією єврейських сусідів. На інших фотографіях чітко проступає жадібність до «дармового» покинутого майна щойно вивезених євреїв. Голокост відбувався в усіх на очах. Ті, хто підтримували його, незліченні захоплені підпомагачі, і далі вели після 1945 року звичайне, непомітне життя. У церквах, без паузи на осмислення, як зазвичай, проповідували про доброчинність та любов до ближнього.

Замість того, щоб тільки вшановувати пам'ять людей, які чинили активний опір, ми повинні – як наступне покоління – подумати про те, чому більшість наших предків не чинили опору.

Одна із жертв Голокосту сказала: «Прощення є найлюдянішим з усіх людських жестів, так це повинно бути, але хіба люди коли-небудь просили у нас пробачення?»[20] Жертви хочуть отримати відповіді на запитання, які не дають їм спокою: *Як і чому* вони вчинили таке з нами? Тільки відповіді на ці запитання можуть стати для жертв передумовою до розгляду можливості прощення і примирення.

Феномен провини у тих, хто вижив

Наявність почуття провини ще нічого не говорить про об'єктивність провини. Провину відчувають багато з тих, хто під час націонал-соціалізму нічого поганого не зробив, особливо нащадки жертв. Вони, наприклад, звинувачують себе в тому, що не зробили нічого, чи зробили недостатньо багато, або докоряють собі, що незаслужено вижили, тоді як їхніх близьких було вбито.

Часто у справжніх винуватців, хоч як дивно, зовсім відсутнє почуття провини, в той час як по-справжньому безгрішні люди мучаться цим почуттям. Отже, наявність або відсутність почуття провини саме по собі не є мірилом для визначення фактичної, об'єктивної провини.

У 2001 році я запитав Урсулу Майсснер про мотивацію її вчинку. Вона, будучи 20-річною актрисою в трупі Ґустава Ґрюндґенса в Берліні, упродовж тривалого часу переховувала у своїй квартирі єврейську сім'ю Конрада Латте. Жінка відповіла: «Я просто виконувала свій обов'язок, скромно допомагала, але, озираючись назад, ловлю себе на тому, що багато з минулого завдає мені гострого болю, а почуття провини не відпускає. Чому я не зробила більше? Чому грізний голос моєї совісті не говорив частіше і голосніше?»

Реакція на травматизацію, таким чином, полягає часто в неусвідомленому відчутті сорому й провини. Тому тим, хто постраждав, особливо важко відкритися. Їм найкомфортніше тоді, коли вони мовчать про пережите. Проте в них лишається невисловлена потреба розповісти про свої травми й отримати розуміння оточуючих. Вони потребують людей, які зможуть обережно і делікатно розібратися в усьому.

Багато хто страждає від почуття провини за те, що вони вижили: «Всі інші приречені були померти, я ж не заслужив того, щоб вижити».

Те саме відчувала й Еріка Ландау:

> Із властивою їм пунктуальністю німці розстрілювали завжди тільки до другої години дня. Нас двічі повертали назад у табір. Відчуття, що я повернулася на нари в табір після того, як весь день дивилася на розстріляних, котрі лежали в могилах, ними самими викопаних перед розстрілом, – це зовсім не відчуття радості від того, що вижила. Це було почуття глибокого суму, сорому і провини за те, що я повернулася назад у табір, а інші не повернулись[21].

«Провина тих, хто вижив, – стверджує Роберт Джей Ліфтон, – почуття, знайоме всім, хто пережив війну, стихійні лиха тощо. Жертва, а не злочинець, почувається винною»[22]. Багато з-поміж тих, хто залишився живим після Голокосту, нерідко страждають від почуття провини, адже вони були поставлені перед вибором – або віддати життя, або залишитися живим. Хоч би якими сміливими й винахідливими жертви були, це не допомогло їм уникнути катастрофи. Коли жертва після травмуючих подій намагається замислитися й оцінити власні невдачі, майже завжди виникає почуття провини і комплекс неповноцінності. Карл Ясперс називає такий феномен «метафізичною провиною»[23]. Він описує цим терміном почуття відповідальності за всю несправедливість у світі за такою логікою: я причетний, бо я не зробив усього можливого, щоб запобігти цій несправедливості. Чи можливо взагалі розібратися і подолати таке почуття провини?

Але хто може втішити жертв у їхньому глибокому почутті провини? Ясперс каже про Бога. Але у багатьох жертв виникають труднощі у зверненні до Бога, адже особлива трагічність полягає в тому, що Бог не втрутився. Часом вони ставлять собі запитання: чи не причетний до цього сам Бог? Вони сумніваються в існуванні Бога, вони втратили віру в нього. Вони запитують себе: можливо, Бог насправді – це просто умовна назва для «Ніхто»? Вони запитують: а якщо твердження «Бог судить» – те саме, що «Ніхто не судить»?

Немає Бога? Немає закону? Немає нічиєї провини? Якби це було так, то йшлося би про «почуття провини» переважно як про патологічний симптом, який «нормальним» людям не варто сприймати всерйоз. Таке витіснення Бога було б лише одним з можливих варіантів того, що безліч жертв із почуттям провини так важко переносять пережите, що не можуть говорити про це і відкритися іншим.

Почуття провини за те, що вижив, є одним із фундаментальних конфліктів, який загрожує тим, хто залишилися живим. Сутністю провини є *ганьба*, схильність людини соромитися того, що з нею трапилося, навіть якщо вона взагалі не була винною. Ні в кого це почуття сорому не виражено настільки сильно, як у євреїв, у народу, обраного його ворогами для знищення. Це сором, який протягом століть змушує євреїв мовчати.

Страх перед тишею

На закінчення скажемо також про симптом занепокоєння: мовчання жертв, які вижили, часто супроводжується величезним внутрішнім неспокоєм, подібне відчуває людина під час втечі. Таким чином, у постраждалих залишається схильність до надмірних зусиль і надмірного перенапруження від постійної необхідності бути насторожі. Пауза в розмові може виникати від нестерпних образів з минулого, що виникають раптово.

Письменник В. Г. Зебальд пише в книзі «Аустерліц»:

> [Ешмен відповів на це, що] він сам у 1941 році, коли будинок реквізували, замаскував щитами двері в більярдну і дитячі кімнати на горішньому поверсі, а коли згодом, восени 1951 чи 1952 року ці ширми, до яких ще були присунуті шафи для одягу, зняли, і він уперше через десять років знову увійшов до дитячої кімнати, то цієї миті, сказав Ешмен, він мало не збожеволів. Варто йому було побачити залізницю з вагончиками і ковчег, з якого визирали кілька стійких тварин, врятованих від повені, йому

> здалося, наче перед ним розверзлася безодня часу, а коли він провів пальцем уздовж довгого ряду зарубок, які він восьмилітнім, напередодні його відправки до підготовчої школи в німій люті власноручно вирізав на тумбочці поруч зі своїм ліжком, в ньому спалахнула та ж лють[24].

Каролін Емке коментує цей епізод:

> Знову відчинити замкнену кімнату дитинства, повернутися до таємної схованки, на місце минулих страждань, які він переживав восьмирічною дитиною, видряпуючи зарубки на тумбочці – це призводить до відновлення почуття відчайдушної люті. У цей момент зникає, розсіюється життєвий досвід. Неначе відбувається вирівнювання тиску, відкритий простір минулого всмоктує в себе сьогоднішнє, і попередні емоції повертаються, коли для них більше немає ні приводу, ні причини[25].

У багатьох жертв виникають проблеми з дітьми, адже для того, щоб побудувати повноцінні, хороші стосунки з дітьми, необхідно мати внутрішню рівновагу. Їхнє минуле перешкоджає досягненню такого стану. Вони не можуть відповісти на запитання дітей і вважають за краще мовчати[26]. Белла Ліберман, єврейська музикантка родом з України, пише про таких дітей, що їм не вистачало спогадів про стабільне дитинство і юність, які є основою здорового розвитку психіки[27]. Вона спостерігала, що у дітей пізніше, в підлітковому віці, поглиблювалися проблеми ідентичності. Ці проблеми завжди виникали там, де батьки були недоступні й приділяли дітям дошкільного віку дуже мало уваги[28].

2. Мовчання злочинців

Витіснене почуття провини

Мовчання жертв виникло внаслідок неможливості говорити, а мовчання злочинців – через небажання говорити. Проблема жертви в тому, що вона не може забути, а проблема злочинця в тому, що він не хоче згадувати.

Мюнхенський психолог Луїс Левітан назвав таку поведінку злочинців і поплічників Третього Райху «змовою мовчання». Людина не говорить, якщо її не питають. Працює принцип витіснення, заперечення, небажання знати. Мовчання відбувалося і відбувається цілком усвідомлено. Вони мовчать, щоб не сказати зайвого. Після скоєного злочинець рідко зізнається в тому, що совість нечиста. Провину він відчуває тільки тоді, коли його спіймано на місці злочину.

Очевидно таке: жертвами за часів націонал-соціалізму, як правило, ставали ненавмисно. Для цього досить було сповідувати не ту релігію, народитися не в тому місці, мати фізичний дефект або нестандартні політичні переконання. Злочинець або злочинниця, навпаки, завжди усвідомлено ухвалювали рішення про участь у злочині, навіть якщо це було виконанням «обов'язку», кожен для себе вирішував особисто. Це означає, що і відповідати кожен повинен персонально[29].

Людина рідко вчиняє злочин з фатальними наслідками, заздалегідь не маючи на те морального обґрунтування. Якщо одного разу їй запропонували переконливе виправдання, то вона успішно приховує скоєні злочини і без помітних докорів сумління знову повертається до повсякденних справ. Так можна жити без особливих проблем з навмисне прихованим тягарем. Витіснення – це процес, у результаті якого внутрішнє душевне наванта-

ження (думка, спогад тощо) переміщені в сферу несвідомого, і звідти більше ніколи не повертаються до свідомості: відправлене в несвідоме може проявлятися тільки побічно, через різні фізичні симптоми, обмовки або страх.

Маючи на увазі нацистського злочинця, психоаналітик Теа Баурідель пише:

> Звичайно, у нього було відчуття провини, як і у переважної більшості нацистських злочинців. І з цим почуттям провини він продовжував діяти в тому ж дусі. Кожним повторним, кожним помноженим злочином він узаконював раніше скоєний. Чому хтось продовжує злодіяння, хоча це і суперечить людській натурі? Бо він утверджується у власному почутті провини. Потім спіраль закручується все далі й далі, і зупинитися вже неможливо[30].

Тут я хотів би навести приклад на підтвердження того, що усвідомлення власної провини цілком можливе. Немає злочинців, які не усвідомлюють своєї провини. Наступний приклад у цьому сенсі дуже показовий.

Восени 1941 року за наказом шефа ґестапо Мюллера Адольф Айхман був відправлений до Мінська, щоб набути там «практичного досвіду остаточного розв'язання єврейського питання». Про це він склав докладний звіт:

> Коли я прибув на місце, був холодний і похмурий день. Оперативна група вже була сформована. Мене морозило, хоча на мені було довге шкіряне пальто, що доходило до щиколоток. На території викопали великий рів, що нагадував танковий, і коли я підійшов ближче, то побачив, що рів уже наполовину заповнений трупами, голими тілами чоловіків, жінок, старих і дітей. Потім підвели нову групу євреїв, сто п'ятдесят людей. Вони мусили роздягнутися на такому холоді й оголеними стати в рів на трупи. Все це відбувалося з моторошним спокоєм. Ніхто не скаржився, ніхто не плакав. В останній момент, коли солдати розстрільної команди вже зняли із запобіжників автомати, я побачив, як єврейська жінка міцно обняла свою дитину – однорічну або дво-

> річну – і відвернулася, ніби захищаючи її. Це відбувалося зовсім поруч зі мною. Я хотів стрибнути, щоб врятувати дитину, але було занадто пізно. Уже засвистіли кулі; дитині влучили в голову, і краплі її мозку бризнули на моє пальто. Пізніше водій відвіз мене на місце квартирування, і ми стерли краплі крові й мозку. Мені було зрозуміло, що це нелюдське рішення, і я відразу ж поїхав до Берліна, щоб повідомити Мюллеру, що я пережив, і просити його, якщо це можливо, застосувати більш гуманний метод[31].

Як пізніше показав процес над Айхманом, зі злочинців удавалося добитися визнання власної провини. Однак водночас вони, як правило, психологічно надзвичайно стійко переживали те, що відбувалося. Невикриті злочинці часто провадили нормальне життя, без видимих наслідків для психіки. Вони засвоїли життєву брехню набагато краще, ніж їхні діти, які не брали жодної участі в Голокості. Відомо, що злочинці, втім, як їхні підручні, майже ніколи не вдавалися до послуг психолога або священика, боячись бути викритими.

Син заступника Гітлера Мартіна Бормана (під час Нюрнберзького процесу його батька заочно засудили до смертної кари) після тривалого персонального опрацювання минулого став священиком. Ізраїльський психолог Дан Бар-Он запитав його: «Хто-небудь *хоч раз* сповідувався вам у звірствах, в яких він брав участь під час процесу винищення?» Борман відповів:

> Ні, я не пригадую нічого подібного... Ні, все-таки, почекайте, була одна ситуація, але я не впевнений, що це те, що ви шукаєте. Він прийшов до мене незадовго до своєї смерті. Під час сповіді він сказав мені, що всі ці роки йому не давали спокою карі очі шестирічної дівчинки. Він служив у вермахті у Варшаві під час повстання в ґетто. Вони зачищали підвали. Був ранній ранок. З одного такого підвалу вибігла дівчинка років шести і кинулася до нього з розпростертими обіймами. Він запам’ятав її погляд – переляканий і довірливий водночас. Пізніше командир наказав заколоти її багнетом. Він виконав наказ. Він убив її. Але її очі,

її погляд безперестанку переслідують його – все життя. І він прийшов до мене, щоб сповідатися. Він ніколи нікому про це не розповідав.

Бар-Он:

Можливо, ви допоможете мені зрозуміти, чому саме очі? Чому він не запам'ятав очей інших своїх жертв? Чому був єдиним, хто висповідався? Чи пам'ятали інші злочинці безпорадні погляди дітей і жінок, яких вони вбивали? Чи можете ви сказати мені, чому він весь час носив у собі цей спогад?

У 1980-х і 1990-х роках у поїздках Німеччиною Бар-Он досліджував свідчення нацистських злочинців, розпитуючи священиків, лікарів і психіатрів. З-поміж 80 опитаних медиків жоден не зміг згадати подібної сповіді. У 60-х роках знамениті гайдельберзькі психологи, подружня пара Александер і Марґарете Мітшерліхи, зробили такий висновок про стан психічного здоров'я німців:

Дослідивши записи понад 4000 пацієнтів, ми виявили мізерно малу кількість доказів зв'язку між їхніми поточними симптомами із переживаннями нацистської епохи. Відомі нацисти виявили стійке психічне здоров'я[32].

Фрайбурзький психоаналітик Тільман Мозер резюмував наприкінці 1990-х: «Схоже, нам доведеться змиритися з тим, що злочинцям і їхнім поплічникам не було соромно і вони не розкаялися у своїй провині»[33].

Мюнхенський психоаналітик Вольфґанґ Шмідбавер доходить усвідомлення того, що вбивцям з концтаборів, які жорстоко знищили тисячі людей, або підприємцям з концтаборів, які нажилися на смертях, набагато простіше заперечувати провину як таку і вести нормальне сімейне життя, на відміну від жертв, які зазвичай важко страждають від почуття провини за те, що вижили. Злочинців же непокоїв тільки страх бути викритими[34].

Письменник Норберт Леберт зазначає:

> Жодного каяття, сорому і почуття провини. За таким приписом жили у Німеччині в 50-х роках. Людина працювала на відновлення, вона насолоджувалася, смакуючи життя після довгих похмурих років. Багато хто дивувався, що все так швидко відновилося, такого ніхто не сподівався. Мій батько описує життя в 50-ті роки як своєрідне сп'яніння: бажання жити було дуже великим, хотілося все жадібно спробувати, не обтяжуючи себе важкими спогадами[35].

Ціна тієї ейфорії була високою. З багатьох розмов під час моєї пастирської діяльності я знаю, що діти цього покоління часто дуже страждали від того, що не могли підступитися до батьків, особливо до батьків, з питаннями про сенс життя і цінності. До цього додавалися запитання про життя батьків у нацистські часи. Батьки найчастіше виробляли цілу лінію поведінки для блокування і відходу від викривальних запитань. Протест проти зарозумілого мовчання – я також знаю це з бесід – вивів багатьох на вулицю в русі 1968-го року, і часто цей гнів виявлявся у схильності до насильства. Не лише не вистраждані та неспокутувані злочини батьків, а й заперечення законного права нащадків розуміти, інтерпретувати і таким чином отримувати можливість для боротьби, – ось що призвело дітей до особистих конфліктів, призвело до гніву, депресії, безпорадності в життєвих питаннях, а іноді й до патологічних ексцесів.

Бюрократичний підхід до розподілу праці

Концтабірна система винищення складалася з безлічі прошарків, *кожен відповідав за свою ділянку* і, врешті-решт, знаходив аргументи, щоб уникнути відповідальності, адже він нібито просто правильно і сумлінно виконував поставлені завдання. Той, хто стояв на пероні, відповідальний за селекцію, перевіряв тільки фізичний стан в'язнів; той, хто працював у дослідницькій ла-

бораторії, тільки частково відповідав за діагностику; наглядач у таборі стежив лише за порядком і дисципліною, а жінки в дезінфекційних бараках – тільки за гігієною, і так аж до чергових біля печей, в обов'язок яких входило лише відчинення або зачинення дверей. Це була система, яка в подальшому дала багатьом привід для відмовок, що вони, мовляв, були тільки маленькими гвинтиками у великому механізмі й особисто не відповідали за вбивство. Кожен перекладав відповідальність на когось іншого. Кожен міг навіть себе самого зарахувати до жертв. Це був повсякденний досвід бюрократичного суспільства з чітким розподілом праці. І такий механізм сприяв виправданню численних злочинців і поплічників.

Мартін Борман (молодший), син особистого секретаря Гітлера:

> Уже згодом я дізнався, що Гіммлер, ставши одного разу свідком масових розстрілів у Прибалтиці, сам не витримав того, що жінок і дітей розстрілювали і кидали в ями. Реакцією на звірства став його наказ припинити розстріли. Раніше він, напевно, чув від командирів доповіді про те, що солдати не витримували такого. Адже вбивали не в бою. Це була бійня – масове вбивство жінок і дітей. Такого не витримує нормальна людина, тим більше в таких кількостях. Існує версія, що методи задушення газом, нові технології, по суті, слугували для того, щоб відокремити процес убивства від самих убивць, щоб убивцям було легше його витримувати. Така ж аналогія простежується і в сучасній війні: що далі розвиваються нові жахливі види озброєнь, то менша безпосередня участь того, хто застосовує зброю, він віддалений від самих жертв – від лиха, смертей і страждань. Той, хто скидає бомбу з висоти 10 000 м, не бачить, що відбувається внизу[36].

Тобто весь цей складний механізм знищення слугував не лише основній меті убивства невинних людей, а й запобігав виникненню почуття провини у безпосередніх виконавців.

Коли злочинці бачать себе в ролі жертв

Нацистські злочинці та їхні підпомагачі воліли виставляти себе перед своїми дітьми *як жертв,* а не злочинців. Тому вони не тільки замовчували свою злочинну діяльність, а й охоче розповідали про власні страждання.

Юрґен Мюллер-Гогаґен описує це так: після 1945 року вони здійснили різкий поворот – від співучасників, колаборантів, злочинців – у бік «жертв»:

> Перш за все, вони навіяли це самі собі, потім своїм близьким, дітям, оточуючим. Це було замовчування за допомогою вибудовування легенди. Переосмислення ролі – зі злочинців і співучасників до уявних жертв – видається одним із головних завдань: увести в оману, вторгнутися глибоко у свідомість наступних поколінь, заперечуючи реальну провину. Підсумком процесу викривлення істини стає відкоригований образ для нащадків: дідусь не був нацистом. Так за допомогою брехні вони повертають права злочинцям, показуючи своїм дітям сприйняття і ставлення до правди, яку вони тривалий час спотворювали або навіть руйнували. Урешті-решт вони приходять до остаточної недвозначності у встановленні зв’язку з категорією вбивць, до якої раніше належали, і чого насправді найбільше хотіли уникнути[37].

Знову і знову злочинці та їхні попихачі явно перекручують минуле, применшуючи скоєне, але мало хто виявляє справжню тривогу, робить справжнє зізнання, чітко заявляє про яку-небудь свою участь.

> Нечистому сумлінню, як відомо, допомагає погана пам’ять, і сумління – це лише тихий голос всередині, там, де погана акустика[38].

Заперечення первісної провини описує відомий публіцист Ральф Джордано як вторинну провину. Вторинна провина є не лише провиною стосовно жертв нацистської окупації, а й боргом щодо

власних дітей та онуків. У роздумах Джордано посилається на приголомшливу книгу Пітера Зіхровскі, в якій нащадки нацистів описують своє дитинство[39].

Мартін Борман (молодший):

> Сьогодні я абсолютно впевнений, що мій батько знав все або майже все. Це я можу собі пояснити тільки тим, що Гітлер відігравав для нього роль батька. Але я думаю, що людина ніколи не буває настільки підневільною, що змушена чинити злочинні діяння, адже поняття свободи заздалегідь передбачає відповідальність. Мій батько ніколи не вимовив ні слова про знищення людей. Мама з нами теж ніколи ані слова про це не сказала. Безсумнівно, це були табуйовані теми, які, можливо, стали табу через небажання обтяжувати дітей наслідками, які лягають тягарем на того, хто вчинив злочин[40].

Дочка есесівця розповідає про свого батька:

> В Україні він очолював розстрільну команду. Після війни він демонстрував жалість тільки до себе. Ніколи ні словом не обмовився про жертв. Він вважав абсолютно несправедливим те, що може зазнати покарання за смерті людей, яких убив. Він жодного разу не замислився про долі жертв. Не було абсолютно ніяких ознак того, що він хоч якось відчував себе винуватим або страждав через свої злодіяння. Взагалі не було жодних ознак, нічого подібного. Це єдине, про що сьогодні цікаво було б запитати його, якби він був живий[41].

Приклад найбільш безсоромного самовиправдання, який нам відомий, – одна з останніх фраз Йозефа Ґеббельса, записана його підлеглим: «Німецький народ, – сказав він тихо, – сам обрав таку долю. Ніхто його не змушував. Ми обрали самі. Чому ви зі мною працювали? Тепер вам переріжуть горлянку». Потім Ґеббельс, одягнений в бездоганний темний костюм і сорочку з білим комірцем, кульгаючи, пройшов до дверей і, ще раз обернувшись, додав: «Але якщо ми поступимося, тоді світ здригнеться»[42].

Як часто вживаний аргумент для виправдання участі в геноциді фігурувала турбота про власну родину. Але знищення чужих сімей неможливо виправдати. Вбивства, вчинені батьками, лягають важким тягарем на дітей. Інші приклади виправдань, якими користувалися злочинці: «Я зробив це на благо партії», «Ніхто не в силах оцінити той тиск, під яким ми тоді перебували». Або: «Тоді всі в цьому брали участь».

Батько Ренати під час війни служив командиром взводу однієї з розстрільних команд:

> Мій батько говорив, що він робив це заради нас. Якби він не виконував наказів, його би розстріляли, і сім'я залишилася б без годувальника. Коли він сказав: «Я робив це для вас», – я сприйняла це як найгірший аргумент. Урешті-решт, його слова означали: він убивав людей в ім'я любові до своєї сім'ї та дітей. Я сказала йому: «Якби це були тільки слова, а не справи». Він відповів: «Тобі дуже потрібен батько, який вчинив би по-іншому, і за це був би розстріляний». Так, можливо, я вважала би за краще, щоб у мене був інший батько»[43].

Відсутність безкомпромісної відкритості

Після краху системи залякування перше покоління завжди схильне до того, щоб залишити примари минулого в могилах, не ворушити вчинені в минулому злочини і не ятрити рани.

Тільки мізерно малій частині злочинців удається покаятися – нещадно і без виправдання власної провини. Тільки такою поведінкою вони можуть завоювати повагу дітей і побудувати міст до власного життєвого шляху.

Чому усвідомлення провини виявляється такою неймовірно складною справою? Якщо говорити про Голокост, то особлива складність полягає не лише в самому прощенні, а й у тому, що вина настільки «непрощенна». Але цю «непрощенну» провину злочинець не визнає перед собою і не відкриває перед іншими.

Тому майже напевно, він не здатний просити вибачення.

Дочка командира розстрільної команди СС в Україні марно чекала від свого батька визнання провини або виявлення докорів сумління за скоєні злочини. Одне-єдине слово могло би звільнити її від тягаря внутрішньої в'язниці:

> Я думаю, мені стало б легше, якби мій батько сказав мені, що він вчинив, як він страждав і що виніс з усього пережитого. І це, власне, найголовніше: моє відчуття, що він узагалі нічого не навчився з особистого досвіду, нічого не виніс із політичного процесу, з історії – взагалі нічого не навчився. Історія мого батька обтяжує мене досі набагато більше, ніж я раніше припускала. Я часто веду внутрішні діалоги з батьком, діалоги, які ніколи не відбувалися насправді, поки він був живий. Я думаю, що в ролі зразкового сім'янина він міг виступити, лише розправивши плечі і впевнено сказавши своїм дітям, що він не винен, а вирок був судовою помилкою. Коли я з ним говорю, то іноді думаю, що він би, мабуть, визнав, що провина, яку він відчуває, занадто велика, щоб нам відкритися. Раніше я думала, що він ніякої провини не відчуває. Так, у «бесідах» з ним у мене виникло стале відчуття: якщо він візьме провину на себе, то зніме її з мене. І я абсолютно впевнена, що точно підтримала б його, якби він зізнався у своїй провині та висловив жаль до жертв. У моїх вигаданих розмовах він зізнається у провині, також я сподіваюся, що потім він, можливо, побачить, що накоїв такою своєю поведінкою: переклав неймовірний тягар на мене, моїх братів та сестер і на мою матір[44].

Оскільки батько не зізнався у своїй провині, ця провина перейшла на його дочку.

Наслідки хибно витлумаченої слухняності

Два руйнівних ідеологічних відбитки, які глибоко вкоренилися в системі цінностей злочинців і їхніх поплічників, будуть описані нижче. Їхня тінь лягла на майбутні покоління і діє аж до теперішнього часу.

Чимало злочинців у дитинстві потерпали від занадто жорсткого і часто непередбачуваного поводження дорослих, тому їм не чуже почуття зради. У дитинстві вони повинні були беззастережно підкорятися і ніколи не мали можливості оскаржувати накази. Таким чином, у них не могло розвинутися здорове ставлення до послуху.

Діти вчаться слухняності у ранньому віці, це важливо для їхнього дорослішання, а пізніше – для самовизначення. Але якщо дитині не дозволяти сумніватися, критикувати без подальшого покарання, то з певного віку розвиток набуває неправильних, викривлених рис. Той, хто рано приймає особистісну й емоційну покору, не може розвинутися в незалежну особистість і пізніше перекладає відповідальність за зло на вищепоставлену персону. Люди, виховані таким чином, прекрасно живуть, делегуючи відповідальність. Широта діапазону досягає «шизофренії»: від слабовільної девіації почуття – до збоченої схильності до насильства. На тлі спотвореного розуміння «послуху» і девіації почуттів у таких людях уживаються переконання, несумісні зі здоровим глуздом.

Подібні переконання культивувалися, посадові особи Третього Райху несли успадкований вантаж роздвоєного світу почуттів. Послух був для них вищою цінністю, яка не підлягає критиці. Тому вони практикували в суспільному житті іншу мораль, ніж у колі сім'ї, навіть не усвідомлюючи всієї шизофренічності ситуації. Виключалася публічна оцінка моралі керівництва, яке зобов'язувало до послуху. Тільки у приватному житті цінності проявлялися в усій повноті й відповідали звичайному моральному кодексу. Послух фюреру як верховній, вищій, такій, що не підлягає сумніву, інстанції совісті зумовлював такий розкол у психіці, що люди, які у приватному житті керувалися моральними принципами, в політичній кар'єрі в буквальному сенсі могли йти по трупах[45].

Автобіографія коменданта Аушвіца Рудольфа Гесса – яскраве свідчення того, якими були виконавці: люди, які вірять в авто-

ритети, виховані на слухняному виконанні служби, переконані в тому, що ліквідація мільйонів людей прислужиться народу і батьківщині. Гесс, середньостатистична людина, не злий, а всього лиш схильний до порядку, сумлінний виконавець і винятково моральний, показує нам приклад того, що цілісність особистості не рятує від нелюдяності. Вона перекручується і може бути поставлена на службу колективному божевіллю, а окремо взятий індивід навіть не замислюється про аморальність своїх вчинків. Саме в цьому і полягає живильне середовище для, здавалося б, нез'ясовного фанатизму, з яким людина – віддано і без коливань – стає на службу тому, хто стоїть вище за ієрархією і цим зловживає[46].

Гесс зі своєю сім'єю щоранку читав ранкову молитву і кілька днів перебував у депресії після того, як померла його кішка (про це він пише у своєму щоденнику). Водночас у професійному житті він без будь-яких докорів сумління віддавав накази про жахливі страти. Багато нацистських злочинців у Нюрнберзі перед судом давали свідчення про те, що вони просто виконували свій обов'язок. Окремо взятий злочинець ніби ховався за роллю дитини. Він ставав під захист «надбатьків».

Айхман також висловив подібну версію: «Я був всього лиш вірним, акуратним, ретельним, старанним виконавцем, тільки з ідеальних спонукань, заради блага моєї вітчизни, я мав честь бути натхненним членом СС і головного управління служби безпеки Райху...»[47].

З початком Третього Райху німецькою старанністю користувалися у викривлених цілях. Більшість німців не замислювалися про механізм, дія якого похитнула моральні основи. З'явилася викривлена мораль, що виросла з перекрученого розуміння слухняності, або безвідповідальна безсовісність. Саме такі громадяни – слухняні виконавці – стали злочинцями. Вони били людей, морили голодом, катували, посилали на марші смерті, забивали

прикладами, запроторювали до в'язниці, заганяли в ґетто, скидали бомби. Вони розстрілювали матерів з дітьми на руках.

Сам Гітлер був хрещеним батьком верховної персональної совісті. Він вимагав сліпого послуху. Порівняно з обов'язком слухняності особиста совість стояла на сходинку нижче. Адже фюрер не міг помилятися. Рудольф Гесс, який беззастережно вірив у непогрішимість фюрера, в автобіографічних записах зауважує:

> Я також бачив, як жінки, котрі здогадувалися або й напевне знали, що їх чекає, зі смертною тугою в очах знаходили сили жартувати з дітьми. Якось одна жінка, проходячи повз мене, підійшла зовсім близько і прошепотіла, показуючи на своїх чотирьох дітей, які міцно трималися за руки, ведучи найменшого: «Як ви дійшли до того, що готові вбивати таких красивих, милих дітей? Невже у вас немає серця?»... Я також бачив, як жінка намагалася виштовхнути дітей з камери, коли зачиняли двері, і, плачучи, кричала: «Залиште хоча б моїх дітей живими!» Було багато приголомшливих епізодів, що зачепили за живе всіх присутніх[48].

Безмежно слухняні, безвольні «тушки» націонал-соціалістичного світу підпомагачів – це продукт громадських структур, які раніше склалися у сімейних, патріархальних формах виховання.

> У першій половині XX століття виховання ґрунтувалося на само собою зрозумілому обов'язку слухняності й покірності вищому чину. Мета виховання – адаптація та підпорядкування будь-яким панівним структурам у всіх сферах життя суспільства. Непослух діти повинні були сприймати як провину. Для цього використовувалася «чорна педагогіка»: дресирування з дитинства батогом і пряником – як злих хижаків. Цим, як правило, займався батько. У нього було юридичне право бити дітей і дружину. Таким чином він передавав далі те, що сам відчув дитиною, – біль, печаль, утрату довіри, деградацію, почуття провини і страху бути відторгнутим спільнотою. Приниження та образи спричиняли формування таких рис характеру, як упертість, черствість, озлобленість, образа, ненависть, помста і жорстокість,

> які розвивалися, коли той, хто спочатку був жертвою, отримував змогу стати злочинцем. Так само виховували і мене – палицею вдома, й у школі так виховували, і діти марширували в ногу в гітлерюґенді... У дитинстві я – як і мій батько – не відчули, що таке співчуття, а може, через постійне биття ми забули про нього. Серед бюргерів милосердя і раніше не заохочувалося, а в Третьому Райху і взагалі іноді каралося смертною карою. Сьогодні я соромлюся свого здивування, коли мій друг, побачивши жінку із зіркою Давида, сказав мені: «Бідні євреї!». Такого я раніше не чув і не відчував. Я раніше і сам, слідом за своїми товаришами, вигукував: «Єврей, єврей!» – коли на протилежному боці вулиці, опустивши голову, проходив єврейський хлопчик[49].

Дочка одного з командирів розстрільної команди СС в Україні коментує:

> Мій батько був, справді, правильним чиновником, який, напевно, ніколи не обманював з витратами на відрядження або чимось подібним. У нього було прусське поняття про обов'язок. На суді він сказав, що усвідомлював, що багато чого відбувалося незаконно, але все інше теж було абсурдним. Він не мав права відмовитися виконувати команди, які отримував і передавав далі. Це те саме почуття обов'язку, яке саме по собі позитивне. У тій ситуації відмовитися було неможливо: коли мені наказує держава, незалежно від того, злочинний наказ чи ні, я його просто виконую, просто тому, що я слухняний чиновник[50].

Теолог Доротея Зелле робить висновок:

> У нашій християнській німецькій історії XX століття послух відіграв катастрофічну роль. Я вважаю, що сьогодні ми як християни зобов'язані критикувати послух, і ця критика має бути радикальною[51].

Поживним середовищем для хибно витлумаченого послуху зазвичай стає почуття неповноцінності. Людина, не впевнена у власній цінності й ідентичності, як правило, потрапляє в «слухняну захищеність» до сильної людини. На перший погляд, це

здається дивним, однак на ґрунті неповноцінності виростають погорда, зарозумілість, самовпевненість і, врешті-решт, расизм. Зміцнюючись у своїх переконаннях і пишаючись ними, такі люди схильні робити те, чого вони б не зробили за нормальних умов. Почуваючись неповноцінними та прагнучи визнання, вони охоче вписуються у систему, в якій існує суворий табель про ранги, завдяки чому можна оцінювати себе вище і визначати, чому інші стоять нижче. Крок від класифікації людей до їхньої деградації, до визначення раси панів і раси рабів – мізерно малий. Таким чином, власна неповноцінність може призвести до мислення в категоріях: гідний життя – не гідний життя. Особливо ті, хто має слабке почуття власної цінності, легко стають жертвами демагогів, які захопили владу, і часто перетворюються згодом на особливо фанатичних прихильників расистського світогляду.

Перекручене тлумачення ідеального саду – викорінення бур'янів за допомогою геноциду

Якщо людина припускає, що створить світ, в якому усунуте зло, то вона влаштовує світ жаху, в якому править зло.

Дірк Юліх, психоаналітик[52]

У квітні 1943 р. Адольф Гітлер заявив угорському регентові Горті:

> Їх (євреїв) треба лікувати як туберкульозні бактерії, що можуть заразити здорове тіло. Це не жорстоко, якщо врахувати, що слід контролювати популяцію навіть невинних, народжених природою зайців і косуль. Навіщо тоді щадити звірів, які хочуть принести нам більшовизм?[53]

У своїй промові в 1943 році Гайнріх Гіммлер сказав те, проти чого ніхто не заперечував:

> Я хочу з усією відвертістю обговорити з вами досить серйозне питання. [...] Я маю на увазі знищення єврейського народу. [...]

> більшість з вас [бачили на власні очі], що це таке, коли сотня трупів лежать поруч, чи п'ятсот, чи тисяча. Витримати це і, за винятком окремих випадків людської слабкості, залишитися порядними, – ось що нас загартувало. Це славетна сторінка нашої історії, яка ніколи не була написана і ніколи не буде написана[54].

Юрґен Мюллер-Гогаґен коментує:

> Ці люди були заворожені «видивом садівника». Суспільство формується за моделлю ідеального саду, де все зайве викорінюється, як бур'яни. Погодитися з цією метафорою – означає повністю підпорядкувати особистість меті; коли виникає образ досконалого садівника, тоді йдеться про знищення[55].

Польсько-британський соціолог Зиґмунд Бауман підкреслює:

> Сучасний геноцид – це геноцид, орієнтований на досягнення конкретної мети. Вона полягає не просто в тому, щоб позбутися ворога. Це лише засіб для досягнення властивої мети, вимога вищої необхідності, неминучий крок, який слід зробити, якщо хочеш дійти до кінця шляху. Властива мета – це великий образ кращого і радикально переміненого суспільства. Сучасний геноцид – це інструмент соціальної інженерії, покликаної запровадити соціальний порядок, що відповідає проекту ідеального суспільства. [...] Це проекція садівничого видива, екраном для якої стає увесь світ. [...] Деякі садівники ненавидять бур'яни, які псують проект саду: цієї огиди в осерді краси, плюгавства в осерді ідилічного ладу. [...] Бур'яни слід нищити не лише самі по собі, а й тому, що вони псують красу і лад, які мають панувати у саду... [...] Сучасний геноцид, як і вся сучасна культура, нагадує працю садівника, Це один з обтяжливих обов'язків, які мусять покласти на себе усі ті, хто ставляться до суспільства, як до саду. [...] В усіх візіях суспільства-як-саду певні соціальні групи окреслюють поняттям людських бур'янів. Як і всі інші бур'яни, їх слід знайти, ізолювати й усунути поза межі суспільства, щоб вони не могли ширитися. Якщо цього не вистачить, їх слід знищити[56].

Образ чистого саду пов'язаний зі світоглядними уявленнями правителів держави, їхніми далекоглядними планами насильства. Цей образ лякає. Ми любимо сади, вважаємо їх красивими, але асоціація з Голокостом? Ідеться не про знищення комах – Циклоном Б знищують людей. Мова про те, що в проекті чистого саду справді багато спільного з уявленнями тирана про ідеальну державу і суспільство. Тут тісно переплетені жах і нормальність, жах в обиранні «брудних», жах у визначенні різниці між «чистими» і «брудними», для того, щоб далі чинити так, як садівник із корисними рослинами і бур'янами... Образ садівника допомагає визначити дещо жахливе, що спочатку виглядає страшним, але врешті-решт чиниться «нормальними» людьми. Цей образ допомагає побачити близькість благородного поступу культури і бюрократично організованого масового вбивства, нормальності і терору... Як можуть люди чинити такі звірства стосовно оточуючих? Як може соціалізація цілком або навіть дуже «нормальних» людей зробити співучасниками «садівничого видива»? Метафора садівника багато прояснює в поведінці нацистських злочинців. Образ жорстокого злочинця тут такий же доречний, як і образ старанного садівника.

Уявлення про здичавілих, неохайних жителів Сходу виникло наприкінці XIX століття, коли найбідніші єврейські емігранти, рятуючись від погромів у царській Росії, осідали на східних територіях західноєвропейських країн. Їх вважали відсталими, брудними, некультурними і незаможними. Війна закріпила образ недоглянутого саду і думку про те, що на підкорених і нарешті окультурених просторах сад необхідно терміново вдосконалити[57]. До ідеального саду належало, відповідно, й уявлення про «етнічний землеустрій», теоретичні основи якого мали розробити лікарі та фахівці із соціальної гігієни.

Далека родичка Гайнріха Гіммлера, вчителька Маріанна Нессль, у 1926 році писала молодому Гайнріхові, що пристрасно прагне, щоб німецький народ одужав і був очищений від усіляких пара-

зитів і лихих елементів, щоб знову посісти серед народів гідне місце і становище, які йому по праву належать. «Але упереміж з острівцями євреїв, як сьогодні, повне одужання неможливе»[58].

Як випливало з доповідної записки, складеної у травні 1940 року райхсфюрером СС Гайнріхом Гіммлером, щоб упорядкувати «всю мішанину народів Генерал-губернаторства», слід провести «расистське просіювання», виокремити «расово цінне з усієї цієї суміші». На засіданні чиновників адміністрації 11 березня 1942 року Ганс Франк, генерал-губернатор окупованих польських територій, висловив думку, що на початковій стадії польське населення хоча і стане у пригоді як робоча сила, але після переможної війни не заперечує, щоб «з поляків, українців і всього того, що там довкола валандається, зробити фарш»[59]. У виступі перед вищими командирами СС 24 квітня 1943 року Гіммлер оголосив про успіхи:

> Питання крові – перше фактичне досягнення... Це так, ніби кожний пройшов дезінфекцію. Знищення вошей – не питання світогляду, це питання порядності. Так само й антисемітизм... Питання охайності, яке стоїть на порядку денному. Ми скоро пройдемо дезінфекцію і тоді покінчимо з цим по всій Німеччині[60].

Як стається так, що хороша людина робить крихітний крок – і опиняється на боці зла?

Зло вершить свою справу, якщо постає перед нами в образі доб_ ра, благородства і необхідності, далі просування відбувається невеликими кроками, незабаром виправдання окремих злочинів губиться за жахом загального величезного злочину. Людям, які чинять зло, завжди потрібна «етична» підстава для дій, яка виправдовує їх, причина, «вищі ідеали» для обґрунтування згубних вчинків, які вони здійснюють. Тоді в їхніх очах такі вчинки стають необхідними для досягнення вищого рівня. Саме так ділялося з геноцидом у Третьому Райху. Були «хороші» гасла, які не викликали заперечень: «Нам потрібна сильна, чиста, вільна від будь-

яких розкладницьких елементів раса. Ми прагнемо до ідеального, звільненого від бур'янів саду. Тільки бачачи попереду велику і благородну мету, ми зможемо розвинутися в панівну націю, якою ми є». Ці слова звучали благородно, підносили самооцінку нації і звеличували покірну душу народу.

Нацистські злочинці прикривали й узаконювали порочні вчинки вищою метою. Мета «ідеального саду» була важливішою, ніж біль під час виривання привабливих бур'янів, адже їхнє розмноження могло зіпсувати вигляд благородного саду. Євреї заважали чистоті північно-арійської раси, отже, потрібно було не брати до уваги суб'єктивної наявності сумління, коли йшлося про збереження вищого порядку – беззаперечної покори фюреру.

При цьому ніхто не думав про неприйнятність, згубність геноциду як такого. Масове знищення слугувало благородній меті. Таким чином, багато маленьких кроків, яким знаходили виправдання, призвели до сліпоти – ніхто не побачив страхітливих гримас найжахливіших масових убивств в історії.

Ці люди немов змагались у притупленні совісті – кожного дня невеликими кроками, виправдовуючи вчинки вищою мораллю, якої необхідно дотримуватися і в ім'я якої потрібно чинити щоденні вбивства і насильство. Більшість нацистських злочинців завжди трималися підкреслено морально. Вони постійно демонстрували зразкову слухняність вождю, прагнучи бути кращими за інших. Так деякі з них трималися і на Нюрнберзькому процесі – все ще з високо піднятою головою як уявний моральний приклад для наслідування.

3. Мовчання мовчазної більшості

За всю несправедливість відповідає
не лише той, хто її чинить,
А й той, хто цьому не перешкоджає.

Еріх Кестнер

Чи лежить провина на численних поплічниках, тих, хто сам не вбивав, але дозволив без опору чинити вбивства?

В юридичному сенсі не існує колективної відповідальності. Винною визнається окрема людина, яка порушує закон. З політичної точки зору, навпаки, існує поняття колективної провини і колективної відповідальності. Підпомагачі несуть спільну моральну відповідальність, оскільки без них злочини були б неможливими. Країна або народ, які погодилися на тоталітаризм і не чинили опору, свідомо стають співвинними в обраному безсиллі[61].

Доротея Зелле пише:

> Зрештою вплуталися і всі ті, хто не виявив опору, пов'язані різними формами спільної віри, спільних справ і спільних вигод. До цих поплічників у широкому сенсі слова належали всі ті, хто опанував мистецтво дивитися вбік, слухати, не чуючи, вдавати німого. Тривало багато суперечок про колективну провину і загальну відповідальність. Моє основне почуття, радше за все, – це неминучий сором належати до такого народу... Цей сором не знає терміну давності, так, і він має тривати надалі[62].

Сотні тисяч людей у нацистській Німеччині й у сусідніх країнах мовчали або сприяли, хоча насправді розуміли, що це неправильно. Якщо тиск досить сильний і людина боїться за своє життя, вона буде згинатися. Іноді достатньо навіть страху за матеріальне благополуччя, щоб піддатися диктату насильства.

Найчастіше внаслідок пережитого досвіду безсилля виникає регресія, особлива форма поведінки, парадоксальним чином зу-

мовлена пасивністю. Під регресією розуміють погодження з обставинами, котрі сприймаються як такі, що їх годі змінити. Відповідальність витісняється. На її місці постають почуття обов'язку та слухняності. Як стратегію виживання більшість громадян Третього Райху обрали пристосуванство.

Багато хто з посіпак співвідносив себе з обставинами, не чинив жодного опору, залишаючи моральні цінності тільки для особистого життя. Вони мовчали про політичні обставини, вони прийняли їх як даність. Стратегію стискання вартостей до масштабів приватного життя після краху Третього Райху ніхто не ставив під сумнів. Після війни більшість так званих поплічників позиціонували себе певним чином, як жертви. На критичні запитання «чому ви нічого не зробили? чому ви брали участь? чому ви не чинили опору?» діти поплічників часто чули незадовільні відповіді, переважно такого змісту: «Ви ж навіть уявлення не маєте про те, як було насправді». Вони так і не прийшли до критичного осмислення того, що сталося.

Вислів «маленька людина», балачки про безсилля окремої особистості («ми б не змогли нічого вдіяти»), позиція «ми тут внизу – вони там нагорі», – все це виправдання, які важко заперечити.

Таким чином, для багатьох наступних поколінь ключове питання залишилося без відповіді. Наші бабусі і дідусі завжди підкреслено наполягають на своїй порядності в період націонал-соціалізму, але як ця порядність поєднується зі злочинною ідеологією?

Проф. д-р Вольфґанґ Бенц, керівник центру досліджень антисемітизму при Берлінському технічному університеті, пише про поплічників:

> Такі люди були або у внутрішній еміграції, або заявляли про те, що завжди відкидали і зневажали Гітлера і нацистів, або потай співчували опору, або жадали краху націонал-соціалізму. Це не торкнулося їхньої непохитної переконаності в тому, що тре-

> ба служити батьківщині до кінця, навіть якщо при владі були злочинці. І тому вони, захищаючи нацистський режим, до кінця виконували свій патріотичний обов'язок. Усі вони з переконання, з безпринципності і боягузтва мовчали після 1945 року. Вони переконували себе та інших, що ідеалізм, з яким вони підтримували Гітлера, був використаний для зла, що всі вони старалися лише для блага, про злочини режиму ніколи нічого не знали і відчували себе обдуреними. Тому всі стали жертвами... Суть життєвої брехні того покоління: для пояснення будь-якого зла завжди звинувачувати невелику групу злочинців на чолі з Гітлером, виставляючи їх відповідальними за все, що сталося. Це вони вчинили насильство над німецьким народом, адже неможливо було протидіяти злочинній меншості, яка штовхала всіх у прірву нещасть. Вони швидко забули як про спокуси націонал-соціалістичної ідеології, так і про страждання тих, хто через расові, політичні та релігійні причини зазнав репресій. Більшість поплічників брали участь в ізоляції євреїв і ромів, комуністів і свідків Єгови, поляків і представників інших народів, які офіційно вважалися неповноцінними, за поневоленням і знищенням яких вони байдуже спостерігали. Від самого початку саме за рахунок ентузіазму і потурання оточуючих терор став можливим, розширився і зміцнів[63].

Після ухвалення в 1935 році нюрнберзьких расових законів про поступове, систематичне виключення німецьких євреїв із суспільства широкі верстви громадян не засудили їх. Більшість із розумінням поставилися до політики, скерованої проти євреїв, яких слід було витіснити спочатку із суспільства, а потім і з Німеччини. Ніхто не наважився публічно висловити сумнів з приводу насильницьких дій.

Таким чином, плавні переходи між поняттями «злочинець», «співучасник», «бенефіціарій» і «поплічник» сприяли ефективному здійсненню низки деструктивних заходів, оскільки ставало дедалі більше поплічників, які дозволили злочинцям успішно втілювати їхні плани. Без нібито нешкідливих підпомагачів узагалі

нічого б не сталося. Роль поплічників, на яких, власне, трималася система, не можна применшувати. Саме згода кожного зокрема зробила можливими масштабні злочини.

Загальна відповідальність за злочини нацистської системи саме тих, хто пізніше вдаватимуть із себе невинних непричетних жертв, чиєю довірою зловживали, стає ще зрозумілішою після прочитання особистих спогадів, яких останнім часом публікують дедалі більше. Ідеться про доноси, заздрість, жадібність, безпринципність, егоїзм, про виправдання пособництва або байдужість. Сотні тисяч, якщо не мільйони, мали зиск від пограбування єврейського майна, практично кожен німець виграв від експлуатації окупованих територій Східної Європи, де нерідко так багато грабували, що залишали пограбованих фактично на межі голодної смерті[64]. Систематичні грабежі майна єврейських сусідів почався не з формальної конфіскації, вчиненої державними службовцями. Жебрацька платня, яку отримували євреї перед депортацією за виконану ними примусову роботу, не покривала мінімальних щоденних потреб. Більшість, якщо не всі, євреї були змушені продавати своє майно за безцінь на чорному ринку або міняти на продукти харчування. На першому етапі відчуження виграло дуже багато німців, вони збагатилися на стражданнях ближніх. Отож ніхто не має права виправдовуватися, мовляв, нічого про все це не знав. Майже в кожній родині батько, чоловік або син були в Східній Європі, і вони повідомляли про справжній стан речей. Беручи до уваги розповіді сусідів і загальне поширення новин з окупованих територій, які для людей у тилу завжди були найцікавішими, немає сумніву в тому, що колосальне розграбування завойованих областей на користь німецького населення ні для кого не було таємницею.

Дилема полягає, однак, у тому, що з юридичної точки зору всіх споживачів і бенефіціаріїв, а також поплічників не можна класифікувати як злочинців, оскільки за юридичним визначенням

тільки конкретний злочинець може бути покараний за скоєний злочин. Зарахувати все населення до категорії поплічників, тобто до категорії злочинців, – не вихід[65]. Утім розумом і серцем ми повинні відокремити юридичні норми і обмеження від власне кримінального визначення злочинця. Тільки так ми зможемо без упередження оцінити моральну відповідальність більшості німців.

Мартін Бубер сказав із нагоди отримання Премії миру німецьких книгарів у 1953 році:

> Коли я думаю про німецький народ часів Аушвіца і Треблінки, то спочатку бачу дуже багатьох, які знали, що відбувається жахливе, і не протестували; але моє серце, яке знає людські слабкості, пручається на вимогу засудити ближнього лише тому, що він не став мучеником. Потім я думаю про багатьох представників німецького суспільства, які нічого не робили для того, щоб дізнатися, які з чуток слушні. Коли я говорю про масу народу, я також думаю про добре відомий людський страх перед істиною, яка може виявитися непосильною для людей. В останню чергу виринають ті люди, про яких мені відомо з достовірних джерел, що вони відмовилися виконати наказ чи віддати команду і пішли на смерть, або дізналися про жахливу правду і від безсилля вчинили самогубство. Я бачу цих людей зовсім близько, в тій особливій близькості, яка іноді пов'язує нас із мертвими і поєднує з ними. І відтепер у моєму серці панує повага і любов до цих німців[66].

Існування будь-якої соціальної системи забезпечується тільки в тому разі, якщо виконується безліч взаємопов'язаних дій. Це чинять мовчазні підпомагачі, які підтримують політичні еліти. Багатотисячне схвалення індивідуумів або їхня байдужість гарантує успіх терору. Можна лише фатально недооцінювати співучасть поплічників, до яких належала більшість наших предків.

Таке ставлення до безмовного світу поплічників не змінилося і після війни. Артур фон Ширах, син військового злочинця Баль-

дура фон Шираха, записує спогади про свою юність у п'ятдесяті роки:

> У роки мого навчання я не знав, що Ансбах був «коричневим оплотом». Той час був схований під свинцевим тягарем і німотою. На запитання не відповідали, їх не ставили. Всі навколо приховували спадщину єврейського минулого і мовчали про нього. Так сталося і зі мною в моєму дитинстві. Я відчув цей гнітючий тягар і німоту. Не лище в домі дитинства, в якому ще витала в повітрі присутність депортованих єврейських сімей, а й дорогою до школи уздовж малих і великих Ванзейських озер, де кожна велична будівля, здавалося, хотіла поділитися своєю мовчазною історією... Мені хотілося почути ці історії, але я знав, що ніхто нічого не розкаже[67].

4. Мовчання світу

Жертв Голокосту терзали й убивали не лише вороги, а й мовчання і байдужість світу, – констатував Елі Візель на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій 60-й річниці звільнення нацистських концтаборів.

> Ставши поворотним етапом чи вододілом, ця жахлива катастрофа, яка травмувала історію, – продовжив він, – назавжди змінила людські уявлення про відповідальність стосовно інших людей. І прикрим, жахітливим фактом є те, що якби західні держави втрутилися в той час, коли Гітлер окупував Чехословаччину і Австрію, якби *Америка* прийняла більше біженців з Європи, якби *Британія* допустила більше євреїв до Палестини, сучасного Ізраїлю, їхньої споконвічної землі, яка перебувала під британським мандатом, якби *союзники* розбомбили залізницю, що веде до Біркенау, в той час, коли туди везли угорських євреїв, яких убивали там по десять тисяч на день, – тоді нашій трагедії можна було б запобігти, або принаймні – і це вже напевно – зменшити її масштаби[68].

Після ночі погромів* реакція всіх західних, демократичних країн спочатку була дуже чіткою. Преса і консульства висловили заклопотаність. Писали про тотальний бойкот Німеччини. У відповідь німецька влада змінила стратегію за кордоном. Спочатку вони змусили всі єврейські організації, громади та інші групи відправити телеграми за кордон, в яких клятвено запевнялося, що нічого недружнього або загрозливого не сталося. Натовп утихомирила поліція, антисемітизм відрегулювали законами. Геббельс міг з гордістю заявити, що брехлива іноземна пропаганда зазнала повного фіаско.

*Ніч погромів («Кришталева ніч», «Ніч розбитих вітрин») – масовий нацистський погром у десятках міст Німеччини, Австрії та Судетської області в ніч з 9 на 10 листопада 1938 року. – *Прим. ред.*

Антисемітські закони і правила вводилися повільно і поступово, нацисти завжди уважно стежили за можливою реакцією зарубіжжя, світовою громадською совістю. Майже всі постанови були сформульовані так, що залишали можливість для невеликого тактичного відступу. Але через шість років гітлерівського режиму совість світу, якщо щось подібне взагалі існувало, притупилася. Тривале беззаконня, що вводилося малими дозами в юридичні формулювання, вже не сприймалося іноземними журналістами як сенсація. Зарубіжні країни почали дивитися на розвиток ситуації з точки зору реальної політики. Німеччина була великою державою, і треба було утримати мир будь-якою ціною. Доля єврейського населення стала розмінною монетою. Світ перестав цим цікавитися[69].

На міжнародній конференції в Евіані, скликаній президентом Сполучених Штатів Рузвельтом і присвяченій проблемам біженців, жоден із делегатів не запропонував конкретного варіанта розв'язання проблеми. Після конференції навіть такі країни, як Швейцарія, Швеція і Норвегія, що завжди пишалися гуманізмом і демократичністю, також не посоромилися відмовити допомагати євреям. Усі ці держави ввели спеціальні обмеження на в'їзд для осіб з так званими маркованими паспортами. Це означало повне визнання того факту, що в Німеччині є два ґатунки громадян і що кордони традиційно «високо демократичних», «людинолюбних» країн заблоковані для персон з паспортами з відміткою «J», а власники «звичайних» паспортів – без «J» – громадяни першого арійського рангу – могли пересуватися вільно і без візи на кордонах. Єврейський психіатр Лео Айтінґер, який пережив Голокост, зазначає:

> Таким ганебним чином західні демократії позбавили себе морального права протестувати проти злочинних планів і дій гітлерівського режиму. Нацистський режим, не вагаючись ані на мить, скористався визнаним моральним і етичним самогубством Заходу і демократичного світу, згодом закріпленим у Мюнхенському договорі. Тепер узагалі більше не було потреби приховувати антисемітські напади й акти насилля[70].

Під час пам’ятних заходів з нагоди 60-ї річниці визволення в’язнів Аушвіца президент Ізраїлю Моше Кацав гірко зауважив:

> Коли в Європі, в самому серці цивілізації, один народ піднявся, щоби знищити інший і змести його з лиця землі, (...) співтовариство інших народів спостерігало за цим знищенням і залишалося байдужим. Світ оглух[71].

Багато хто стверджує, що такі країни, як Швейцарія, не знали про концентраційні табори і табори смерті. Тим не менше, сьогодні доведено, що уряд Швейцарії, а також частина населення знали про депортації і вбивства євреїв. Цим убивствам не перешкоджали і, таким чином, операція нацистів здійснювалася при мовчазному схваленні. Для єврейських біженців закрили кордони, і цим прирекли тисячі людей на смерть. Запровадивши єврейський штамп, Німеччина і Швейцарія узгодили, що єврейських біженців, на відміну від політичних, швидко виявлятимуть і повертатимуть назад. Швейцарія не визнала німецьких євреїв політичними біженцями, і єврейський штамп призвів до того, що євреям під час Голокосту було відмовлено у в’їзді до Швейцарії. Мені особисто відомо про долю декількох єврейських біженців, котрих на швейцарсько-французькому або швейцарсько-німецькому кордоні завернули швейцарські прикордонники, цих біженців німці негайно відправили у газові камери Аушвіца та інших концтаборів. Усі, хто у Швейцарії знали про нацистські злочини і все ж висилали людей, самі стали співучасниками[72].

В одному ряду зі Швейцарією стоять імміграційні органи Сполучених Штатів та інших країн[73], які в той час відхиляли тисячі прохань на в’їзд від європейських євреїв, хоча їм було відомо, якої величезної дискримінації зазнають євреї з боку нацистів. Союзники по антигітлерівській коаліції повинні були зрозуміти, що відбувається на окупованих німцями територіях[74]. Попри знання фактів, вони не діяли. Євреїв безжально покинули напризволяще.

Порівняно з пріоритетами воєнного часу, проблема євреїв була визнана другорядною. Ніхто не хотів давати підтверджень для нацистської пропаганди, що союзники вели війну «в інтересах євреїв»[75].

У повітряній війні союзники не зруйнували залізничну колію до таборів смерті. Звільнення концентраційних таборів не вважалося ключовим завданням союзників, воно було радше побічним продуктом спільних військових дій.

> Елі Візель, в'язень концтабору, який вижив: «Західні союзники, як і російські, могли раніше звільнити Бухенвальд. Вони радше випадково наштовхнулися на Бухенвальд. Це не було пріоритетом. Вони могли б розбомбити залізничні колії до Аушвіца».

> Хорхе Семпрун, в'язень концтабору, який вижив: «Це не було стратегічним пріоритетом. Проте союзники, західні держави, ще починаючи з 1943 року мали достатньо інформації про знищення євреїв і, таким чином, могли чинити прямий тиск. Вони могли зробити надбанням громадськості списки в'язнів. Ці списки були у них, єврейський опір їх уже передав. Нічого не робилося, нічого не було зроблено з тих самих причин, через які все замовчувалося і надалі»[76].

Реакція західної преси на Шоа вважається найгіркішим «фіаско століття». «Тільки шість разів за майже шість років на першій сторінці *Times* було згадано, що для Гітлера євреї були пріоритетною метою для повного знищення», – зауважив колишній головний редактор *New York Times* Макс Френкель в антології «Чому не волала преса?»[77].

Навіть Червоний Хрест був несправедливий, коли мова заходила про знищення євреїв під час Другої світової війни. Міжнародний Комітет Червоного Хреста довгий час зберігав мовчання, хоча з перших рук знав про «остаточне розв'язання єврейського питання». Тільки в 1990 році нарешті була визнана жахлива некомпетентність цієї гуманітарної організації в цьому питанні[78].

Після війни всі повернулися у бік майбутнього. Про тих, хто вижив, про їхні історії і проблеми ніхто нічого не хотів знати. Вони намагалися забути свої спогади в тиші, світ не був готовий (поки що) їх почути. Трагедія євреїв під час Голокосту була табуйованою темою. Не лише в Радянському Союзі та країнах соціалістичного табору, а й у США, Великобританії, Західній Німеччині, Франції та інших країнах, Голокост перебував за межами громадського інтересу. Ця трагедія викликала лише вибіркове занепокоєння, шок і тривогу. А через кілька років світ опинився у тіні «холодної війни» та ідеологічного конфлікту Схід-Захід, що лише сприяло тенденції до забуття Голокосту і його жертв на кілька десятиліть.

Міхаель Дорфман говорить про дилему жертви під час тривалого мовчання після Другої світової війни:

> Чому ті, хто пережив Голокост, підпільники з ґетто, партизани, в'язні концтаборів і навіть більшість з тих, хто врятувався від знищення, мовчали довгі 20–30, а дехто навіть 50 і 60 років? Чому вони не могли розповісти своєї правди ні в Ізраїлі чи Америці, ні в Радянському Союзі, ні в Польщі? Чому вони не могли розповісти навіть своїм дітям? [...] Чи тому, що н*і*кому було розповісти свою правду? Чи тому, що все одно ті, хто там не побував, не здатні їх зрозуміти? [...] А на тих, хто вижив, дивилися в кращому разі як на непорозуміння?[79]

Слід ще раз підкреслити, що в багатьох країнах, які раніше покинули євреїв наодинці з нацистами, після війни не було жодного бажання вислухати тих, хто був там і знав усю правду про страшні роки окупації та геноциду. У будь-якому разі, постраждалі не могли говорити. Тягар пережитого замкнув їм вуста. Їх можна зрозуміти. Але їхнє мовчання, мовчання навіть після війни, означало готовність забути злочини раз і назавжди. Симон Візенталь, який вижив, говорить: «Убивці пам'яті готують умови для завтрашніх убивств»[80].

Світ мовчав, хоча широке оприлюднення багато чому могло б запобігти. Це було відчуття відторгнення у самоті буття, в поточний момент історії. Своєчасний чесний розголос дозволив би багато чого уникнути. Його відсутність тисне і сьогодні на багатьох із тих, хто вижив. Цього неприємного відчуття неможливо позбутися.

5. Мовчання Церкви

Ніколи не чиниться зло так упевнено і холоднокровно,
як чиниться воно з релігійною вірою.

Блез Паскаль

У заяві Центрального комітету німецьких католиків, опублікованій у 1988 році, говориться:

> Питання, чому Церква ясно і недвозначно не засудила події погромів, має бути ретельно з'ясоване й обговорене. Ми, члени діалогової групи християн і євреїв німецького католицького комітету, вважаємо особливо гнітючим той факт, що єпископи так одностайно мовчали. Були окремі священнослужителі, які висловлювалися публічно. Їхні неодноразові, багатократні, ясні й чіткі заяви, в яких вони дистанціювалися від нацистської расової теорії, слід було підтримати конкретною заявою про «кришталеву ніч». Цього не сталося, бо Церква посіла вичікувальну позицію. Кількох простих слів, таких як слова Бернгарда Ліхтенберґа, настоятеля собору св. Ядвіги в Берліні, вистачило б, щоб позначити певне ставлення. Він сказав: «Ми знаємо про те, що трапилося вчора. Про те, що буде завтра, ми не знаємо. Але те, що сталося сьогодні, ми бачили і пережили. Там горять синагоги, які теж є храмами Божими».

Його голос був дуже самотнім голосом. Колеса злочинів крутилися далі, а світ мовчав. Чимало церковних приходів протестували проти расистських переслідувань, якщо ці переслідування стосувалися віруючих їхньої громади, які за расистськими законами були зараховані до євреїв. Церкви протестували, але не в цілому проти переслідування єврейського населення.

Конрад Аденауер писав у 1946 році боннському пастору Бернгарду Кустодісу, який дякував Богу за те, що жоден єпископ у нацистські часи не потрапив до в'язниці:

> Я вважаю, що якби єпископи всі гуртом одного дня публічно з кафедри озвучили би позицію, протилежну державній політиці, вони багато чому могли би запобігти. Цього не сталося, і цьому немає виправдання. Якби єпископи потрапили у в'язницю або в концентраційний табір, тоді було б не соромно. Про все, чого не трапилося, краще мовчати[81].

До кінця війни жоден німецький єпископ – ні з-поміж католиків, ні з-поміж протестантів – не потрапив до в'язниці з політичних причин. Щоб не провокувати правопорушень, багато очільників Церков вирішили зберігати мовчання і відповідно впливати на прихожан. Нерідко глави Церков навіть відмовляли в солідарності затриманим і засудженим з політичних міркувань. Так і тривало. Є небагато прикладів опору, і один з них – протестантський пастор Дітріх Бонгоффер.

Протестантський богослов і юрист написав мені в липні 2012 року:

> Я знайшов у старому, погризеному мишами ящику листування двох тюрінзьких пасторів від 1934 року. Один хоче відмовитися присягати фюрерові та новому нацистському єпископу Тюрінгії і вважає за краще піти з Церкви, щоб себе і своє сумління віддати не Богу, а людям. Інший, навпаки, хоче підлаштуватися і обґрунтовує це так: «Поки я в цій Церкві ще можу вільно проповідувати Євангеліє, доти підкорятимуся чинній владі і залишатимуся в лоні Церкви».

Але яким могло бути «вільне Євангеліє» в той час? Євангеліє для переслідуваних євреїв? Євангеліє для заарештованих і катованих у концтаборах комуністів? Євангеліє для письменників, чиї книги публічно спалювали? Євангеліє для заарештованих пасторів, які виступали проти насильницького призову церковної молоді до гітлерюгенду? Чи для евтаназії психічно хворих, які нібито загрожували суспільству? Чи для тих, хто відмовлявся йти на військову службу? Чи для незаконно страчених під час заколоту Рема?

Євангеліє без контексту того, що відбувається навколо нас, зводить його значення до благочестивого музичного супроводу моторошних реалій.

Дітріх Бонгоффер, який у той час (1934 р.) збирався покинути протестантську Церкву, а пізніше написав відому пісню «Добрими силами чудом врятований», звертався до своєї пастви так:

> «Тільки той, хто заступається за євреїв, може співати григоріанські наспіви!» Але наші предки співали по-григоріанськи, не заступаючись за євреїв, і нацисти були не проти[82].

29 жовтня 1936 року помер таємний радник Ґебгарт Гіммлер, батько Гайнріха Гіммлера. Похоронну процесію супроводжував почесний караул командирів СС. Було покладено вінки особисто від фюрера і майже від усіх значних нацистських персон. Були присутні багато знаменитостей. Пастор, як писала газета *Völkische Beobachter*, підкреслив у своїй жалобній промові, що покійний усе життя зберігав «відданість крові, своїй сім'ї, своїй професії, своїй Вітчизні і Господу своєму»[83]. Нічого іншого і не варто чекати від «пересічного» пастора тих часів.

Лише окремі пастори, окремі громади й окремі парафіяни чинили фактичний опір режиму. Вони також зазнали переслідувань, про що свідчать списки жертв.

У 1941 році колишній місіонер і студент-медик Курт Ґерштайн свідомо вступив на службу до СС саме з метою інформувати світову спільноту про реальні події. Він – згодом оберштурмфюрер СС при відділі охорони здоров'я – хотів дізнатися, з яких причин здійснюється евтаназія. У 1942 році він дослужився до керівника відділу «токсичних дезінфекційних газів». Цей відділ поставляв серед іншого синильну кислоту для дезінфекції військової форми СС. У 1942 році Айхман доручив Ґерштайнові як «фахівцеві по газах розробити план облаштування газових камер із застосуванням «Циклону Б». Розібравшись, Ґерштайн написав приго-

ломшливий звіт. Із цим документом він намагався тоді ознайомити нунціатуру Ватикану в Берліні. Там, однак, не зацікавилися його свідченнями. Чемно, але твердо його попросили вийти. Після війни Ґерштайн передав американцям меморандум про те, що бачив у таборах смерті, і про свої спроби попередити громадськість. У 1945 році його заарештували французи, і він помер за нез'ясованих обставин у липні 1945 року у в'язниці Фресне поблизу Парижа[84].

Де була Церква? Чому мовчали відповідальні особи? Чому вони не змогли або не захотіли нічого зробити? За винятком небагатьох сміливих пасторів, голос Церкви значною мірою залишився непочутим. Та й не було нагальної потреби в резонансі. Якби віруючі не мовчали про євреїв і солідарно пішли б у концтабори або кинулися під поїзди, щоб це зупинити, вони б увійшли в історію, і наступні покоління з повагою відгукувались би про своїх предків. Яка Церква привселюдно сповістила про те, що трапилося за її порогом?

Коли вщент напхані євреями вагони рушили в напрямку концтабору в Аушвіці, крики нещасних було чутно в сусідньому селі. Є свідчення, що пастор наказав парафіянам співати голосніше, щоб заглушити ці крики. Не лише в Німеччині, а й у Швейцарії і в інших сусідніх країнах у багатьох церковних громадах знали про нацистські злочини, але тільки дехто порушив мовчання.

Церква, яка, за рідкісними винятками, не опиралася режиму, могла б багато чого зробити для єврейського населення, але через пасивність стала причиною помітного погіршення юдео-християнських відносин.

Значно більшою мірою, ніж можна припустити, церкви підкорилися нацистській ідеології та законам. Рауль Гільберґ пише, що не в останню чергу глибоко укорінена ненависть до євреїв у Німеччині здобула живильне середовище завдяки ідеям Мартіна Люте-

ра. Нацистам не треба було нічого додавати. Ось деякі висловлювання з книги Лютера «Про євреїв та їхню брехню»:

> Вони хочуть панувати над світом. [...] Вони празлочинці, вбивці християн і всього християнства. [...] Вони – пошесть, чума і нещастя[85].

Рауль Гільберг показує, як схожі поняття секуляризованого антисемітизму, чітко сформульовані в XIX столітті, знову з'явилися і поширилися в антисемітських прокламаціях націонал-соціалістів.

Гітлеру, ідеологу програми знищення, потрібно було стерти юдеїв з лиця землі, сама ж Церква вже багато століть указувала напрямок[86]. Готовність Церков прийняти програму націонал-соціалістів, крайня нездатність до опору сформувалися ще й тому, що протягом століть антисемітизм глибоко вкоренився у християнському світогляді.

Гітлер у «Mein Kampf» так виправдовує утиски євреїв:

> Лютер був великою людиною, гігантом. Одним ривком прорвав він сутінки, побачив євреїв так, як ми починаємо їх бачити тільки сьогодні... Я роблю тільки те, чим церква займалася п'ятнадцять століть, але ретельніше[87].

Расистський лексикон націонал-соціалістів дивно схожий на антисемітську лексику Церкви та її отців-засновників. Біограф Бонгоффера Ебергард Бетґе – підкреслює:

> Націонал-соціалісти не вигадали жодного нового слова. Отці Церкви в перші століття слідували майже дослівно пораді Івана Златоуста (V ст.): «Обов'язок християн – ненавидіти юдеїв. Що більше ми любимо Христа, то більше ми повинні боротися з юдеями, яких Він ненавидів»[88].

Історичний тягар забобонів, безумовно, є однією з головних причин того, що Церкви мовчали, коли була потрібна ясна і чітка

позиція. Церкви, які у вирішальному ставленні до єврейського народу не пройшли ретельного, безкомпромісного опрацювання минулого, розпушили ґрунт для сходів «гіркого кореня», про який ідеться у цій книзі.

Церкви зберігали мовчання в той час, коли було необхідно зайняти чітку позицію проти вбивства народів[89]. Відомий американський історик Ірвін Ґрінберґ пише у книзі «Хмара диму, стовп вогню: юдаїзм, християнство і сучасність після Голокосту»:

> Згадаймо, що багато «релігійних» людей здійснювали Голокост. Були вбивці й кати, які продовжували практикувати релігію, навіть християнство. Було багато «добрих християн», мільйони порядних людей, які виказували, хапали і транспортували мільйони євреїв. Деякі співчували, деякі залишалися байдужими, вдаючи, що виконують релігійні заповіді. Були й такі, хто з особливим азартом полював на євреїв чи виказував їх, адже вони думали, що такою має бути поведінка християнина. У цей час багато людей спокійно практикували свою релігію, не бачачи і не шукаючи ані найменшого приводу зупинити процес знищення або протистояти йому[90].

Чому мовчання залишається? Відповідь на це запитання ми повинні шукати у людей, які мовчали, а не в релігії.

II. Тягар спадщини мовчання

Гнітюча спадщина в домі мого дитинства

У передмові до цієї книги я писав про сумний слід у моєму житті, який лишився після того, як я дізнався, що в домі моєї юності жили євреї, котрі загинули під час Голокосту.

У дитинстві мене пригнічувало, я страждав від нічних страхів із часу вселення в будинок, над яким розпростерся гнітючий покров мовчання. Але ніхто нічого мені не пояснював. Батьки з подивом реагували на мої слова про те, що з цим будинком щось не так, що тут неодмінно сталося щось недобре. Повинно було минути п'ятдесят років, перш ніж я нарешті задовольнив свою глибинну потребу в пізнанні. У 2013 році я замовив берлінському фахівцю дослідження про минуле цього будинку. Історик доктор Ґабріела Берґнер надала 60-сторінкове дослідження про будинок на вулиці Ам Кляйнен Ванзеє[91].

«У побудованому в 1912 році будинку приблизно з 1927 року жив єврейський банкір д-р Мартін Белґард. Він народився 20 жовтня 1883 року в м. Ґрауденц (Західна Пруссія). У матеріальному плані сім'я була забезпечена. З приходом до влади нацистів життя Белґарда різко змінилася. У 1939 році в будинку оселилася інша єврейська пара. Це були хімік доктор Ганс Артур Зельберґ (народився 24 листопада 1899 року в Оффенбаху на Майні) і його дружина доктор Марґо Зельберґ (уроджена Врешнер, народилася 8 квітня 1905 року в Берліні). Ганс Зельберґ змушений був примусово працювати на фірмі Еріх&Ґрец, на ламповому заводі в Трептові. У листопаді 1940 року приїхала молода єврейка Софі Ізенберґ (народилася 24 травня 1921 року в Ешвеґе), щоб працювати в будинку як економка. Вона пригадувала, що на віллі жила ще фрау Вайнштейн, мати Ґертруди Белґард.

До 1941 року ще була можливість покинути Німеччину, у євреїв іще залишалася можливість виїхати з Берліна в жовтні 1941 року, але пізніше, після ухвалення «остаточного рішення» на Ванзейській конференції 20 січня 1942 року, шлях був заблокований. 19 жовтня 1942 року Мартін, Ґертруда і Ганс Йоахім Белґард були депортовані в Ригу й там знищені. Й у подружжя Зельберґів також не залишалося жодних шансів. Вони були депортовані в Аушвіц 29 січня 1943 року й не повернулися звідти.

Усього через місяць, 25 лютого 1943 року, будинок і земля були вилучені, а всі активи конфісковані. Порожній будинок став тимчасовим приміщенням для німецького заводу озброєнь, власністю СС. Після бомбардування в березні 1943 року будівлі заводу не використовувалися. Але знадобилися приміщення для бюро і житло для есесівців, які працювали там. Порожню віллу, десять її кімнат використовували для проживання. Відділ W IV зайняв будинок 23 серпня 1943 року. Сюди переїхали 25 есесівців. У серпні 1944 року число мешканців зросло до 35. У зимовий період 1944–1945 років можна було спостерігати, як у саду вілли в'язні концентраційного табору Заксенхаузен (команда Ванзеє) будували бункер. У січні 1945 року на будівельному майданчику перебувало 118 ув'язнених, зазначених як технічні робітники, і 26 так званих допоміжних робітників. Останні документи належать до 18 квітня 1945 року. Це договір на оренду між Відділом W IV і німецькою кінохронікою, який був укладений, коли есесівці вже виїхали з будинку, а Відділ W IV евакуювався до Баварії. Договір був укладений до 31 травня 1945 року».

В убивстві шести мільйонів євреїв немає моєї особистої провини, адже я народився після війни. Проте це минуле також є частиною моєї історії. Я відчуваю сором від того, що належу до народу, який скоював такі злочини. Як представник наступного покоління я повинен розібратися в цій історії. З будинком моїх батьків я успадкував історію цього будинку. Я не самотній у такому розумінні:

Клаудія Бруннер, онучата племінниця масового вбивці Алоїса Бруннера, пише:

> «Наше покоління успадкувало якщо не провину, то принаймні відповідальність за наслідки, і через цю відповідальність я сиджу тут, у залі суду, хоча і не на тій лаві» (а саме – на лаві для глядачів у паризькому суді над її дядьком у березні 2001 року)[92].

Теолог Доротея Зелле коментує:

> Немає жодного способу уникнути колективної відповідальності, навіть для молодших. Я відповідаю за будинок, якого не будувала, в якому, проте, живу. Ми живемо в історичному контексті, ми послуговуємося тією ж мовою, яку використовували нацисти. Усвідомлення спільної провини може відкрити шлях до спілкування, до товариськості. Ми всі можемо стати вільними, обравши нашу провину як спільну ідентичність. Примирення починається тоді, коли з’являється бажання пізнати суть, відкрити правду. Людина вчиться тільки тоді, коли усвідомлює коріння, причини і власну схильність до зла[93].

6. Вплив спадщини мовчання на майбутні покоління

У другому і третьому поколіннях зміщуються акценти щодо злочинців і жертв. У другому поколінні йдеться про спадкоємців, тобто радше про два різні типи жертв, частково схожі, а частково абсолютно різні. Тому правильніше буде розглядати дітей злочинців та дітей жертв окремо. Діти жертв зазнали більше труднощів у налагодженні «успішного» життя, порівняно з дітьми злочинців. Також, як випливає з попередніх розділів, мовчання жертви інше, ніж мовчання злочинця. Причинами мовчання репресованих батьків були не тільки страх і загроза для життя, а й сором через те, що вони вижили. З іншого боку, мовчання переслідуваних нацистських злочинців і їхніх поплічників викликане бажанням приховати причетність до знищення, зумовленим страхом перед викриттям їхньої активної або пасивної співучасті.

Обидві групи з наступного покоління об'єднує те, що вони виросли з мовчанням батьків, а пізніше відзначали, що це мовчання накрило їхнє життя невидимим паралізуючим шатром.

Психолог Мюллер-Гогаґен пише:

> Свідоме замовчування подій з боку батьків призводить до того, що у дітей спостерігаються розлади на підсвідомому рівні. Те, що батьки активно виключають зі спілкування, те, про що діти не дізнаються безпосередньо, сприймається як діра у свідомості. З подібними зяючими прогалинами дитина не може впоратися, і тому вони впливають на психіку, як щось зловісне, розсіяне, спричиняють неусвідомлений страх, призводять до деформацій, від яких страждає не лише зміст душевного життя, а й, власне. структура душі[94].

Діти знають, що не можна ставити деяких запитань. Відсутність роз'яснень про власні корені діти сприймають як спадщину, яка забирає в них якість життя. Почуття і настрої, які вони переживають, віддаляють їх від безтурботного життя ровесників. Знання додаються з віком, ці знання можуть стати причиною сильної агресії та конфліктів із мовчазними батьками і матерями.

Усі батьки, як правило, свідомо переживають проблеми, незалежно від того, жертви вони чи злочинці. Вони могли б упорядкувати ці переживання, так би мовити, наживо і з притаманною їм раціональністю. Адже вони більш або менш ясно бачили, хто були дійові особи, що відбувалося і якою була мотивація вчинків.

Для наступних поколінь картина, проте, не цілком ясна. Як нащадки вони успадковують лише тягар емоцій і імлисте усвідомлення того, що щось не так. Вони відчувають тиск успадкованих почуттів, але не можуть їх упорядкувати. Тому, як друге покоління, вони наполягають на проясненні й прозорості, інакше стануть жертвами невисловленого. Коли оголюється істина, вони, як правило, реагують віддаленням, злістю, агресією або різними депресивними станами. Емоційне перевантаження нащадків проявляється дезорієнтацією, відчуттям заціпеніння, тривожності, притупленості сприйняття, несвідомого почуття провини.

Передача від покоління до покоління – це процес усвідомленого переживання, яке одне покоління передає наступному як чуттєву спадщину, тим самим трансформуючи її в несвідому спадщину. Несвідома спадщина вимагає набагато більше зусиль, ніж усвідомлене опрацювання пережитого.

Клаудія Бруннер, згадана вище внучата племінниця нацистського ката Алоїса Бруннера, перш ніж приступити до роздільного аналізу дітей жертв і дітей злочинців, описує їхню зустріч у Відні в жовтні 1999 року:

> Попри всі відмінності між нашими біографіями і долями, ми виявили дивовижні паралелі, наприклад, ми беремо на себе провину через десятиліття після закінчення реальних подій; у нас є табу і сімейні таємниці; часом абсурдно проявляється прихильність до живих або мертвих, ускладнена відкритим протистоянням з історією, а також нам притаманне відчуття особливої місії – діяти і брати на себе відповідальність за відшкодування збитків. І не в останню чергу ми однаково страждаємо від ірраціональних страхів, які важко зрозуміти нашим друзям і батькам[95].

7. Спадщина дітей жертв

Психолог Де Левіта, який досліджував тривалі наслідки Голокосту для психіки, стверджує, що будь-які проблеми з психічним здоров'ям можуть бути пов'язані з травматизацією батьків[96]. Травма не привід, що призводить до порушення, а наслідок події. Травма багато років живе у психіці як витіснена і тільки за певних соціальних або психологічних обставин знову активізується у свідомості. Представники другого покоління перебувають у безпосередньому зв'язку з предками, вони обов'язково успадковують увесь тягар специфічних проблем. Діти й онуки обтяжені важкими психічними розладами, адже їх вирощували змучені, нещасні батьки, бабусі й дідусі.

Діти повністю успадкували біль, але, на відміну від батьків, їхній біль став певним навігаційним пристроєм, який орієнтується по неправдивій карті місцевості, на якій не вказані точні координати. Вони жили в тумані дезорієнтації, викликаної мовчанням, у складній сімейній атмосфері, відчували смуток, їх гнітило горе та різні фобії. Наслідком стали кошмарні сни, страх, розпач, думки про самогубство, почуття провини, нездатність впоратися з конфліктами, тривожність і надмірна турбота про батьків, братів, сестер, свою сім'ю, недовіра, почуття меланхолійної самотності. У дітей злочинців розвинулося відчуття, що вони диваки й одинаки, для них характерне яскраво виражене пристосуванство, недостатня психічна стійкість до навантажень, перебільшені реакції, неспокій, труднощі в побудові живих і функціональних стосунків. Вони відчувають велику потребу виражати емоції перед іншими і водночас бояться цього. Ще гірше, коли діти жертв пережили останні роки або місяці війни, зазнали страждань і беззахисності. У них ще сильніше закріпилося відчуття знедоленості й безпорадності.

Всі несвідомі послання, які перше покоління передає другому, були б неможливими без глибокого мовчання, позначеного

безіменним, прихованим трагізмом. Одним з таких несвідомих послань є, наприклад, необхідність завжди бути успішним, щоб компенсувати страждання батьків. Ще значнішу роль відіграє безсловесне послання про те, що проблеми дітей – ніщо порівняно зі стражданнями батьків. Часто діти виростали в сім'ї, де все було покрито таємницею. Батьки не могли і не хотіли говорити про минуле. Це викликало у дітей «заборону на знання», хоча вони часто і здогадувалися, про що йдеться. Сімейна таємниця – двостороння «неможливість говорити» про переслідування й убитих членів сім'ї – вселяла невпевненість у дітей і зміцнювала їх у думці, що вони не такі, як усі. Вони не можуть адекватно пережити почуття, зокрема агресію, і відповідно до ситуації озвучити проблему.

Багато постраждалих дітей також несуть у собі почуття глибокої провини, навіть якщо на перший погляд це непомітно. Ті, хто вижили, дорікають собі за те, що вижили, тоді як більшість їхніх товаришів по нещастю загинули. Мало хто зі злочинців і виконавців, але багато хто з жертв та їхніх дітей страждають від почуття провини за те, що вони вижили[97].

Після численних розмов з нащадками жертв психолог Юрґен Мюллер-Гогаґен дійшов висновку про накопичення симптомів і проблем, як-от раптові спалахи нез'ясовного страху або депресивні стани, кошмари, особливо кошмари про смерть, патологічне накопичення або схильність до марнотратства[98].

Перешкоди в розвитку і проблема автентичності

Для жертв схвалення дітей було кінцевим доказом і видимим знаком того, що їхнє виживання – це не сон, а реальність. Дитина стала найважливішим фактором їхнього життя. Батьківський обов'язок – забезпечити дитині самостійну можливість особистісного розвитку – став другорядним. Унаслідок цього діти часто відчували себе обтяженими і не отримували можливості

вільного розвитку. Батьки заявляли виключне суверенне право на життя дітей.

Експерт з травм Белла Ліберман констатує:

> Батьківський досвід формується вихованням дітей. Для травмованих батьків дитина ставала найдорожчою істотою у світі – знаком того, що життя триває. У таких батьків часто розвивалася дуже сильна прив'язаність до дітей, вони відчували особливу відповідальність за них. Для травмованих Голокостом батьків діти символізували своєрідне відродження, і це почуття ставало для них компенсацією за несправедливість і страждання. Дітей розглядали як заміну вбитих дітей або родичів, їх часто називали на честь загиблих. Наслідком ставали занадто великі емоційні інвестиції, якась надпроекція, що заважала розвиватися автономії та індивідуалізації дітей. Окрім того, часто траплялося надмірне заступництво або, навпаки, брак емоційної турботи про дітей, адже самі батьки були цілком поглинуті психологічним подоланням Голокосту. Так у дітей формувалися розмитий Я-кордон, відсутність психологічної зрілості, низька самооцінка, виникали психологічні кризи, тривожність, агресія, труднощі у підтримуванні стосунків, провина за те, що вижив, тобто в дітей також розвивалося почуття провини саме за те, що вони вижили. Можна описати цей феномен так: перше покоління активно передає свої нерозв'язані конфлікти дітям[99].

Відчутне домінування батьків у поєднанні з їхнім гнітючим мовчанням нерідко компенсується перебільшеною адаптацією дітей у соціальному середовищі. У пошуках власної ідентичності розмежування було незбалансованим не лише стосовно батьків, а й щодо оточуючих. Діти тих, хто пережив Голокост, таким чином, часто занадто підпадають під вплив переважаючих у соціумі тенденцій. У перебільшеній адаптації до «духу часу» вони шукали безпечну гавань, щоб швидше залишити неспокійне море внутрішньої невпевненості. У цьому прагненні вони втратили себе. Голландський філософ Ян Бастіанс говорить про це так: «Для жертв життя – незакінчене минуле. Навіть якщо після війни вони

пристосовуються до зовнішніх обставин, то це ще не свідчення здорової внутрішньої поведінки в сенсі особистісного розвитку. За видимим благополуччям людина живе з усіма страхами, всім горем, з усім своїм безсиллям перед спадщиною минулого»[100].

Американська журналістка Гелен Епштайн, чиї батьки пережили Голокост, пише про власну потребу в проясненні минулого:

> Багато років глибоко в мені наче схована якась скринька. Я знаю, що в цій скриньці заховані речі, які мені буде важко сприйняти. Ці речі вогненебезпечні, вони інтимніші, ніж любов, загадковіші, ніж будь-яка химера, ніж будь-яка примара. Примари, зрештою, мають образ, ім'я. Але те, що таїться в тому ящику, не має ні образу, ні імені. Навпаки: воно має владу такого похмурого, страхітливого насильства, що всі сказані слова тьмяніють... Я шукала людей, котрі, як і я, перебували в полоні минулого і не могли позбутися його. Я хотіла б їх розпитати. Можливо, так я змогла б осягнути ту частину мене, яку від мене так наполегливо приховували[101].

Психолог Юрґен Мюллер-Гогаґен пише:

> Її (Гелен Епштайн) батьки мало розповідали про пережиті неймовірні страждання. Проте діти з малих років найтісніше були з цим пов'язані, це їх оточувало, це було в них... Вони страждали разом із батьками, але не наважувалися запитувати. Ніхто з них не міг відповісти, на якій руці у батьків був вибитий арештантський номер[102].

Реалії часів Голокосту вражають нове покоління просто в серце. Багато представників другого покоління часто відчувають велику відповідальність за батьків і дуже важко з ними розлучаються. Через значну вразливість батьків вони беруть на себе роль їхніх покровителів або найближчих родичів. Ролі міняються місцями, діти відіграють роль батьків. У таких сім'ях друге покоління найчастіше переживає емоційні труднощі у спілкуванні, особливо труднощі з агресивними почуттями. У сім'ях або занадто багато,

або занадто мало проявів агресії. Дітям часто буває важко спонтанно висловити злість або гнів: по-перше, тому, що батьки під час гонінь і так дуже постраждали, по-друге, тому, що агресія дітей і батьків сприймається як загроза.

Через таку сукупність факторів дітям набагато складніше формувати власну ідентичність, розкривати індивідуальність особистості, щоб дізнатися: хто я? Я – німецька єврейка чи єврейська німкеня? До якого народу я належу? До якої країни? Звідки прийшла, куди хочу йти? Як мої батьки пережили переслідування і вижили? Як Голокост вплинув на їхню віру, на їхній світогляд? Як цей досвід змінив їх стосовно мене? Що означає моя унікальність?

Відтак багатьом з них так важко підтримувати глибокі стосунки. Для того щоб підтримувати стосунки, я повинен знати, хто я і чим інші відрізняються від мене.

8. Спадщина дітей злочинців

Те, про що мовчав батько, починає говорити в синові;
і часто знаходив я в синові оголену таємницю батька.

Фрідріх Ніцше[103]

Гнітюча спадщина почуттів

Мовчання злочинців впливає на їхніх дітей та онуків. У той час як мовчання жертв приховує те, що неможливо висловити, мовчання злочинця приховує пряму провину.

Провина батьків німим болем лягає на їхніх дітей. До цього додається тягар неповної пам'яті, особливо якщо батьки мовчать. Діти вважають за краще так званий фантомний біль замінити усвідомленим болем, на відміну від батьків. Діти терміново потребують прояснення, бо тільки усвідомивши причину болю, вони зможуть обрати власний шлях опрацювання. Клаудія Бруннер пояснює це так:

> В образі мого дядька всі жахи ущільнюються в згусток, який іноді важко тисне мені на шлунок. Термін «фантомні болі» гранично точно передає мій стан, з яким ми – третє покоління – живемо в Німеччині й Австрії. У широкому сенсі фантомні болі – все те, що завдає болю. Цей біль приходить несподівано, без попередження, він непередбачуваний. Тим, хто не зазнав подібного, навряд чи можна це пояснити. Незрозумілий фантомний біль разом із тим дуже реальний для конкретної людини. Я описувала мого дядька як сімейний фантом, бо реально як людина він ніколи не був присутній, але, тим не менше, блукав моїм життям як привид. Він – присутній-відсутній, ніби й відділений від сім'ї, але якимось таємничим чином завжди присутній. Його фізична відсутність утворює прогалину в сімейному альбомі. Це викликає біль у тих, хто сприймає його нелюбим, але принадним родичем (як заборонений плід) і хто при цьому завзято прагне ізолювати себе від нього. Я теж перебуваю в полі високої напруги, яка

> періодично загрожує мене розірвати, адже напруженою є тонка грань між прагненням до спокою і потребою розібратися[104].

Ґертруда Гартманн висловлює аналогічну думку: «Робота з реальним, пригадуваним чи уявним насильством схожа на дію радіації: зовнішня реальність проникає всередину, і індивідуум не може контролювати заряд і його внутрішній вплив»[105]. Схоже відчуває і Клаудія Бруннер: «Таємничі промені з минулого якось проникли і надовго оселилися всередині, не бажаючи проходити крізь нас навиліт».

Що ж обтяжує дітей злочинців? Це применшення, недооцінка минулого і поверхові виправдання батьків, які загнали їх в емоційну безвихідь. Нащадки постійно страждають від гнітючого почуття: «Щось не так!» або навіть: «Щось не так зі мною!». Багато хто з них стикається з труднощами передачі емпатії своїм дітям: «Будь підозріливим!», «Ні у що не вір!». Відраза, сором і почуття провини стають їхніми постійними супутниками.

Діти злочинців часто все життя відчувають на собі прокляття, хоча й не несуть відповідальності за те, що сталося. Вони принижуються кожного разу, коли називають імена своїх батьків. Вони повинні зайняти певну позицію. Вони повинні більше, ніж інші, міркувати про власну автентичність. Вони повинні самі ухвалити рішення, що робити з цією спадщиною. Деякі з них залишаються вірними давній ідеології та все життя відстоюють доброчесність батьків, любов і турботу яких вони відчували, коли були дітьми. Ці дорослі діти не можуть і не хочуть зрозуміти, що їхні батьки були злочинцями. Інші дотримуються стратегії подолання ненависті, щоб таким чином позбутися свого тягаря назавжди. Треті намагаються викреслити цей розділ з життя. Невелика група нащадків стає на важкий шлях внутрішнього опрацювання. Так вчинила і Клаудія Бруннер. Вона неодноразово описувала близький крах, перед яким стояла: «У кожному меморіальному музеї на мене глибоко впливають фотографії і тексти. Дедалі глибше я

поринаю в безодню жаху і безпорадності, ніби немає ніякої альтернативи цьому тягареві спогадів, які навіть не є особисто моїми»[106]. Не дивно, що ті нечисленні, котрі стали на шлях внутрішньої роботи над собою, більш уразливі.

Чимало дітей злочинців мовчать, адже вони, природно, пов'язані з батьками, попри всі зовнішні звинувачення. Навіть якщо в дитинстві їм бракувало тепла й уваги від батьків, вони, як правило, запам'ятали турботу і любов. Діти мовчать, бо не бачать змоги впоратися зі своїм двоїстим становищем і пов'язаним із ним внутрішнім роздвоєнням, неможливістю поділитися з іншими людьми. Стан – між симпатією і антипатією – призводить до ізоляції. З ким говорити? Поки злочинці показували себе дуже люблячими батьками, діти, приблизно з підліткового віку, розуміли, що щось не так. Вони страждали, бо поведінка батьків часто межувала з неврівноваженістю і непередбачуваністю. Неврівноваженість батьків коливалася в повному діапазоні: від періодичного надмірного винагороджування – до побиття. Настрій батьків коливався між недоступністю і величезною потребою в любові, недоліком емпатії і поквапливим розумінням, азартними веселощами і спалахами гніву, усамітненням і неприродною активністю. Сюди ж можна зарахувати фізичне і психологічне насильство, сексуальне насильство, алкоголізм і проблеми у стосунках із партнером.

Через неврівноваженість, злочинців часто навіть у їхньому найближчому оточенні не сприймали всерйоз як зразок для наслідування. Витіснення провини забирало багато душевних сил і робило життя злочинців якоюсь мірою недолугим. Тому багато дітей втратили повноцінне дитинство, передчасно подорослішавши, мимоволі беручи на себе роль батьків.

Покоління дітей злочинців і поплічників також підпало під вплив ідеології, якої дотримувалися батьки. Складові цієї ідеології, зокрема, такі: виховання без тепла, роль жінки, чия місія поляга-

ла в тому, щоб дарувати дітей фюреру, відсутність політичної зрілості, необхідної для того, щоб проаналізувати презирство до «нижчих» людей і рас. До цього додається і складна емоційна спадщина.

Мартін Борман (молодший), син секретаря Гітлера, сказав у бесіді з журналістом Стефаном Лебертом: «Знаєте, можна не зрікатися батьків, хоч би ким вони були»[107]. Іншим разом він згадував: «Мій батько добре поводився з людьми. Я його бачив удома на святах з гостями. Але іноді він жахливо гнівався, це були спонтанні зриви через якусь дрібницю»[108].

Дочка командира розстрільної команди СС в Україні пише:

> Коли я розпитувала батька про минуле, не вдавалося говорити спокійно; розмови часто закінчувалися тим, що він на мене кричав, а я ридала від злості й розпачу. Потім цієї теми знову місяцями не торкалися, щоб уникнути подібних конфліктів. По суті, такі теми в сім'ї були якимось табу... Я розумію, що зовсім по-іншому реагую, не так, як мої друзі, не обтяжені такими предками, коли, наприклад, дивлюся фільми про німецькі війська, розстріли, концтабори. Друзі сприймають це як історичні факти, ймовірно, вони теж переживають і хвилюються; але в таких ситуаціях я розумію, що це мене зачіпає набагато більше, я реагую набагато особистіше, емоційніше, ніж інші, у кого немає такого особистої причетності... Коли я уявляю, що німці вбили 20 чи 25 мільйонів, і, можливо, кілька сотень з них на рахунку мого батька, то відчуваю, що вся ця історія тисне на *мене*[109].

Томас Гайдріх, племінник сумнозвісного шефа ґестапо Райнгарда Гайдріха[110].

> Я народився в 1931 році, я старший з п'ятьох дітей. На день народження я завжди отримував від мого дядька найбільший подарунок. Якось приїхав на автомобілі один з помічників дядька і запитав маму, чого бажає племінник у день народження. Через два дні принесли розкішний подарунок – дитячу залізницю. Існують похмурі документальні кадри з державного похорону

> мого дядька в Берліні. Дивишся цей фільм: Ґерінґ, мій батько, обидва сини Райнгарда, Гітлер посередині – зловісна картина, всі вони немов скам'яніли, заледеніли. На похоронах батькові (братові Райнгарда Гайдріха) передали великого дядькового листа, приблизно на 100 сторінках. Після похорону батько пішов до своєї кімнати, зачинив двері й довго читав цього листа. Він читав до світанку, мабуть, десять чи дванадцять годин, і потім одразу спалив його. Моя мама вважає, що після цієї ночі батько став іншою людиною. Зрозуміло, що дядько був породженням пекла, але навіть у диявола є різні боки[111].

Дилема гнітючої емоційної спадщини – жити нащадками злочинців – багатогранна, стороння людина тільки тоді зможе це зрозуміти, якщо матиме достатньо часу і бажання, щоб глибоко в усьому розібратися.

Ті, хто несуть геном злочинця

Почуття провини дітей і онуків злочинців слід сприймати в усій його складності. Нащадки злочинців почуваються не лише зобов'язаними спокутувати провину батьків, бабусь і дідусів; часто вони страждають від нав'язливого уявлення про присутність зла в них самих. Вони вважають, що певним чином несуть у собі спадщину зла, наприклад, через схожість із темпераментом батька.

Ось що пише Артур фон Ширах:

> Я знову і знову опинявся в небезпеці стати жертвою почуття провини, яка на мене звалилася як спадщина злочинів націонал-соціалізму. Фраза з Біблії, де Бог говорить, що доведеться відповідати «за гріхи батьків до третього і четвертого коліна», дала тему для роздумів, я злякався і був вражений тим, наскільки мій нерозбірливо надряпаний підпис схожий на підпис мого батька. Значить, я теж імовірний злочинець? Про мої терзання ви не прочитаєте у листах, адресованих батькові у Шпандау. Все покрито шрамами, невисловлене накопичилося, як у стічній

ямі, запечатане красномовною німотою, яка в будь-який момент може вибухнути[112].

Наслідок успадкованого від батьків почуття провини – огидне відчуття «Я поганий». Результати його проекції – думки і дії, спрямовані на самознищення або самобичування, наприклад: «Я не можу бути успішним».

Інші були змушені з внутрішньої спонуки чи примусу всім своїм життям спокутувати гріхи батьків. Немов діє невидимий закон – їм заборонено радіти. У них немає впевненості, твердого ґрунту під ногами, їм призначено долею спокутувати гріхи.

Норберт Леберт, автор книги «Тому що ти носиш моє ім’я. Важка спадщина дітей відомих нацистів», пише:

> Коли війна закінчилася, моєму батькові було 15 років, і для нього життєві обставини склалися відповідно до віку: «Мені пощастило не бути старшим, і це врятувало мене від лихої долі». Він мав на увазі не тільки війну, участі в якій був позбавлений, а й перш за все можливість стати активним нацистом і всі пов’язані з цим наслідки. «Боже мій, ким би я був, якби німці не програли війну. Можливо, гауляйтером». Для нього було ясно: «З моїм безумовним ентузіазмом немає причин припускати, що сталось би інакше». До самої смерті його мучило усвідомлення того, що можна так і не пізнати себе, можна займатися чим завгодно, навіть найбруднішими справами, якщо того вимагатимуть зовнішні обставини[113].

Карл-Отто Заур був заступником Альберта Шпеєра та його майбутнім наступником. Його вважали завзятим виконавцем, він мав високі організаторські здібності та пробивну силу. Він відповідав за випуск військового озброєння, а також за постачання необхідної кількості примусової робочої сили. У дебатах про компенсаційні виплати з Федерального бюджету прізвище Заур згадувалося знову і знову.

Його син, що носить таке ж ім'я і народився в 1944 році, згадує:

> У моїй родині про минулі часи мовчали до самої смерті. Батько був для мене в першу чергу моїм батьком, а вже потім негідником і боягузом. Стрижнем його характеру було безмежне пристосуванство. Цю рису я також простежую й у собі. У моєму професійному житті були випадки, коли саме це пристосуванство шкодило мені тільки тому, що я не хотів бути схожим на нього... Іноді я запитую себе, як би я поводився на його місці під час диктатури. У редакціях, де я працював, я розмірковував, що сталося б з моїми колегами у той час. Хто став би нацистом? Хто злочинцем? Хто поплічником?[114]

Син відомого члена СС, який уже багато років служить ортодоксальним рабином в Єрусалимі, говорить: «Коли я у трамваї або в потязі бачив чоловіків певного віку, то питав себе щоразу: можливо, він теж причетний? Ще я думав: дивись, який пристойний і чистий вигляд мають ці люди!»[115].

Постійна недовіра до себе та інших обтяжує та ускладнює довірливі міжособистісні стосунки. Діти злочинців часто страждають від почуття психологічної неприлаштованості. Вони або віддані своєму батькові або ненавидять його, але вони знають, що через такий психологічний стан не можуть розвинути власну ідентичність. Вони відчувають, що злочини і звірства, скоєні батьками, отруїли їхнє власне існування, і розуміють, що отруєне коріння не може бути основою для пошуку своєї ідентичності.

Карл-Отто Заур пише:

> У мене було відчуття, що я зовсім самотній у світі. Коли він помер, я не плакав... Успіх і кар'єра ніколи не були тими поняттями, які, на мою думку, відігравали важливу роль для щасливого життя. У моєму житті була лише одна мета: я б хотів вчинити краще з моїми дітьми, ніж вчинив мій батько. Я б хотів знайти щирий, відкритий і справедливий підхід до моїх дітей. Усе зводилося до одного: хочу, щоб вони знали: хоч би що б трапилося, я буду поруч із ними[116].

Труднощі підтримування тривалих стосунків

> «Я не знаю, що впливає на мої взаємини з чоловіками. Може, це вбивства, скоєні моїм батьком? Я відчуваю труднощі в побудові довгострокових стосунків з чоловіками. Думаю, в цьому ж причина мого розлучення, адже я хотіла звільнитися від контролю і влади чоловіка. У мене труднощі у стосунках з чоловіками, адже я боюся, що вони мене покинуть, боюся, що вони можуть мене розчарувати, як мій батько»[117], – скаржилася дочка есесівського вбивці.

Норман Франк, старший син масового вбивці д-ра Ганса Франка, зізнався в інтерв'ю, що не бажає мати дітей і що прізвище Франк мусить зникнути назавжди[118]. Едда Ґерінґ, дочка Германа Ґерінґа, була все життя самотньою і ніколи не вийшла заміж.

Ізраїльський психолог Дан Бар-Он робить висновки зі своїх досліджень: діти злочинців рідше одружувалися і частіше були бездітними, ніж діти тих із тієї ж вікової групи, хто пережив Голокост.

> Можливо, це характерна різниця між дітьми жертв і дітьми злочинців. У перших було призначення – вижити біологічно; інші ж побоювалися, що передадуть нащадкам поганий спадок[119].

Потреба спокутувати гріхи батьків

Дехто не може позбутися почуття, що зобов'язаний спокутувати гріхи батьків. Їм – наче за неписаним законом – заборонено раділи. Будь-який вияв невимушеності видається їм недозволеним, адже їхнє призначення – замолювати гріхи, інакше вони зрадять собі. Племінник Райнгарда Гайдріха підтверджує таке сприйняття життя:

> Коли після війни я дізнався, що сталося насправді, то намагався боротися з цим. Для мене це виявилося непросто. Думаю, мені

> було важко багато років, не менше ніж двадцять років... У мене було відчуття, що я повинен спокутувати борговий тягар: мій дядько! Мене не полишало відчуття, що дядько – частина моєї родини. Наша сім'я дуже згуртована й тому завжди була для мене чимось особливим. І це була саме сім'я Гайдріхів[120] .

Дочка одного з командирів розстрільної команди СС в Україні пише про це так:

> Під час психологічної терапії мені було важко визнати, що це справді випадок, коли я взяла на себе провину, звинуватила себе в тому, що мій батько не почувався винним і не захистив мене від цього почуття, не взяв провину на себе[121].

Батько одного з клієнтів, з яким працював ізраїльський психолог Дан Бар-Он, був високопоставленим нацистом, він написав експертний висновок для комітету з расової гігієни, що євреєм повинен визнаватися той, хто має єврейських предків до дев'ятого коліна. Він також винайшов технологію вбивства так званих душевно хворих пацієнтів у психіатричних лікарнях. Після закінчення війни він застрелився, бо вважав, що союзники віддадуть його до суду і винесуть смертний вирок. Його син каже:

> На мені як дитині того часу і сьогодні лежить тягар провини, хоча я не є злочинцем. Я не винен у смерті інших. Через рік після самогубства мого батька я прийшов у школу-інтернат. Три роки в інтернаті мене переслідувало потужне почуття страху. На вечірній молитві я завжди домовлявся з Богом: «Я знаю: Ти хочеш таємно вбити мене цієї ночі, але якщо Ти робиш те, чого я не можу знати, тому що Ти Всюдисущий, то можеш мене помилувати». Щоночі я молився: «Я знаю, що Ти хочеш таємно вбити мене...», – щоб Він цього не зробив.
>
> Я був маленькою дитиною і відчував нетиповий, недитячий всеосяжний страх смерті як даність, як факт. І все ж зараз я відчуваю також і посмертну любов до мого батька, любов, яка перебуває у більш ранньому часовому інтервалі й співвідноситься з певними бажаннями і прагненнями[122].

Порушення сну і дифузні страхи смерті

Нащадки злочинців часто повідомляють про болісні сновидіння, що стосуються смерті й умирання.

Психолог Дан Бар-Он пише про чоловіка 1947 року народження, який страждав від тяжкого безсоння. Його батько вперто мовчав про війну і наполегливо приховував свою активну участь у роботі табору смерті Треблінка. Його мати страждала, бо відчувала, що її чоловік щось приховує. Пацієнт розповідає:

> Мій батько наклав на себе руки через політичні події часів Третього Райху, які наздогнали його пізніше. Моя мати познайомилася з батьком восени 1945 року. Батько ніколи нічого не розповідав їй про війну. Після весілля мати сказала йому: «Ти щось приховуєш, я це відчуваю... Сподіваюся, що ти можеш довіритися і все мені розповісти...» Вони довго дивилися одне на одного, потім він відвернувся, так нічого і не сказавши. Мати відчувала, що щось було не так, але вона, звичайно, не знала, з чим це пов'язано. Потім був судовий процес, на якому згадували його ім'я. Приблизно за чотири-шість тижнів до суду їй наснився сон, і вона сказала мені: «Не знаю точно, але щось не так у цій історії, так це дивно було». Багато разів вона бачила у снах мого батька, він стояв біля ліжка і казав: «Ти ж віриш мені?». І вона повірила йому. У неї не було жодних передчуттів доти, аж поки про його причетність до таборів смерті написали в газетах. Тоді мати порвала з ним. Потім вона неодноразово зауважувала при мені приблизно в тому сенсі, що вона була рада, коли він наклав на себе руки, – не через себе саму, а через мене, його сина. Досить рано як напучування вона заклала в мене (і це мені допомогло) основний принцип: ти повинен відповідати за свої вчинки насамперед перед собою, потім повинен їх перевірити: чи припустимо це? Чи законні твої дії? Чи чесні вони? Я виріс без батька. Тільки після процесу стосовно Треблінки питання про мого батька стало таким важливим. Я завжди відчуваю певний тягар, хоча не сприймаю його як травму. Якби це був такий тягар, що ні про що інше я не міг думати, а лише про це, тоді це було би травмуючим. Але це не так, за що треба дякувати мамі.

> Приблизно через шість тижнів після мого народження, незадовго до першого арешту батька, мої батьки пішли гуляти – це було в розпал літа, яскраво світило сонце. І раптом мати відчула, ніби на їхньому шляху постала темно-чорна хмара. У цій хмарі ворушилися речі, руки, ноги, якісь істоти, все це наближалося до матері й батька. Тоді мати схопила батька за руку і сказала: «Тепер усе скінчено. Наближається щось страшне», – а він відповів: «У жінок іноді виникають такі фантазії через шість-вісім тижнів після пологів. Так що не вигадуй!» А через кілька днів його вперше заарештували. Вона розповіла мені цю історію, коли ми обидва ще не знали про табір смерті (мені було 12 чи 13 років), сказала про це в контексті своїх почуттів або передчуттів. Мама була здатна глибоко відчувати багато чого. Перш ніж новина з'являлася в газетах, кожного разу в неї було передчуття. І я казав їй тоді: «Ну і що ж? Забудь, краще про це забути». Я теж дещо розкопав у газеті *Zeit*. Журналістка Дерте фон Вестернгаґен у дуже юному віці втратила батька, і вона брала інтерв'ю у дітей злочинців, які скоїли не настільки тяжкі злочини, як мій батько. Опитані нею люди все ще страждають і сьогодні, прокидаються вночі, у холодному поту.[123]

Під час терапії з жінкою, яка протягом багатьох років страждала від безсоння, мова зайшла про нацистське минуле її батька. Після детального проговорення напади безсоння траплялися значно рідше. Батько був для неї найближчою людиною. Він помер у віці 40 років, їй тоді виповнилося 15. І батько, й мати мовчали про нацистське минуле. Тільки у 12 років вона випадково дізналася дещо від сусідки. Та сказала, що незадовго до закінчення війни батько утік з Аушвіца і запитував у неї: «А ви знаєте, що таке Аушвіц?». Коли сусідка відповіла, що не знає, він сказав: «Щаслива людина!» Згодом есесівці його заарештували і жорстоко покарали за втечу. Пізніше вона випадково підслухала, як батько говорив своїй сестрі, що йому часто доводилося супроводжувати дітей у газові камери і що одного разу довелося нести дівчинку, яка вже не могла ходити[124]. Так вона зрозуміла, що батько брав безпосередню участь у тих страшних справах. У нього вдома росла дочка, а він на руках ніс чужу дитину в газову камеру.

Фатальний зв'язок через ненависть

Деякі діти злочинців почуваються краще, коли розглядають батька тільки як злочинця, від якого повинні себе захищати. Д-р Ганс Франк боявся, що варварська і жорстока нацистська ідеологія знову відродиться з попелу. Його повісили 16 жовтня 1946 року, в нього залишилося п'ятеро дітей. Американці знайшли його щоденники у 38 зошитах. Він записав деякі діалоги з Гітлером: «Мій фюрер, доповідаю, що я сьогодні знову знищив 150 000 поляків...» Біографи описують його не лише як жорстоку, нестійку, слабку і варварську, а ще й зломлену особистість. Однак його заключне слово в Нюрнберзі складалося – на відміну від більшості інших військових злочинців – з повного визнання провини:

> Спочатку ми не розуміли нашого шляху, не розуміли, що відступ від Бога призведе до таких згубних, смертельних наслідків, що ми неминуче будемо дедалі глибше грузнути в трясовині провини... Відступившись від Бога, ми були зганьблені і приречені на загибель. Тільки Бог може винести і виконати вирок Гітлеру і системі, якій ми служили [125].

Коли батько пішов з життя, його молодшому синові Нікласу було вісім років:

> «Я ненавиджу мого батька, позаяк знову і знову відкриваю його в собі»[126]. Ніклас вважає, що багато успадкував від батька, перш за все, його боягузтво. Він каже, що якщо глибоко зазирнути в безодню, виникає проблиск свободи: «Хіба щось подібне може повторитися?»[127].

В інтерв'ю журналу *Stern* він каже:

> Мій батько, нацистський убивця, – боягузливий, продажний, спраглий влади, жорстокий, безхребетний». Останні рядки в його сповіді в ненависті до батька такі: «...і твоє серце б'є мене в обличчя, і я відкриваю рот, і впиваюся зубами в серце, і чую, як ти кричиш і кричиш – і я кусаю, поки твій мотор не починає

> здавати, і ти перетворюєшся на огидні шматки м'яса, а я, вічне дитя-зомбі, топчу ці шматки, знову і знову топчу їх[128].

У рішучій ненависті він пройшов прямий шлях, нещадний, несамовитий. Ніклас Франк каже, що немає жодного дня в його житті, коли б він не думав про батька, що він досі часто бачить гори трупів у концтаборах, що країна ніколи не позбудеться жахливих сторінок історії. Яка страшна ненависть, за допомогою якої він хоче позбутися батька, – і все ж не в змозі цього зробити. Його трагічна прихильність до батька виражається саме через ненависть.

Ненависть як шаблон поведінки виникає майже завжди, коли людину наздоганяє те, від чого вона хоче дистанціюватися. Моя багаторічна консультаційна практика, численні зустрічі з людьми, які прийшли за порадою, знову й знову підтверджують цю схему: неопрацьовані теми передаються наступним поколінням, і їх непросто здолати поодинці. Ці неопрацьовані переживання викликають дедалі більшу сприйнятливість до виникнення нових конфліктів. Природний опір відсутній. Досить крихітної іскорки, щоб запалити весь ліс. Коли погані стосунки між дітьми і батьками не пройшли процесу очищення опрацюванням, дітей часто наздоганяє кліше поведінки батьків, від яких вони прагнуть дистанціюватися якомога далі.

Ненависть до батька чи матері, як «гіркий корінь», якого не вирвали, знову проростає в наступному поколінні. Пацієнт ненавидів свого батька, бо той пиячив. Коли батько повертався додому, йому (пацієнту) було соромно перед друзями. Ненависть зміцнила в ньому нагальну потребу не бути таким, як батько, і зробити все можливе, щоб з презирством триматися від нього подалі. Ненависть як хибний засіб опрацювання так тяжко подіяла на сина, що він врешті-решт призвичаївся до алкоголю, що призвело до такої ж залежності, як і у випадку з його батьком.

Інший молодик ненавидів свою матір через ожиріння. Він зневажав її через це. Крім того, йому було соромно, коли її бачили однокласники. Щоб помститися матері, він одружився з надзвичайно стрункою жінкою. Ненависть до матері позбавила його здатності до емпатії стосовно дружини. Значний дефіцит любові молода жінка компенсувала переїданням. Поступово вона стала такою ж товстою, як його мати, котру він так зневажав. Тільки в наступні роки він усвідомив і опрацював непримиренність до матері. Покращилися стосунки з дружиною, до якої він почав виявляти повагу і прихильність. Це, своєю чергою, вплинуло таким чином, що жінка більше не компенсувала свій смуток переїданням і швидко відновила нормальну вагу.

Видозміна, ідеалізація, применшення значущості злочину

Серед дітей злочинців були й такі, хто, бажаючи знайти власну ідентичність, якось полегшити тягар узятого на себе почуття провини, а також через інстинктивне прагнення до гармонії, намагалися заперечувати провину батьків.

Вони знову і знову наголошували на позитивних рисах батьків: мовляв, Гіммлер дбав про дочку і плекав город, а Гесс, комендант табору Аушвіц, був прив’язаний до кішки і доглядав її, вранці із сім’єю читав молитви. Хіба може такий хороший батько насправді бути таким поганим, яким його вважає світ? Батько, який вгадував думки і бажання своїх дітей?

Таким чином діти злочинців ризикують загрузнути у відданості батькам. Відокремлення від них, своєю чергою, буде пов’язане з новим обтяжливим почуттям провини. Вони інтуїтивно беруть батьків під захист та ідентифікують себе з ними.

Вольф Рюдиґер Гесс, син Рудольфа Гесса, міфологізував батька в якогось кумира саме через його постійне мовчання. Рудольф Гесс після краху Третього Райху провів 42 роки у в’язниці – у повно-

му мовчанні – до самої смерті в 1987 році. Весь Нюрнберзький процес він просидів зі схиленою головою і байдужим обличчям, просидів кілька місяців поруч з Германом Ґерінґом, не зронивши жодного слова. В останній день в Нюрнберзі він сказав лише одну фразу: «Я не шкодую ні про що. Якби все повторилося, я би знову діяв так, як діяв»[129].

Восьмирічним Вольф Рюдіґер Гесс під час Нюрнберзького процесу хотів побачитися з батьком, що сидів у в'язниці, але йому відповіли: «Пан Гесс просить вас зрозуміти, що він хоче залишитися в пам'яті родини у більш позитивному образі». Хлопчик ледь стримав сльози. З того моменту і до самої смерті батька у в'язниці Шпандау мовчання було єдиною відповіддю на найважливіші для нього питання. Відтоді з минулого для нього важливо одне:

> «Мене цікавить лише мій зв'язок з батьком, іншими політичними питаннями я не переймаюся. Так було в минулому, так є і сьогодні». До самої смерті батька він марно сподівався, що той порушить мовчання. Те, що його батько сказав і написав, було для Вольфа Рюдиґера еліксиром життя: «Він багато чого міг би сказати про німецьку трагедію, але джерело вичерпалося, перш ніж забити фонтаном»[130].

Через мовчання батька Вольф Рюдігер Гесс став шанувальником батька, а також Адольфа Гітлера, ставлячи під сумнів сам факт організації Голокосту. Син повністю ідентифікує себе зі злочинцем, переймаючи звичну логіку виправдань.

Гайнріх Гіммлер був райхсфюрером СС і на цій посаді відповідав за концепцію масових убивств і систему концтаборів. Його дочка Ґудрун, уроджена Гіммлер, пізніше взяла прізвище Бурвіц. Він віддавав накази проводити жахливі експерименти над людьми в концтаборах, а вдома в той самий час любовно вирощував овочі на грядках, які власноруч ретельно плекав. Гіммлер наклав на себе руки після арешту, розкусивши капсулу з ціаністим калієм. У Нюрнберзі нацистського лідера посмертно засудили до страти.

Усі, хто знав його, характеризують Гайнріха Гіммлера як доброго, люблячого сім'янина. Для дочки Ґудрун він завжди знаходив час. Про темний бік життя батька Ґудрун нічого не знала. Їй судилося дізнатися про все тільки після його смерті.

Рішучість боротися, захищаючи пам'ять батька, була притаманна їй з дитинства.

> «Моє життєве покликання – показати його світові в іншому світлі. Сьогодні мій батько затаврований, як найбільший масовий убивця всіх часів. Я намагаюся змінити таке ставлення, хоча б прояснити, що він думав і чому він так чинив...»[131] Далі вона каже: «Найближчі соратники батька мертві, а інші зі зрозумілих причин не хочуть згадувати той час»[132].

Мартін Борман (молодший) так визначив особисту стратегію подолання: з одного боку, він вдячний батькові за сам факт свого народження, і цього батька він любить і сьогодні відповідно до четвертої заповіді: «Шануй батька твого і матір твою». З іншого боку, існує інший батько, тягар провини за жахливі злочини якого син повністю взяв на себе. До цього батька він ставиться критично. Він вважає, що люди не мають права судити інших людей, бо такий суд в руках Божих[133].

Мартін Борман витягує з кишені гаманець, дістає стару пожовклу поштову листівку, на якій кілька слів, написаних особисто йому батьком у 1943 році: «Дивіться, – каже він зі сльозами на очах. – "Мій сердечно любий хлопчику, – написано там. – Сподіваюся, я тебе скоро побачу. Твій татусь". Розумієте, – каже Борман, – це образ, який залишився у мене як у дитини. В мені живе ця суперечність»[134].

Він пояснює, що врятувався від внутрішнього краху завдяки тому, що після глибокого вивчення біографії батька і дотримуючись порад психологів, навчився відрізняти батька як батька і батька як виконавця в системі НСДАП. Батькові він залишився

вдячний, зобов'язаний життям, але дистанціювався від нього як від виконавця і функціонера[135]. Завдяки цьому Мартін знайшов індивідуальний шлях. Інші так не чинять, бо відмовляються розглядати роль батька і його політичну діяльність окремо. Для них надійний батько тільки той, характер якого випливає з його завдань і функцій[136].

Один з лікарів, які працювали в Аушвіці, після війни зумів уникнути покарання. Його син, народжений у 1942 році, згадує:

> Батьки мені взагалі нічого не розповідали. Думаю, вперше я дізнався, ким був батько, у 18 років. Я випадково побачив телепередачу, а в ній батька. Про це, щоправда, я ніколи не розповідав. І ніколи не питав. У моїй підсвідомості я захищаю цю людину. Не знаю, звідки це береться, але вважаю, що він був не таким поганим... Можливо, я просто хочу витіснити негатив[137].

Емма Ґерінґ, дочка Германа Ґерінґа, який був рушійною силою агресивної війни, автором програм винищення євреїв (у Нюрнберзі засуджений до смертної кари), розповідає в 1986 році в одному з інтерв'ю:

> Я відчуваю, що досі пов'язана з батьками великою любов'ю. Їм, їхній любові і турботі я завдячую прекрасним дитинством. Мій батько зворушливо про мене дбав. Ось один зі спогадів. Коли мій хрещений батько Адольф Гітлер приходив у гості, то зазвичай дарував мені лакричні цукерки. Мені їх забороняли, хоча я їх дуже любила, а він приносив цукерки спеціально для мене.

Американській журналістці Джералдін Познер вона пояснювала в 1996 році: «Тепер ви знаєте, що я відчуваю. Я дуже люблю батька, і не чекайте, що я зміню судження про нього. Для мене він був хорошим батьком, і мені його завжди бракує. Це все, що вам потрібно знати»[138].

Нерідко трагедія переосмислення прямих нащадків нацистських злочинців полягає в прославленні характеру батьків. Неусвідом-

лена потреба в ідеалі на прикладі батька нерідко призводить до того, що діти виправдовують або приховують злочинну поведінку батьків.

Втеча на протилежний бік

Деякі діти злочинців солідаризуються з життям та ідеями саме тих, проти кого боролися і кого хотіли знищити їхні батьки. Тим самим вони доводять собі, що відстоювання переконань – це боротьба за власну свободу.

Томас Гайдріх пише:

> Я багато років жив із почуттям, що відповідаю за все, що відбулося і повинен це виправити. І тоді я почав чинити діаметрально протилежно, ніж робив би, якби жив тоді[139].

Дочка есесівця, котрий чинив злочини в Україні, повідомляє:

> Два роки тому в мене був підзахисний єврей, який сидів у в'язниці. Я закохалася у нього. Він був білий південноафриканець, і я не поїхала за ним, бо не змогла б там жити. Але потім я подумала: адже це не випадково, що я закохалася в того, чий предок був жертвою мого батька. Я не терплю насильства, не можу бачити, коли б'ють людей, коли їх терзають навіть словесно, з якимось присмаком насильства. Тоді я втручаюся. Думаю, у мене досить яскраво виражена соціальна емпатія; я завжди знаю, що повинна бути на боці слабких. Можливо, саме тому я обрала таку професію – як невелике персональне спокутування, я допомагаю людям уберегтися від горя і біди. Я розглядаю мою професію також і як боротьбу проти влади і державного насильства[140].

Мартін Борман (молодший), син секретаря Гітлера:

> Для мене як сина було б надміру самовпевнено стверджувати: такого зі мною не станеться. Усвідомлюючи це, слід тренувати себе – подумки ставити себе в такі ситуації, щоб зібрати сили й у

вирішальний момент чинити опір. Це, на мій погляд, дуже тісно пов'язано з тим, як зробити життя осмисленим і як протистояти смерті. Тільки подолавши страх смерті, я, як мені здається, знаходжу ключ – протидію страху. Якщо вирішити, що краще взяти на себе всі біди, ніж вчинити неправильно, можна знайти вихід.

Можу собі уявити, що муки бувають настільки жахливими, що людина зізнається в усьому, чого ніколи не хотіла розкривати. Але під час громадянської війни в Африці я набув досвіду, що, тренуючи волю, можна вижити. Значить, це питання внутрішньої свободи. Мене тричі ставили до стінки для страти, і це мене більше не лякає. Я все одно залишаюся вірним своїм переконанням. Я сказав собі: якщо мене хочуть розстріляти – я не здамся. Смерть – не найстрашніше, не найжахливіше, а розстріл – тим більше. Перед муками, з якими ми зіткнулися, перед жахливими випробуваннями я був безсилий, але і тут мені дуже пощастило. Людина долає больовий поріг, і за його межами більше нічого не відчуває. Вони змусили нас сім кілометрів маршувати босоніж. Ми три дні сиділи в болоті, з мокрими ногами, бо весь час ішов дощ. Потім нас взули в гумові чоботи. Можете собі уявити, що відбувається з розмоклими ступнями в гумових чоботях. Нас гнали сім кілометрів по щебню. Камені впивалися просто в ступні, але ми не відчували болю. Отже, є больовий поріг. Або втрачаєш сили і падаєш, або один біль перекриває інший – і так виживаєш[141].

Мартін Борман (молодший) після війни знайшов притулок в одному з католицьких монастирів. В Африці він провів багато років як місіонер.

Гіпертрофоване пристосуванство: тільки б не виділятися

Багатьох дітей злочинців турбувало тільки одне: про них могли дізнатися як про дітей цих злочинців. Зусилля – тільки б не виділятися, тільки б не бути виявленими – стали їхнім способом життя. Адаптація була важливішою, ніж розвиток і турбота про власну особистість.

Бальдур фон Ширах був райхюґендфюрером, він упроваджував гітлерюґенд як обов'язкову державну програму. У 1945 році йому було сорок. Після двадцяти років ув'язнення в Шпандау зламаного, напівсліпого чоловіка звільнили. Його син Клаус фон Ширах, адвокат у Мюнхені, згадує:

> З моменту закінчення війни я завжди пристосовувався, хоч би куди я потрапив. Я ніколи не довіряв собі і хотів робити все як годиться. У школі я завжди захоплювався дітьми, які опиралися, були неслухняними, у яких була внутрішня свобода. У мене її не було. Я просто намагався не виділятися. Адже це природно з моїм ім'ям, з моїм минулим[142].

Важка спроба прийняти спадщину

Прийняти нацистське минуле батьків і безкомпромісно від нього дистанціюватися – це для дітей злочинців надзвичайно важко. Переосмислення потребує великого психологічного навантаження й ускладнюється тим, що у дітей злочинців немає відповідних орієнтирів. Мартін Борман (молодший) розповідає про свої спостереження під час зустрічі дітей злочинців і дітей жертв: багато дітей злочинців, часто старших за 50 років, прийняли свою спадщину без жодного переосмислення.

Але тільки особиста і соціальна готовність до примирення допомагає подолати прірву між поколіннями і конфліктуючими сторонами. Чому порівняно мало дітей злочинців наважуються ступити на шлях примирення? Можливо, тому, що багато хто з дітей нацистів розуміють усю трагічність ситуації? Визнати те, чого вони так відчайдушно намагалися уникнути, було б визнанням власної слабкості. Але саме це вони успадкували від батьків. Журналіст Норберт Леберт описує успадкований від батьків стан як «скам'яніле буття». А дії кожного, хто шукає шлях переосмислення, він порівнює «з танцем на трапеції, коли внизу немає сіт-

ки, що рятує від глибокої прірви, з танцем, коли ніхто не знає, як і чим він закінчиться»[143].

Александра Зенфт, онука фашистського генерала Ганса Еларда Людіна, посла Гітлера у Словаччині, яскраво описує безодню своєї особистої боротьби за переосмислення:

> Моя бабуся виховувала дітей після смерті чоловіка з вірою в доброго батька і гідного націонал-соціаліста, і, відповідно, вони передали такі погляди дітям. Ми, хоча й багато говорили «про Ганса», але про вину не йшлося, про його причетність до вбивства євреїв – жодного слова. Ми росли з ідеалізованим образом чудової людини, освіченої і чарівної, що стала жертвою тодішніх обставин. Хороша людина не могла діяти «по-нацистськи». Для мене Ганс Людін – персонаж із підручника історії, емоційно мене з ним ніщо не пов'язує. Очевидно, я б і сьогодні сприймала родинну сагу про бездоганного наці, якби не виросла з депресивною матір'ю, життя якої внаслідок повільного самогубства закінчилося трагічно. Ймовірно, це сталося під тиском душевних страждань, які змусили мене в усьому розібратися, щоб зрозуміти.
>
> Чи міг нацист залишатися безневинним? Де починається відповідальність? – запитувала я себе. Під час процесу переосмислення я відчула, яким чином історія продовжує жити в нас. Багато що з того, що відбувалося раніше, стало сприйматися як логічний наслідок минулого. Страшно і сумно пов'язувати себе зі злочинами родичів. Занурюєшся в безодню і стикаєшся з психологічними і суспільно-політичними труднощами, про які раніше й не підозрював. Я усвідомила тоді, наскільки хвороба матері вплинула на мене, як почуття провини передається по ланцюжку далі, в який сімейній в'язниці жили я і мама, незважаючи на всі симпатії чи всупереч їм.
>
> Моїй мамі так і не вдалося пов'язати образ улюбленого батька з образом злочинця. У 14 років вона була травмована його стратою, але не отримала змоги ні посумувати, ні скласти адекватний образ батька. Її мати і сімейна система були сильнішими за

неї. Вона розбилася об дилему, об тверду стіну заперечення, об виснажливі сумніви. Мені стало гірко і страшно, що свого часу я так і не розпитала маму про її тодішні переживання, адже я знала, яке горе вона приховує... Я сама підсвідомо засвоїла, що треба мовчати про злочини мого діда, навіть не помітивши, що стала співучасницею у спробах приховати минуле. Я була вражена, зрозумівши, в якому полоні перебувала, – через любов до бабусі й матері, через перекручене тлумачення відданості родичам... Ми, німці, глибоко переосмислили наше минуле академічно й політично, але біографічно – навряд чи. Поки ми не відновимо минуле наших батьків і матерів і не опрацюємо провину, яка виходить за межі сім'ї, не може бути сталого критичного тлумачення. Те, що замовчується, те, що витісняється, продовжує діяти протягом багатьох поколінь – у суспільстві, у сім'ї, в нас самих[144].

9. Спадщина Церкви

Раніше ми вже писали, як швидко Церкви у Третьому Райху були заражені бацилою нацистської ідеології. Ця бацила злилася з Євангелієм, яке проголошували з амвонів. Таким чином, Гітлер міг розраховувати не лише на терпимість, а й на підтримку церковної більшості.

Яка дилема постала перед Церквами після закінчення війни, як вони на неї відреагували? Яке Євангеліє треба було голосити після війни? Якому з Євангелій тепер мусила вірити людина? Тому, яке було до 1945-го року, чи тому, що з'явилося після 1945-го? Чи могла Церква дати достовірні відповіді на нагальні розпачливі запитання? Що конкретно було зроблено нею після війни, щоб відновити свій авторитет? Що вона відповіла людям, які відгукнулися на «адаптоване» до Третього Райху богослов'я?

«Ніщо більше не справляє враження після того, що відбулося і називається Аушвіцом»[145], – резюмує після війни філософ Ганс Йонас.

«Як могло статися те, що сталося із соціалізованим народом, який вірує у Христа? Яка фальш була вкладена в богослов'я, чому Церква не пояснила людям ситуацію і не привела до істотного опору німецькому фашизму? Які богословські висновки слід зробити з цієї дилеми?»[146] – запитує і звинувачує теолог Доротеє Зелле. Слід подумати[147]. Далі проповідувати після 1945 року так, ніби нічого не сталося, – це ганьба. Її голос затихає.

Чому і після війни тривали подальші проповіді, чому Церква не взяла паузу для роздумів? Чому Церква функціонувала і не зайшла у глухий кут? Запитання жертв до злочинців і пристосовницької Церкви в основному залишалися без відповіді.

Жертви хотіли би знати, *як* віруючі були заражені антисеміт-

ською, расистською ідеологією, як вони звикли до обмежень прав, ізоляції, приниження невинних людей і як врешті-решт могли споглядати найбільший геноцид усіх часів. Жертви хотіли би знати причини, які перетворили нормальних християн в антисемітів, донощиків, убивць і бенефіціарів переслідування євреїв, або просто в пасивних глядачів нескінченної низки узаконених державою злочинів. Вони хотіли би знати, чому суспільство християнської більшості досі неохоче досліджує ці темні сторінки своєї історії. Вони хотіли би знати, *чому* Євангеліє, яке проповідують століттями, не проникло в серця слухачів? Хіба ж засвоєне християнське послання не повинно було стати вістрям опору ідеології Голокосту? *Як і чому* масові вбивства планувалися і виконувалися у середовищі християнської культури, в християнському суспільстві, яке проповідує емпатію, прощення, любов, незалежно від громадянства і раси, яке проповідує співчуття до бідних, покинутих, хворих? Чи було це Євангеліє безсилим, чи його помилково трактували? Чому Церква не відповідала на запитання жертв? Чому головні цінності християнина і гуманіста – співчуття, милосердя і солідарність – викинули за борт у період від 1933 до 1945 року?

Жертви намагалися знайти відповідь на свої запитання: *де* вирішальні точки розлому європейської християнської культури нового часу, *які* причини, що призвели до колективної кровожерливості й остаточно її затвердили, *чому* численні чоловіки й жінки у християнському суспільстві перетворилися на злочинців, або принаймні стали колаборантами неймовірно жорстоких убивств євреїв. Вони не отримали жодної відповіді. Вони не побачили ніякої покаянної відправи, в якій би йшлося про відторгнення євреїв у часи Третього Райху. Минуло багато років, перш ніж громадськість потроху відчула потребу в чесному опрацюванні з боку Церкви.

У 1990-х роках німецькі та французькі священнослужителі принесли вибачення євреям за те, що надавали допомогу нацистам і

за замовчування геноциду, вчиненого нацистами. «Ми визнаємо свою провину, – йдеться в заяві духовенства французької католицької Церкви. – Ми молимо Бога про прощення і просимо єврейський народ почути наші слова покаяння»[148].

Крім запитань, звернених до Церкви, на які ніхто не відповів, людей обтяжували запитання до Бога, які також залишилися без відповіді. Для цих людей образ Бога як всемогутнього і всеблагого був зруйнований. Вони більше не хотіли залишати ці запитання без відповідей. «Де був Бог у роки масового знищення, масового вбивства, організатори якого поставили за мету знищити цілий народ? Чому він не почув розпачливих вигуків, коли кваліфіковані інженери будували газові камери, коли освічені лікарі проводили медичні досліди над дітьми, прирікаючи їх на невимовні біль і страждання, коли кваліфіковані медсестри вбивали немовлят?».

Опрацювання у християнстві значною мірою спиралося на образ Божий. Часто в теології віра у всемогутнього Бога була викинута за борт, змінившись концепцією «після смерті Бога».

Хоч як дивно, розуміння віри й образу Бога для жертв, які мали вагомі підстави осудити Бога за його мовчання, залишилися незмінними. Єврейський професор д-р Альберт Х. Фрідлендер так сформулював відмінність єврейської та християнської теології після Аушвіца:

> Богословські питання стосуються не лише Бога, вони стосуються також і людей. Аушвіц – проблема не тільки євреїв. Це проблема християн. Радикальні теологи у християнстві атакували все; вони сумніваються у Богові. Радикальні богослови в юдаїзмі також атакують минуле; але їхні сумніви сконцентровані на людській природі. Юдаїзм заснований на стражданнях народу; а християнство – на стражданнях Бога[149].

Відсутність Бога і його мовчання завжди належали до єврейського розуміння Бога. Безмовний Бог був для віруючих євреїв духовною реальністю ще до Голокосту. Один тільки Бог вирішує, коли

заговорить, а коли бажає мовчати. Для євреїв Бог говорить своїм мовчанням так само, як і своїми словами[150]. Голоси єврейських учених, що задають тональність у дискусії, заперечують претензії людей, які хочуть отримати відповіді на актуальні питання. Голокост не здобув права змінювати усталене богослов'я. Є часи, коли Бог відсутній у світовій історії з незрозумілих причин. Так, рабин Менахем-Мендл Шнеєрсон категорично відкинув будь-які пояснення Голокосту. Бог не зобов'язаний звітувати перед людьми:

> Яка зарозумілість, яка безсердечність – думати, що можна отримати пояснення щодо страждань мільйонів безневинних чоловіків, жінок і дітей! Справді, чи можемо ми прийняти пояснення, досить мале, щоб поміститися в обмеженому людському розумові, здатне охопити жах такого масштабу? Голокост спростував будь-яку можливу віру, засновану тільки на людській моралі[151].

III. Гіркі корені проростають знову

Дивіться, (...) щоб не виріс який гіркий корінь
і не наробив непокою, і щоб багато хто не опоганились ним

Біблія, Послання св. апостола Павла до Євреїв, 12.15.

Повертається все, що до кінця не вистраждано і не погашено

Герман Гессе

Автор Послання до Євреїв у Новому Завіті говорить про гіркий корінь. Якщо він не вирваний предками, скажімо, за допомогою ґрунтовного опрацювання, то в цьому корені залишається життєва сила. Він росте і проростає зазвичай там, де його найменше очікують. Він породжує нові постійні чвари.

Кровопролитні конфлікти зазвичай супроводжуються травматичними стресами. Якщо їх не опрацьовувати, причини травми коли-небудь знову дадуться взнаки, як правило, за аналогічною схемою. Після кількох років удаваного миру проігноровані «гіркі корені» знову заявляють про своє право на життя. Держави, завойовані силою зброї і кровопролиття, встають на кривавий шлях до незалежності. Криваві революції змінюються кривавими контрреволюціями. Повторюваному принципові «око за око» не буде кінця, якщо його не зламати сталим опрацюванням і очищенням, під час яких протиборчі сторони об'єднаються в процесі примирення.

Минуле, сьогодення і майбутнє не можна розглядати ізольовано. У теперішнє постійно прориваються невирішені давні конфлікти, вони не слабшають і з часом становлять дедалі більшу небезпеку для майбутнього. Для ненависті, яку успадковують з покоління в покоління, досить лише крихітної іскри, щоб запалити нову по-

жежу. Достатньо лише торкнутися прихованих, незагоєних ран, щоб знову викликати біль і бажання помсти.

Нещодавня публікація документів ЦРУ розбурхала громадськість. Виявляється, кривавий переворот в Ірані у 1953 році був ініційований західною розвідкою, щоб покінчити з правлінням демократично обраного президента Моссадика, який жив за західними цінностями, беручи за приклад для наслідування Махатму Ганді, Ейбрагама Лінкольна й американську демократію. Приводом для перевороту було забезпечення західних економічних інтересів, яким нібито загрожувала політика Моссадика. Таке приниження і зневага до суверенітету посіяли насіння «гіркого кореня». Проблема залишалася неопрацьованою протягом усього правління шаха, який для американських нафтовиків став новим надійним партнером, а водночас придушив свободу громадянського суспільства у своїй країні. Результатом стало те, що релігія ісламу дедалі більше акумулювала невдоволення громадян, що призвело до Ісламської революції в 1979 році та пов’язаного з нею переходу влади до Хомейні. Таку оцінку загалом підтверджують історики.

10. Гіркі корені у насильстві лівого спрямування

Ретельний процес опрацювання, який мав привести покоління злочинців і поплічників до правдивості, каяття та відшкодування збитків, почався у Німеччині відразу після закінчення Другої світової війни і був занадто коротким. Які події повоєнного періоду були б інакшими або не відбулися, якби після закінчення Другої світової війни Німеччина не лише пережила Нюрнберзький процес, а й стала на новий шлях з більш ретельною та ефективною культурою просвітництва? Що трапилося б інакше, якби можна було запобігти тому, що тисячі нацистів без жодних змін способу мислення незабаром знову змогли обійняти високі пости, а сотні тисяч колишніх поплічників поміняли не своє пристосовницьке ставлення, а лише політичну систему? Що було б інакше, якби це покоління не ухилялося від критичних, тривожних запитань своїх дітей, а було готове до діалогу?

Спогади в повоєнній Німеччині зумовлювали напруження, біль і сором. У світовій історії небагато прикладів, коли б народи добровільно розслідували власні злочини. Зазвичай у таких випадках удаються до механізму витіснення. Колишня ідеологія не була послідовно й остаточно знищена. Мовчання більшості завадило ретельному опрацюванню. Тому для світу після 1945 року характерні заворушення, конфронтації та прояви загроз минулого.

І в школі, й удома діти повоєнного покоління не мали кому ставити запитання. Їхні батьки були заклопотані накопиченням матеріальних цінностей, залишивши без переосмислення своє німецьке минуле. Їхнє життя було повсякденною метушнею в гонитві за особистим збагаченням. З таким життям значна частина дітей, які виросли після війни, не хотіли себе ідентифікувати. Це означало, що діти більше не сприймали своїх батьків як зразок для наслідування.

Повоєнне покоління страждало від затятого мовчання батьків. Ті ніколи не говорили з дітьми про свою причетність і відповідальність, а якщо й говорили, то тільки про власну долю. На запитання дітей, чому вони не протестували, коли арештовували їхніх єврейських сусідів, батьки ухилялися або відповідали агресивно: «Ми так чи інакше ні на що не впливали; ви уявлення не маєте, скільки ми вистраждали; ви абсолютно не уявляєте, як тоді жилося».

Сестра ліворадикальної терористки Сюзанни Альбрехт пише:

> Моїм батькам – як і більшості того покоління – значною мірою не вистачало розуміння того, що специфічні страждання підростаючого покоління, це, з одного боку – незавершене засудження злочинів нацистів, а з іншого – їхні власні неопрацьовані травматичні переживання, пов'язані з війною. Вони брали до уваги лише зовнішні обставини – бунт дітей проти їхнього особистого добробуту і капіталістичного суспільства. Власне, конфлікт був набагато глибшим. Звинувачення юного покоління у причетності й відповідальності за злочини нацистів покоління батьків проігнорувало[152].

Біографії представників покоління 68-го року показують, що в багатьох випадках дітей вивів на вулиці протест проти поведінки батьків, проти постійного ухиляння і приховування правди. В деяких біографіях злочинців із RAF* простежуються такі ж симптоми: безмірне розчарування в політичній індиферентності, споживацькій життєвій позиції і боягузтві батьків. Шалене неприйняття поведінки батьків разом з іншими чинниками підштовхнуло членів RAF до злочинів, які з 1968-го до початку 1980-х років глибоко вражали націю. Гірке насіння знову проросло, бо воно не було викорінене опрацюванням, щирістю і каяттям. Діти

---

* RAF (Rote Armee Fraktion, фракція Червоної армії), також відома як група Баадера-Майнгоф – ліворадикальна терористична організація, що діяла в Західній Німеччині від початку 1970-х років, саморозпустилася в 1998 році. – *Прим. ред.*

також ставали вбивцями, вони також замовкали. Намагаючись відокремити себе від покоління батьків, вони діяли в тому ж дусі й за тими ж принципами, проти яких боролися.

Більшість активістів RAF і сьогодні ховаються за колективним мовчанням – як колись нацистські злочинці. У період від 2010 до 2012 року тривав суд над лівою терористкою Вереною Бекер. Її підозрювали у скоєнні вбивства колишнього генерального прокурора Зіґфріда Бубака. Протягом усього процесу вона затято мовчала[153].

У жовтні 2011 року, зустрівшись із Вереною Бекер у Берлін-Шлахтензее, в особистій розмові я запропонував їй порушити мовчання заради неї самої, тим більше, що за давністю років їй більше не загрожувало покарання. Я переконував її також прочитати листа Міхаеля Бубака, сина вбитого генерального прокурора Зіґфріда Бубака, в якому він виділив і підкреслив її сміливість, що свідчило про те, що в ньому немає мстивості, а є тільки бажання все прояснити. Я їхав з маленькою іскоркою надії, мені здавалося, що у виразі її обличчя я побачив внутрішній конфлікт і бажання знайти правильну відповідь. 18 січня 2011 року я одержав від її адвокатів Венеди й Ойлера такого листа:

> Шановний пане Шваліна, фрау Бекер попросила нас написати на Вашу електронну адресу. Ваші судження про можливі майбутні душевні стани нашої підзахисної не можуть вплинути на якість її захисту, а також захисників. Від імені та за дорученням фрау Бекер ми просимо Вас облишити будь-які подальші спроби контакту, в іншому разі будуть зроблені юридичні кроки. Будь ласка, проінформуйте проф. д-ра Бубака, для якого в додатку до цього листа приєднана копія.

Наступне покоління йде, також нічого не змінивши?

Корінна Понто, дочка жертви рафівських убивць Юрґена Понто, констатує:

> Відповідальність не взяв на себе жоден із членів RAF. Навпаки. Крістіан Клар підкреслює в одному інтерв'ю від 2001 року, відповідаючи на запитання про те, як він сприймає каяття: «Якщо виходити з нашої системи цінностей, яка була в нас у той час, то це означає – жодного каяття». Колишня терористка Інґе Вітт описує у відкритому листі терор як класову боротьбу знизу і стверджує, що революціонери застосовували насильство справедливо, як моральне очищення. Досі ніхто не визнає очевидного зв'язку покоління національних терористів і наступного покоління інтернаціональних терористів, жоден із сьогоднішніх терористів не знайшов у собі мужності це визнати[154].

Один із членів організації RAF пише в анонімному листі у травні 2010 року:

> Ніхто з нас не давав свідчень, бо для кожного, хто має політичну свідомість, це само собою зрозуміле. Це справа гідності, відповідності тій позиції, в яку ми себе поставили. Для нас у RAF це вкрай важлива умова, що ніхто ніколи не розколеться...[155]

Це послання коментує Юлія Альбрехт, сестра Сусанни Альбрехт, яка вчинила замах:

> Колишні члени RAF хочуть і далі твердо зберігати обітницю мовчання. Для них немає жодної особистої відповідальності колишніх злочинців і злочинниць; це стало чимось на зразок групової ідеології, яка всіх їх об'єднує. Я абсолютно не розумію, як це покоління, яке в ті часи виступило зі звинуваченнями в тому, що злочини нацистів не були опрацьовані, що старі злочинці сіли в нові крісла на нові пости, що про мільйони убитих забули, за них не помстилися, – як це покоління відмовляється від опрацювання і покаяння щодо власних злочинів[156].

Гіркий корінь не вирваний повністю. Не має значення, як називати цей корінь, поки він може поширювати всюди свою отруту. Презирство до людини процвітало як у фашистських концтаборах, так і в антифашистському ГУЛАГу. Воно процвітає і за капі-

талізму, і за комунізму, і за диктатури, і за демократії – зовнішні ознаки несуттєві, поки корінь проблеми поширюється надалі.

Попри критику, слід також зазначити, що стають очевидними позитивні наслідки опрацювання Голокосту в Німеччині упродовж кількох десятиліть. «Літню казку 2006»* я вважаю важливою віхою у розвитку здорової нації та сталої більшості. В Німеччині також помітний прогрес у дискусії щодо кризи біженців порівняно з багатьма європейськими країнами. Процес викопування гірких коренів може вимірюватися десятиліттями, а не роками.

* Метафора, яка характеризує атмосферу відкритості світові та взаєморозуміння під час чемпіонату світу з футболу 2006 року в Німеччині, алюзія до документального фільму про цю подію Зенке Вортманна «Німечина. Літня казка» («Deutschland. Ein Sommermärchen»). – *Прим. ред.*

11. Гіркі корені у насильстві правого спрямування

З часу Аушвіца ще й дня не минуло.

Мартін Вальзер

Покоління 1968-го року у ставленні до життя виявило такі домінуючі складові: гнів, розчарування і протест стосовно батьків, які не бажали говорити.

Інші життєві орієнтири притаманні наступному поколінню.

Тим, хто виріс після 1968-го, забракло керівних принципів і зразків для наслідування, тобто саме того, чого їхні батьки отримали забагато і проти чого боролися. Подібного типу бунту і гніву – супроти дідів і прадідів – нове покоління не знає. Воно страждає від протилежного. Це покоління народилося у світі, де почувалося полишеним напризволяще і дезорієнтованим. Тому воно потребувало сильних зразків для наслідування. Ось чому з кінця 1970-х років ми спостерігаємо безперервне поширення неонацистської ідеології. Носії неонацизму – нащадки, які не мають прямих точок дотику ні до ідеології дідів, ні до власне війни. Внуки міфологізують образи дідів і прадідів, перетворюють їх на зразок для наслідування, беруть за життєві орієнтири. Все, чого їм бракувало у спілкуванні з батьками, вони сподіваються відшукати в духовній спадщині прадідів. Сучасне молоде покоління з колишнього Сходу, з нових федеральних земель зросло в ідеологічному вакуумі. Чимало молодих людей зі східних територій, котрі виросли без підтримки, без орієнтирів, знайшли у своїх «сильних» предках саме ту потрібну модель, чиєї ідеологічної жорсткості бракувало батькам.

«Нові» нацисти вирізняються своєю ксенофобією та схильністю до насильства, особливо щодо біженців та осіб, які шукають при-

тулку. Неонацисти мають намір створити етнічно однорідну державу, в якій не буде ні євреїв, ні інших іноземців. Відмова від меншин заснована на ідеології націонал-соціалізму й теорії соціального дарвінізму і виражається у ненависті до маргіналізованих груп (таких як інваліди, гомосексуалісти) та соціально незахищених (наприклад, безхатників). Останніми двома десятиліттями у Німеччині спостерігаються постійні напади на гуртожитки для осіб, які просять політичного притулку. З 1990-х років до 2010 року кількість загиблих від рук неонацистів майже удвічі перевищила число жертв лівоекстремістського насильства, сягнувши 60 осіб (представники RAF вчинили 34 вбивства). Ми бачимо на власні очі, як гіркий корінь ідеології гордині, що зруйнував Європу, дає нові пагони.

Неопрацьоване минуле стає теперішнім.

12. Гіркі корені у ринковій економіці

Неопрацьований спосіб мислення, заснований на антигуманній теорії «ідеального саду», а також помилкове розуміння обов'язку, про які йшлося в розділі «Мовчання злочинців», впливають на наш світ, побудований за законами ринку. Але подібний спосіб мислення прихований настільки глибоко, що людина навіть не підозрює його впливу на повсякденне життя.

Ні для кого не таємниця, що чимало відомих нацистів після війни знову обійняли високі пости в німецькій економіці. Мало хто пройшов шлях глибокого особистого опрацювання і зміг викоренити колишню ідеологію. Більшість з них адаптувалися так само добре, як пристосовувалися в минулі часи.

На початку 1990-х років я, будучи представником консалтингової фірми, займався добором кадрів для однієї відомої компанії. Одного разу слова колеги змусили мене насторожитися: «Подивіться-но на цього чоловіка. Ми ж не зможемо його використовувати навіть як розносника посилок перед Різдвом!» – сказав він і кинув аркуш з резюме у подрібнювач паперу. Того дня така ж доля спіткала ще багато резюме. Я запитував себе: як відбувається добір? Хто визначає цінність людини? За якими мірками? Компанія, з якою я працював, шукала елітних співробітників. Потрібен ідеальний тип: білявий, голубоокий, високий, абсолютно здоровий, ерудований, напористий, здатний рішуче мінімізувати витрати і робочі місця, жорстко навести лад, витривалий, стійкий та несентиментальний.

Щоб відфільтрувати такий тип, застосовувалися чіткі системи оцінювання: тести на інтелект, тести на здібності, анкети й особові справи. Окремі експерти вирішували, наскільки близький претендент до ідеального образу. Претендентів ретельно відсор-

товували. Нарешті відповідний тип визначався. Потім його перевіряли шеф з персоналу, менеджери, фахівці в галузі освіти і психологи. Після ретельної перевірки виносився вердикт щодо подальшого використання, приблизно так: «підходить» або «не підходить», «має низький / належний / високий / надвисокий рівень професійної підготовки» або «не кваліфікований», «ми можемо використовувати» або «ми не можемо використовувати», «цінний для нас» або «неприйнятний для нас». Якщо він «не корисний для нас», то більше «не має сенсу» в професійному, соціальному, особистісному розумінні. Важлива не самобутня особистість, а продуктивність і відповідність за певними категоріями. То чи не вибудоване мислення сучасного боса таким чином, що сенс буття людини зводиться до її продуктивності?

Наприкінці існування Ваймарської республіки багато хто замість «служіння доброчесності» зробив вибір на користь нового мислення. Необхідною умовою просування було нехтування людиною як особистістю. Подібне презирство до людей було закорінене в соціальних і економічних потрясіннях XIX століття. З цілісної, яскравої, живої особистості людина була опущена до знеособленої, під час індустріалізації стала «товаром», а за націонал-соціалізму – «людським матеріалом»[157].

Яке далеке, власне, це поняття від сьогоднішніх словосполучень «Human Resources» (людські ресурси) і «Human Capital» (людський капітал)? Чи не означає це, що знеособлення й сьогодні не подолано, а отже, залишається небезпека, що події можуть повторитися?

«У нас немає іншого вибору», «Ринок змушує нас», «Сьогодні ми змушені скоротити робочі місця, щоб вижити завтра», «Нам необхідно більше ринку», – такі висловлювання Давида де Пюрі в неоліберальному памфлеті «Мужність виступити»[158], його заклики до «глибоких і постійних змін менталітету», «менталітету тотальної конкуренції продуктивностей»[159] – повинні змусити

нас замислитися. Який дух стоїть за фразами, що не залишають жодної альтернативи і трактують підприємницьку форму життя як єдино можливий спосіб самоствердження й успішності? Хоч би «до чого нас змушував ринок, хоч би який вибір стояв перед нами, в кінцевому підсумку він слугує на благо всім»[160].

Якщо ми розуміємо, що стоїть за подібними приписами, якщо відчуваємо дискомфорт, то маємо запитати себе, чому підкоряємося такому порядку і чому в нас недостатньо сил, щоб зайняти іншу позицію? Що одного разу дізнаються діти наших дітей, коли вивчатимуть історію сучасної епохи? Що тоді вони назвуть вирішальною логічною помилкою мислення покоління батьків? Що ніколи не повинне повторитися?

13. Гіркі корені неоантисемітизму

Новий розквіт антисемітизму в Європі має свої причини, і серед цих причин також те, що після подій Голокосту для громадськості, зокрема, у школах – особливо в деяких країнах Східної Європи – не була проведена ретельна роз'яснювальна робота, цьому не було приділено належної уваги. Таким чином, завжди є ризик рецидиву. Відомий американський філософ Джордж Сантаяна сказав: «Той, хто не пам'ятає минулого, приречений на його повторення»[161]. Дуже багато питань, як і раніше, витають у повітрі і залишаються без відповіді: чому стала можливою ця безпрецедентна трагедія? Чому світ не запобіг Голокостові та численним антисемітським вчинкам після нього? І якщо знову знаходяться ті, хто сповнені ненависті й безсоромно закликають до другого Голокосту і знищення Ізраїлю, батьківщини євреїв, а також ті, хто вагаються, замість того, щоб негайно категорично засудити подібні заяви, то стає зрозуміло, що коріння антисемітизму не було послідовно знищене, отже, пагони можуть знову прорости.

14. Гіркі корені у психології: «психологічна» провина

Взаєморозуміння між народами, дипломатія і «психологічна» провина: що з історії психології треба сьогодні знати дипломатам

Доповідь Сусанни Ґускі-Ляйнванд

Поряд зі щирістю, розсудливістю і скромністю, як основна характерна риса для дипломатів особливо важлива точність в усному і письмовому мовленні[162]. Важливий також і так званий людський «здоровий глузд». Він повинен проявлятися в інтелектуальній точності та «інтелектуальній порядності» під час дипломатичного контакту[163]. Під інтелектом мається на увазі здатність до пізнання, а також здатність до сприйняття та мислення, які, своєю чергою, приводять до розуміння. Таким чином, для необхідної «інтелектуальної порядності й точності» потрібні поінформованість, знання з різних галузей для виконання дипломатичних завдань. Але особливо необхідні точні наукові знання про соціальну взаємодію і соціальні процеси. Ці знання генеруються, зокрема, з науково-дослідних напрямів. Якщо в цілому сьогодні психологія розвивається на її науковій базі, то в так званій авторській психології знову актуальні концепції колишніх часів.

Серед давніх наукових праць є численні роботи, які мають вузькопсихологічне значення і сьогодні більше не відповідають загальному науковому рівню психології. Втім, ці праці ніколи не були помітними, оскільки не мали публічного визнання у професійних колах; вважалося, що подібні перевидання не впливають на загальний стан науки. Із сучасної точки зору, велику кількість спеціалізованих публікацій, які з’явилися в першій половині ХХ століття, необхідно піддати критичному перегляду, особливо щодо їхнього расистського або тоталітаристичного змісту.

Особливо виразно це можна пояснити на прикладі одного видання 1922 року.

У той час виникла нова концепція психології народів. Вона була запропонована представниками німецької професури, вченими-філософами, наприклад, професором філософії Феліксом Крюґером з Лейпцига, який пізніше став одним з інтелектуальних першопрохідців нацизму і належав до близького кола Альфреда Розенберґа[164]. Навколо нової концепції психології народів об'єдналися також викладачі інших дисциплін і письменники.

Тут особливо слід звернути увагу на публікацію французького лікаря Ґюстава Ле Бона (1841–1931). Ле Бон набув відомості ще до 1922 року завдяки науково-популярній праці про так звану «психологію мас». З 1895 року книга була перекладена на десятки мов і неодноразово перевидавалася. У 1922 році в Німеччині також з'явився переклад цієї книги, яка в німецькому варіанті називалася «Психологічно обґрунтовані закони розвитку народів». Книга, що містить радикальні расистські висловлювання, мала на меті «описати психологічні особливості, що складають душу раси, і показати, як історія і культура цілого народу випливає із них»[165]. Визначення так званої душі народу подане вже у вступі. Це зроблено у виразно антигуманістичній формі, з цілою низкою атрибуцій і стереотипів (чітко помітних з сучасної точки зору), які призводять до ворожнечі і неприязні. В кінцевому підсумку письменницькі інтерпретації поширювалися під виглядом психології, як конкретні наукові знання. Дипломати також із цікавістю спостерігали за публікаціями Ле Бона.

Саме тут укорінена подвійна «психологічна провина». Подібні писання не були публічно засуджені фахівцями як ненаукові й сумнівні. Протягом десятиліть проявлялися наслідки цього дослідження, заявленого як психологічна праця. Досі немає систематичної оцінки причинно-наслідкового зв'язку між цим виданням та діями тих, хто керувався викладеними в ньому ідеями.

Слід звернути особливу увагу на ідеологічні висловлювання, які містять подвійний код: так було з поняттям *цілісності* (сьогодні дуже популярний і по-різному трактований термін) у філософських, психологічних і біологічних працях приблизно між 1925 і 1945 роками. Це був синонім для неюдейського німецького народу[166], який запровадили вчені, які мислили як расисти, але не виходили за рамки Ваймарської Конституції.

Хоча вже близько чотирьох десятиліть серед учених і фахівців спостерігається більш або менш добровільне прагнення до опрацювання історії психології, але повномасштабна реалізація цього важливого завдання на кафедрах історії психології в Німеччині не відбувається. Це вимагає чесного, всеосяжного, як внутрішньогалузевого, так і ширшого громадського просвітництва, викриття і засудження подібних інтелектуально та юридично хибних концепцій, викладених у публікаціях під грифом психології, як у разі Ле Бона та інших.

Психологія в Німеччині до перших десятиліть XX століття розвивалася на базі природничо-наукового мислення. Однак дипломатів більше цікавила гуманітарна частина, особливо в сфері психології народів, безумовно, приваблива як основне джерело точного й докладного знання про поведінку та життєвий досвід інших народів. Вільгельм Вундт (1832–1920) першим у світі почав читати курс наукової психології. Він затвердив наукову основу експериментальної психології, пізніше зосередився на соціальній і культурній психології і до самої смерті писав фундаментальну 10-томну працю «Психологія народів». Тут ідеться про частину описаної царини людського розвитку, психологічну історію усього людства загалом, а також конкретних народів, окремих етнічних груп. Вундт визначав історію як «свідоме переживання взаємозв'язку»: «те, що розвинулося впродовж століть у певній послідовності, залишається зближеним»[167]. Таке твердження виникло у зв'язку з переконанням, що людство розвивається в напрямку гуманізму. Для цього рівня відповідні терміни – «дух

народу», «душа народу» – пасують більше, ніж терміни соціологічного характеру. «Дух народу» і «душа народу» були спочатку допоміжними поняттями для того, щоб відобразити закономірності розвитку народів у лінгвістичній, міфічній і культурній взаємодії.

Але ще за кілька років до смерті Вільгельма Вундта таке розуміння психології народів змінилося. Основні поняття «дух народу» і «душа народу» намагалися не лише звузити, а й приєднати до них поняття «характер народу», яке Вільгельм Вундт ніколи не розглядав як об'єкт психологічних досліджень[168]. Саме тут інтелектуальна чесність цього розділу психології (психології народів) закінчилася: було вигадане нове конструювання народного характеру, і відтепер застосовувалася фантазія і расова аргументація, але не наукові докази. Термін «характер народу» використовувався для розвитку іншої ідеї. Провідною була не ідея гуманності, а ідея органіки, яка під час Першої світової війни об'єднала багатьох гуманітаріїв. І не тільки це. Психіка була заражена вірусом расизму. Якщо стало можливим визначати цінність кожної окремої людини, підсумовуючи нібито генетично закладені почуття, розум і поведінку, то, отже, стало можливим звеличувати або девальвувати цілі народи. Багато хто з німецьких учених, які зарахували себе до гуманітаріїв, визначилися в цьому напрямку і перетворили свободу викладання на індивідуальне свавілля.

Навіть якщо психологія сучасності дистанціюється від расистських концепцій, вона не зможе впоратися з неточностями інтелектуального плану. Інтелектуальні орієнтири визначають, що в міжкультурній комунікації може оцінюватися як шкідливе, а що – як сприятливе. Той, хто перебуває сьогодні на дипломатичній службі, має володіти інформацією про те, які конфлікти в минулому сталися на основі такого лжевчення. Ці знання повинні бути відображені в розумових конструктах і судженнях і включені в дипломатичні навички ведення переговорів.

15. Гіркі корені інструменталізації неопрацьованої народної травми

Механізм понадпоколіннєвої передачі травм був описаний вище. У кожного народу, у кожної етнічної групи є свої приховані травми. Програні битви, геноцид часто стають тригерами, пусковими механізмами, що спрацьовують із затримкою на багато десятиліть.

Розв’язання Другої світової війни стало в певний момент неминучим після того, як самозакоханий демагог Адольф Гітлер присягнувся помститися за приниження народу внаслідок Версальського договору. Прискорювачем процесу, що поглибив народну травму, стали одночасна девальвація і криміналізація євреїв як нижчої раси. На пересохлому ґрунті приниженого народного духу з нечуваною швидкістю відбулося сходження диктатора.

З давніх-давен харизматичні, часто самозакохані особистості вдаються до роз’ятрування народної травми та її використання у своїх інтересах. Такі особистості активізуються саме в періоди економічних негараздів або політичного вакууму, серед слабкого оточення. Вони асоціюють небажаних політичних сусідів з винуватцями минулих принижень і проектують на них усі проблеми. «Це ніколи не повинно повторитися!» – проголошують вони. Вони швидко набувають захоплених прихильників, перелічують великі успіхи, яких мають досягти найближчим часом. Своєрідні спокусники, вони стають дуже небезпечними, коли на наступному етапі просування до влади проголошують перевагу власної раси над сусідніми народами та обґрунтовують, чому сусіди є нижчою расою або ворогами. Таким чином вони виправдовують репресії і готовність до насильства. Їхній расизм[169] швидко стає причиною кривавих конфліктів. Вони розпалюють на основі расизму нові конфлікти, що призводять до незліченних жертв. У неймовірно короткий термін вони збирають послідовників і наступників. Новим послідовникам пропонують батьківське пік-

лування, адже останнім часто не вистачало батьків у дитинстві. Нові харизматичні правителі викликають повагу, випромінюють безпеку і гарантують захищеність. Травмовані люди, які почуваються неповноцінними, шукають сильну людину, яка випромінює впевненість у собі і захищає від загроз. Такі люди швидко піддаються впливу і готові легко відмовитися від звичайних людських цінностей, заради того, щоб відчути себе частиною нової великої спільноти, яка має «високі цілі». Нарцисичні лідери – палії сучасності.

Кровопролитні зіткнення на ґрунті расової переваги стають дедалі звичнішим явищем, спалахують нові конфлікти. Гіркі корені проростають знову і знову. Ми пам'ятаємо про геноцид у Вірменії, у Камбоджі, де було винищено чверть населення, в Руанді, у Сребрениці, у Дарфурі.

Неопрацьоване травматичне минуле народу вкотре стало звичним інструментом, який палії війни на Балканах використали для швидкого зміцнення своєї влади. У 1987 році на партійних дебатах серби з Косового висловили невдоволення і вказали на утиски, яких вони як меншість зазнавали з боку етнічних албанців, мусульман, яких у Косовому проживало понад 90 відсотків.

Спритно маніпулюючи невдоволенням, президент Сербії Мілошевич заявив: «Косово – це Сербія і Сербією залишається»[170]. Він свідомо використав націоналізм як інструмент для зміни політичної ситуації. «Іслам ніколи не повинен підпорядкувати собі сербів»[171], – сказав він 28 червня 1989 року в полум'яній промові з приводу 600-ї річниці Косовської битви. Так було закладено основу для подальшої готовності сербських солдатів проводити етнічні чистки і систематично ґвалтувати мусульманських жінок. Звідкись виникло обурливе, неймовірно абсурдне твердження, що зґвалтування несербської жінки – це добра справа. А який же солдат не хотів би взяти участь у добрій справі? Якщо зґвалтувати несербську жінку, то дитина, яку вона народить від батька-серба, буде вважатися справжнім сербом.

Частина 2 |

Імпульси успішної дипломатії з урахуванням конфлікту між Росією та Україною

IV. Росія та Україна на роздоріжжі

У першій частині книги на прикладі Голокосту були розглянуті причини мовчання у минулому і наслідки мовчання у теперішньому. У другій частині книги ми зробимо спробу проаналізувати нинішній конфлікт на Сході. Ми визначимо, яким чином Росія та Україна завершили опрацювання, а точніше – неопрацювання Голокосту і сталінізму.

Сьогодні конфлікт між Україною та Росією незавершений. Чи є передумови для подолання конфлікту, чи достатньо сил для цього, чи виник рецидив, який можна порівняти з Холодною війною? Чому мирні ініціативи зазнають невдачі? Як цей конфлікт пов'язаний з недостатнім опрацюванням обтяжливого минулого?

Розкол між країнами, розкол між силовими блоками є тією чи іншою мірою загрозливим. Військове вторгнення ззовні, ризик громадянської війни всередині країни – ці та інші окремі складові конфлікту ми розглянемо в нашому дослідженні в ракурсі пошуку можливих розв'язань. Не існує проблем тільки з *одного* боку і проблем з *іншого* боку, обидві сторони пов'язані одна з одною міцним вузлом. Обидві країни, з одного боку, мають кожна свою історію, з іншого боку, в них спільне минуле. Більшість сімей у Росії та Україні так чи інакше поєднані між собою родинними зв'язками. Розкол проходить не лише крізь країну. Він проходить крізь усі родини. У сім'ях виникає протистояння, одну половину сім'ї підбурюють російські інформаційні канали, іншу – українські. Конфлікт суперечливих ідеологій минулого заважає переговорам, ускладнює пошуки конструктивного розв'язання.

Хоча в наступних розділах, відповідно до загальної концепції книги, йтиметься про недостатнє опрацювання Голокосту в обох

країнах, також потрібно наголосити на неадекватному опрацюванні минулого щодо сталінізму. Сталінізм – по-справжньому неопрацьована травма Росії і росіян! Сьогодні в Росії спостерігається тенденція до прикрашання історичного минулого в теорії і на практиці, прагнення до захисту, виправдання і навіть відтворення сталінізму. Це відбувається внаслідок недостатньої готовності до опрацювання. Довга тінь сталінізму – це не лише тінь минулого. Ця тінь падає на політичне майбутнє обох країн. Термін «сталінізм» стосується не тільки радянського періоду часів Сталіна. Сталінізм – це парадигма, якою й сьогодні керуються багато представників російських владних структур.

Зростаюча ностальгія за Сталіним, особливо в Росії, пов’язана з бажанням повернутися до періоду соціальної захищеності та суспільного добробуту. Подібна ідеалізація минулого виникає на тлі глибокого розчарування сьогоднішніми громадськими і політичними реаліями, а також ґрунтується на почутті втраченої безпеки і впевненості, що виникло внаслідок розпаду комуністичного блоку. Після розвалу імперії утворився ідеологічний вакуум, який певною мірою змогли заповнити тільки прикрашені ностальгійні спогади про радянську епоху. Тут слід зазначити, що західний блок, унаслідок своєї перемоги в цій історичній ситуації, виступав не лише нейтральним спостерігачем змін у менталітеті, а також брав певну участь у цьому процесі.

Важливим компонентом російської ідентичності й менталітету є ідея розмірів і потужності Росії. Саме тому усвідомлення історичної провини так мало важить, ба навіть значною мірою чуже для російського суспільства. Саме тому святкування 9 травня для російського народу настільки важливе, адже це й нині дає відчуття нації-переможниці, а також підтримує позитивні спогади про радянську епоху. Мене запросили як гостя на урочистості у Волгограді – колишньому Сталінграді – з нагоди 75-ї річниці перемоги Червоної армії над фашистською Німеччиною. Під час святкування я був вражений, побачивши, що демонстранти

несуть вулицями портрети Сталіна. Йосип Сталін, переможець 1945 року, – хрещений батько й уособлення розміру й потужності Росії. А те, що Сталін був одним із найстрашніших злочинців XX століття, винуватцем смерті мільйонів людей, убитих або замучених у таборах примусової праці в ГУЛАГу, лише неохоче згадується в історичних книгах і шкільних підручниках. Можна зустріти чимало фраз з приводу того, що терор насправді був правильним, але немає пояснень, *як* створювалася і функціонувала система таборів і *хто* відповідальний за злочини ГУЛАГу. Сталіна називають «найуспішнішим діячем Радянського Союзу», який індустріалізував Росію і вивів її у світові лідери. Тому не дивно, що тепер знову можна безперешкодно носити вулицями його портрети.

Отож, само собою зрозуміло, що повернення минулого – особливо в Росії – діється за певним планом, за яким, зокрема, Голокост подається як зовнішнє явище, з яким героїчно боролися. Помилкове трактування Голокосту і відсутність критичного аналізу сталінізму вкрай ускладнює критичну саморефлексію. Відтак не створюється родючий ґрунт для повноцінної комунікації, метою якої є примирення. І навпаки, це ще більше живить почуття національної величі та могутності Росії. Без переосмислення і готовності знову критично поглянути на своє минуле в цій точці розлому не може початися справжній мирний процес.

Який спосіб мислення визначить майбутнє двох країн? Чи станемо ми свідками примирення, чи відчуження?

16. Збереження пам'яті про Голокост у Росії: особливості й тенденції

Ілля Альтман

Уроки Голокосту російське суспільство почало усвідомлювати повною мірою лише в останні роки. Тут уповні виявляється синдром феномена «запізнення з визнанням пам'яті» про Голокост. Але в Росії розрив із Заходом налічує вже десятиліття. Темі Голокосту ще лише належить стати у Росії предметом такого ж ретельного міждисциплінарного аналізу та громадських дискусій, які у США та багатьох європейських країнах почалися з другої половини 70-х рр. XX століття. Цей процес відбувається в Росії дуже повільно і непросто.

Зазвичай це пояснюють спадщиною радянського періоду з властивим йому з кінця 40-х років XX століття державним антисемітизмом. Образ єврея як жертви нацизму заважав радянським ідеологемам, які обґрунтовували боротьбу зі «світовим сіонізмом», з паралельно існуючими обмеженнями та прямими заборонами, пов'язаними з повсякденним життям (мова, релігія, традиції, доступ до низки спеціальностей тощо) практично кожної єврейської родини в СРСР.

Замовчування та/або применшення протягом майже півстоліття єврейської трагедії вплинуло на російське суспільство, його освітні та наукові структури і навіть на багатьох інтелектуалів набагато більше, ніж у будь-якій іншій пострадянській державі на території Європи.

Але відсутність належного осмислення пам'яті про Голокост у сучасній Росії не можна пояснити лише «спадщиною минулого». По-перше, в радянський період дозована інформація про самий факт переслідування і знищення єврейського населення не була табуйованою для істориків. У 1947 р. була заборонена «Чорна

книга» В. Гроссмана й І. Еренбурга – монументальний документований твір про Голокост, написаний провідними радянськими письменниками. Але вже у 1952 р. в першому радянському виданні документів Нюрнберзького процесу згадувалося знищення євреїв, з кінця 1950-х рр. з'явилися публікації окремих документів (у тому числі – перекладна література, видана в НДР) і регіональні публікації, насамперед – у республіках Прибалтики. По-друге, літератори помітно випереджали істориків, справляючи набагато активніший вплив на культуру пам'яті про Голокост. Публікація мемуарів Іллі Еренбурга «Люди, годы, жизнь» у популярному журналі «Новый мир» та їхнє окреме видання дали людям мого покоління, народженого через десятиліття після війни, чітке уявлення про трагедію радянських євреїв. А ще були повісті та романи А. Кузнєцова, А. Рибакова, а також інших відомих авторів, у яких тема Голокосту висвітлювалася досить докладно. По-третє, виходив їдишем та російською мовою журнал «Совєтіш Геймланд» (Радянська батьківщина), де регулярно публікували мемуари та літературні твори, перш за все – про єврейський опір. Ще одним каналом інформації був Самвидав[172]. Публікація на межі 1950–1960-х рр. величезними накладами щоденника Анни Франк та знятий за його мотивами фільм також пробивали стіну офіційного замовчування трагедії євреїв Європи.

Однак у СРСР не було багатьох найважливіших елементів культури пам'яті: меморіальних церемоній на місцях страт (з другої половини 1960-х рр. влада переслідувала за це єврейських активістів), установлення пам'ятників з текстом саме про євреїв, а не «про мирних радянських громадян», видання спеціальних історичних досліджень і текстів у підручниках для шкіл і університетів. І попри все це, окремі краєзнавці (наприклад, Олена Іванова – внучата племінниця Федора Достоєвського, вчителька з маленького селища у Брянській області) провадили опитування і записували спогади свідків, визначали місця страт і навіть домагалися від влади встановлення там пам'ятників.

Ось уже майже чверть століття комуністична ідеологія не перешкоджає усвідомленню значення уроків Голокосту в сучасній Росії. Тим більше вражає, наскільки непросто просувається цей процес. Як відомо, на Заході тема Голокосту істотно впливає на історичну пам'ять про Другу світову війну, на неприйнятність будь-якого насильства і на формування толерантності. У Росії таким фактором в офіційних освітніх проектах, політичній риториці та публіцистиці є пам'ять про героїзм і жертви періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Саме ця «сакральна» пам'ять про «27 мільйонів росіян – жертв нацизму» становить основний бар'єр в усвідомленні важливості теми Голокосту.

Коли в червні 1992 р. у Москві був створений один із перших в Європі Науково-просвітницький центр під назвою «Голокост», мало хто в нашій країні знав, що означає цей термін.

Сьогодні ситуація, на перший погляд, кардинально змінилася. Про Голокост дедалі частіше згадують перші особи Росії. Однак рефреном у цих текстах зазвичай звучать лише три тези: засудження політики Голокосту (без згадування того, що він тривав і на території СРСР, не кажучи вже про Росію), причетність до нього колаборантів у Прибалтиці та Україні (без згадки про Росію та Білорусь) та роль Червоної армії в порятунку євреїв Європи.

Історію Голокосту, таким чином, російські політики використовують насамперед у боротьбі з виправданням злочинів поплічників нацистів у роки Другої світової війни. Цей підхід застосовується і щодо заперечення Голокосту: тільки в «єдиному пакеті» протидії «героїзації» нацистських поплічників і заперечення Перемоги.

Двоїсте ставлення до пам'яті про Голокост виявляється і на прикладі реалізації деяких підписаних Росією міжнародних документів, зокрема, Стокгольмської декларації 2000 р., яка зобов'язує увічнити пам'ять жертв Голокосту та запровадити освітні програми за цією темою.

В 1998 р. за участі президента Росії Бориса Єльцина був відкритий Музей єврейської спадщини та Голокосту, створений Російським Єврейським Конгресом (РЄК). Але ініціатива Центру та Фонду «Голокост» створити в Москві Державний музей «Голокост – геноцид – толерантність» залишилася нереалізованою. Щоправда, вона трансформувалася спочатку у створення невеликої постійної експозиції про Голокост у Центральному музеї Великої Вітчизняної війни (відкрита у 2005 р.), а потім – у створення Єврейського музею та Центру толерантності Федерації єврейських громад Росії (ФЕОР). У заходах цього Музею неодноразово брав участь Президент Росії (у тому числі й у церемонії до Міжнародного Дня пам'яті жертв Голокосту 27 січня 2015 р.), що широко висвітлювалося в російських ЗМІ. На жаль, не представлена тема Голокосту (за рідкісними винятками) і в експозиціях історико-краєзнавчих музеїв регіонів Росії, окупованих у роки війни нацистами.

Одна з болючих тем і уроків війни – долі поховань жертв нацизму. На жаль, у переважній більшості на місцях масової страти євреїв (їх у Росії кілька сотень) немає пам'ятників і меморіалів із зазначенням національності жертв. Розпочатий у 2009 р. з ініціативи РЄК і Центру «Голокост» проект «Повернути гідність» націлений на співпрацю різних конфесій, державних і громадських організацій. Найбільш значущим результатом проекту стало відкриття у 2011–2012 рр. у Любавичах Смоленської області – історичному місці для єврейської релігії – меморіалу жертвам Голокосту. До речі, ще у 2002 р. пам'ятний знак там спільно встановили російські й німецькі студенти. Кошти на меморіал були зібрані переважно російськими протестантами. В інших регіонах Росії ініціаторами виступили вчителі, працівники міських адміністрацій, краєзнавці.

Але є й серйозна протидія увічненню пам'яті жертв Голокосту на регіональному рівні. У листопаді 2011 р. вперше в історії сучасної

Росії демонтували меморіальну дошку з текстом про жертв Голокосту. Це сталося в Ростові-на-Дону, де знаходиться «російський Бабин Яр» – місце наймасовішого розстрілу (не менше ніж 15 000) євреїв на території РФ. Дошка була встановлена за рішенням мера міста, а знята за наказом міністра культури. У тексті знову фігурували «мирні радянські громадяни». Цей акт «деєвреїзації Голокосту», здавалося, викоренений із громадської свідомості, став приводом для дискусій на регіональному рівні, в інтернеті, підставою для судового процесу. У підсумку, у 2014 р. з'явилася нова дошка зі згадкою про євреїв, але без слова «Голокост»...

Певні позитивні зміни відбулися в галузі освіти. Найважливішим елементом збереження пам'яті про Голокост у Росії стало впровадження теми в освітні програми шкіл та вузів. На початку XXI століття у стандарті (державній програмі) викладання історії для середньої школи вперше було запроваджено термін «Голокост». Окремі аспекти історії Шоа розкриті у багатьох раніше виданих шкільних підручниках, деякі спеціальні навчальні посібники Центру «Голокост» отримали рекомендаційний гриф Міністерства освіти і науки РФ. Наявний цей термін і в концепції нового єдиного підручника для шкіл. У 2011 році тема Голокосту ввійшла до програми Єдиного державного іспиту. В одному з провідних вузів країни – Російському державному гуманітарному університеті – відкрито Центр з вивчення та викладання історії Голокосту та геноцидів. Під егідою російського Центру «Голокост» відбулися 15 щорічних Міжнародних конкурсів робіт школярів, студентів і викладачів за темою Голокосту.

За підтримки Російського державного наукового фонду та інших організацій нещодавно у видавництві РОССПЭН вийшла «Енциклопедія Голокосту на території СРСР». Це наймасштабніший проект Центру «Голокост». За ініціативою МЗС РФ у 2010 році книга була представлена у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку.

На превеликий жаль, домінуючим у науковій і навчальній літературі залишається невизнання безпрецедентності Голокосту – спроби знищити цілий народ. Євреїв найчастіше лише згадують у переліку жертв; зазвичай – після слов'янських народів. Не усвідомлена і теза, що превалює в західних дослідженнях Другої світової війни і геноцидів, – теза про його універсальність. Академічна наука в Росії найчастіше не помічає проблематики Голокосту. У тому числі тоді, коли ці роботи стосуються питань нацистської ідеології, політики і практики. Небезпечною видається очевидна тенденція «заперечення Голокосту», яка сьогодні жваво дискутується на Заході. Там же, де згадується про знищення радянських євреїв, число жертв у кілька разів применшено.

Для збереження пам'яті про Голокост у Росії є величезний потенціал. Насамперед, якщо спільними зусиллями істориків і педагогів Голокост будуть сприймати не як «убивство німцями євреїв Європи», а як складову частину історії нашої країни. Перефразовуючи відому цитату Зиґмунда Баумана, можна сказати, що сьогодні російське суспільство не повинне стояти перед вибором між гордістю за Перемогу над нацистами і замовчуванням або применшенням Голокосту. Воно повинне зробити вибір на користь морального очищення від часткового заперечення важливості теми Голокосту поряд із гордістю за те, що саме наша армія врятувала від повного знищення євреїв Європи.

Можливо, представники третього покоління тих, хто пережив роки Голокосту, разом зі своїми західними однолітками захочуть обговорити і відповісти на просте запитання: що можу зробити особисто я, щоб це не повторилося? Але вони зможуть і захочуть зробити це за однієї умови: якщо ми, представники «другого покоління» на пострадянському просторі, і ті люди та організації на Заході, хто усвідомлює, що пам'ять про Голокост повинна зберігатися, зможуть налагодити не лише діалог, а й співробітництво в галузі культури пам'яті.

17. Україна між минулим і майбутнім

Борис Забарко

Повернути назад трагедію Голокосту неможливо,
але про неї потрібно пам’ятати, поки жива людська пам’ять.

Кофі Анан, колишній Генеральний секретар ООН

Для єврейського населення України й окупованої Європи звільнення від окупації, а потім Перемога над нацизмом означали порятунок від тотального знищення. Але дійсність тих днів визначали не тільки сцени радощів і тріумфу. Звільнення відбулося занадто пізно. Небагато хто зміг пройти крізь ці страшні випробування, крізь це пекло на землі. Їхнє почуття полегшення в цей момент було змішане з неминучим усвідомленням жахливої долі, яка спіткала незліченну кількість тих в’язнів нацизму, яких уже не можна було врятувати. До радості звільнення, писав Прімо Леві – колишній в’язень Аушвіца, який відобразив у літературі драму Голокосту, «домішувалося хворобливе відчуття сорому... і страждання, адже ми відчували, що свобода – це ілюзія, і з цього моменту ніколи не станеться нічого доброго й чистого, що змусило б нас стерти минуле і забути незагойні шрами від завданих нам образ».

Під час кровопролитної руйнівної війни й окупації України, яка тривала нескінченних три роки, гітлерівська Німеччина та її союзники й поплічники знищили на території України 1,5 мільйона євреїв – чоловіків, жінок і дітей. Тут було знищено понад чверть загальної кількості жертв Голокосту, більше, ніж у всіх європейських країнах, не рахуючи Польщі та інших регіонів Радянського Союзу. У жодній із завойованих нацистами країн євреїв не знищували настільки цинічно, жорстоко і нещадно.

Неможливо перебільшити трагічні наслідки Голокосту для світового єврейства. Був знищений його демографічний і культурний

центр, що існував у Центральній і Східній Європі близько тисячі років, зникли з лиця землі безліч сімей і громад, зникли найвідоміші місця єврейської культури і вченості, загинула ціла спільнота з особливим розмаїтим життєвим устроєм. Була порушена тяглість єврейської історії, і процес кількісного і психологічного відновлення єврейства досі не завершився. Ціла цивілізація, яка зробила надзвичайно великий внесок у культурний та інтелектуальний спадок Європи й усього світу, була розтоптана, зруйнована і знищена.

Це було трагедією загальнолюдського значення. Наслідки Голокосту позначилися на багатьох поколіннях і продовжують відчуватися і сьогодні. Колишній в'язень Аушвіца, всесвітньо відомий філософ і письменник, лауреат Нобелівської премії Елі Візель змалював цю трагічну ситуацію так: «Не всі жертви нацизму були євреями, але всі євреї були жертвами нацизму».

І в цьому полягає фундаментальна різниця між Шоа і жертвами війни. Не людські страждання, не кількість жертв або спосіб їхнього вбивства відрізняються між собою, а наміри вбивць. Шоа була цілеспрямованим винищенням євреїв Європи, зведеним до рангу державної політики, кінцева мета якої – звільнення світу від євреїв. Не змінити і навіть не асимілювати єврейський народ, як думали наївні мрійники епохи Просвітництва, а абсолютно й остаточно його знищити і покласти край історії євреїв.

У переслідуваннях євреїв брали участь не лише німецькі нацисти, а й багато інших держав Європи, які входили з Німеччиною у спільний блок або симпатизували їй. Вони заарештовували своїх безвинних громадян та біженців, захоплювали їхнє майно, власність і практично все, що у цих людей було, перш ніж транспортувати їх до інших частин Європи, де на них чекала невідомо яка, часто жахлива доля.

Жертв Голокосту мучив і вбивав не лише ворог, а й співучасть, мовчання і байдужість співгромадян, мовчання і байдужість світу.

Після війни переможці й переможені відвернулися від минулого і спрямували свій погляд у майбутнє. В'язні, які вижили, їхні історії та проблеми виявилися нікому не потрібними. Всі намагалися замовчувати спогади. Світ у той час не готовий був їх почути.

Довгий час мовчав і єврейський світ. Жах, що стався, важко було осмислити у безпосередній близькості до нього. Він не вміщувався в жодні логічні та інші уявлення, не підлягав розумним поясненням. «Пролита кров була занадто гарячою, щоб про неї можна було розмірковувати спокійно»[173].

Ті, хто пережив Другу світову війну та Голокост, суто психологічно довгий час не могли говорити про недавнє минуле.

В останні роки Голокост став однією з головних тем західної історіографії, що широко обговорюється світовою громадськістю. Поводження з пам'яттю про Голокост стало об'єктом політичних рішень, причому всупереч прогнозам про те, що суперечки і конфлікти з приводу пам'яті про Шоа зникатимуть мірою вимирання тих поколінь, яким довелося пережити ці події на власному досвіді. Ми на межі того, що Шоа зробить крок з особистої пам'яті у царину надбання історії. Пам'ять про нього стає дедалі більше космополітичною, всезагальною.

Однак, попри те, що дослідження Голокосту сьогодні є одним із провідних напрямків світової історичної науки, в його просуванні склалася разюча невідповідність: територія колишнього СРСР, де було вбито близько половини всіх жертв, посідає в ньому напрочуд скромне місце, причому не лише в дослідницьких результатах, а й у полі дослідницької та й громадсько-політичної уваги.

Навіть у найбільш фундаментальних дослідженнях західних учених Голокост на захоплених окупантами територіях України, Білорусі, Росії та інших колишніх республік СРСР не виділено в спеціальну проблему.

Аналізуючи праці про фашистську окупацію в Україні, німецький історик Дітер Поль зазначав у 1994 р, що, попри те, що основними жертвами фашистських загарбників були євреї і що їхній страшній долі присвячена велика кількість літератури, «досі не написано історії «холокосту» [так в оригіналі. – *Наук. ред.*] на Україні, [...] висвітлення тогочасних подій у різних регіонах України ще надто фрагментарне. [...] Навіть масове знищення мирного населення в Бабиному Яру ще не відтворене в деталях»[174].

Понад двадцять років минуло відтоді, як були написані ці слова, але в західній історіографії мало що змінилося.

Голокост по інший бік польського кордону, як за невидимою завісою, досі залишається прихованим від історичного сприйняття. У цьому на прикладі Англії та Німеччини я переконався під час презентацій у 2005, 2006 і 2009 роках перекладу англійською та німецькою мовами моєї книги «Живими залишилися тільки ми: свідчення та документи»[175]. Німецькі ЗМІ відзначали:

> Ми гадаємо, що знаємо дуже багато про Голокост. З'явилося безліч наукових робіт, автобіографій, фільмів. Проводилися симпозіуми, виставки, траурні зібрання. Але коли береш до рук книгу Бориса Забарка про українських євреїв, які пережили Голокост, розумієш, що ці знання обмежені: вони стосуються, в основному, знищення євреїв у Німеччині, Польщі, Угорщині та Чехословаччині. Хтось, можливо, чув про Бабин Яр, той яр у Києві, в якому протягом двох останніх днів вересня 1941 року пострілами в потилицю був убитий 33 771 єврей... Але хто знає про Луцьк, Тернопіль, Кам'янку, Могилів-Подільський, Вінницю, Житомир? Хто знає, які території включав у себе райхскомісаріат, де тоді жили свідки Забарка? Хто знає, що загинули майже півтора мільйона євреїв України?[176]

Чи слід дивуватися, що навіть Папа Римський Бенедикт XVI, у минулому кардинал Йозеф Ратцинґер, уродженець Німеччини, який добре пам'ятає епоху нацизму і до всього перебував якийсь час в організації Гітлерюґенд – тоді це було обов'язково для мо-

лодих німців, – ознайомившись у 2005 році з результатами досліджень французького священика Патріка Дебуа про місця масових розстрілів євреїв в Україні, зазначив:

> Я був вражений, дізнавшись, наскільки владно зло опанувало наших людей, які дозволили собі такі жахливі речі, про які йдеться в цих документах. Досі я ніколи не чув про систематичні масові вбивства в Україні, що передували жахові таборів смерті[177].

У Німеччині праця Патріка Дебуа про вбивство українських євреїв вийшла під назвою «Забутий Голокост». Відомий учений Арно Люстіґер – видавець «Чорної книги» про геноцид радянських євреїв, яку заборонив Сталін, а весь наклад знищили, – писав у передмові до цієї книги: «Масове вбивство євреїв України входить до числа невідомих розділів геноциду»[178].

І річ не тільки у «залізній завісі», відсутності доступу до архівних документів або незнанні російської мови (чи мов республік Радянського Союзу). Був ще один фактор, на який вказує Павел Полян:

> Основний корпус мемуарних джерел про Голокост сформували євреї, [...] які все ж пережили Голокост, [...] переважно німецькі, західноєвропейські, польські і румунські євреї. [...] з їхнього середовища викристалізувалося і коло єврейських істориків, які писали тоді про Голокост. Вихідців із СРСР серед них практично не було, тому незрима межа між дослідженим і недослідженим проходила й надалі по лінії Керзона, яка відокремлювала до вересня 1939 року Польщу від СРСР[179].

Маня Ганієва-Сандлер, яка зазнала страшних мук і втрат у роки окупації, в своїх спогадах «Право залишитися жити», написаних через півстоліття, зазначає:

> Після війни мені часто доводилося читати про німецькі табори на території Польщі, Німеччини: це табори Бухенвальд, Майданек, Равенсбрюк, Аушвіц, Дахау, Треблінку, Закзенгаузен, Ма-

> утгаузен і багато інших, де винищували й спалювали багато тисяч євреїв. Але за всі ці роки я ніде не прочитала про ті німецькі концтабори, в яких я побувала, куди зганяли багато тисяч євреїв з усієї України, Бессарабії, Північної Буковини. У цих таборах були євреї з Умані, Гайсина, Теплика, Тульчина[180], Києва та Могилева. Всі міста і села, звідки приганяли євреїв, не перерахуєш. Те, що довелося пережити і побачити в цих таборах смерті, навіть у жахливому сні не насниться[181].

Історія та історіографія використовувалися з метою безперервного процесу забуття, а не пам'яті. Євгеній Євтушенко писав:

> Бабин Яр був злочином фашизму. Але наше багаторічне замовчування чужого злочину стало злочином власним. Замовчування – це теж убивство, вбивство пам'яті[182].

А вбивство пам'яті завжди загрожує обернутися новою бідою. І, як підкреслював Симон Візенталь, «убивці пам'яті готують умови для завтрашніх убивств».

Коли в 1993 році у Відні проходила презентація «Енциклопедії Голокосту», підготовленої вченими США, Німеччини та Ізраїлю, я запитав одного з редакторів професора Юліуса Шепса: «Чому в Енциклопедії так мало матеріалу про масові убивства українських євреїв у роки війни?». «Ви ж дуже мало або майже нічого не написали про це», – такою була відповідь ученого, з якою не можна не погодитися. І річ не лише у відсутності доступу до архівних документів. Антисемітизм радянського періоду протягом тривалого часу слугував перешкодою до осмислення Голокосту. У багатьох місцях країни єврейські громади були винищені, і не залишилося жодної групи «носіїв пам'яті», здатної відстоювати право на відокремлене поховання єврейських жертв. Спроби «носіїв пам'яті», жертв геноциду в багатьох інших місцях країни зберегти пам'ять про Голокост у перші повоєнні роки влада уривала[183].

Тривалий час трагедія євреїв під час Другої світової війни була в Україні забороненою темою. Вона перебувала поза межами суспільних інтересів, бо з цієї теми обов'язково випливав висновок щодо провини і, відповідно, відповідальності за цю подію.

Ніхто не збирав свідчення та спогади тих, хто пережив Шоа в ґетто, трудових і концентраційних таборах, у таборах знищення, тих, хто воював у партизанських загонах, хто вижив під чужою подобою та ім'ям, з чужими документами, а також тих, завдяки кому вони врятувалися від смерті, тих, хто був там, усе це бачив, пройшов крізь це і знав усю правду про страшні роки окупації та геноциду. До останнього часу жертви Голокосту і війни так і не здобули права на свій власний голос або стали здобувати це право тоді, коли вже мало хто з них міг ним скористатися[184].

І лише в останні роки – з непоправно великим запізненням – ми включилися в благородну і гуманну роботу з увічнення свідчень цих людей. Ентузіасти створених у Києві фондів «Пам'ять жертв фашизму в Україні» та «Пам'ять Бабиного Яру», Харківського регіонального історико-меморіального центру дослідження катастрофи «Дробицький Яр», Міжнародного меморіального фонду «Янівський табір» (Львів), Центрів вивчення Голокосту в Києві та Дніпропетровську (тепер м. Дніпро. – *Ред.*), Всеукраїнської Асоціації євреїв – колишніх в'язнів ґетто і нацистських концтаборів, організацій, товариств, спілок єврейської культури і колишніх в'язнів нацизму Харкова, Чернівців, Одеси, Львова, Криму, Кіровограда (тепер м. Кропивницький. – *Ред.*), Дніпропетровська, Полтави, Могилів-Подільського, Славути і багатьох інших міст і населених пунктів (географія щороку розширюється), разом з ізраїльськими, французькими та іншими зарубіжними дослідниками зібрали унікальні свідчення і спогади євреїв і неєвреїв – учасників незабутніх трагічних подій.

Гірко визнати: багато втрачено назавжди. Неможливо відновити в належних подробицях усі людські долі, всі обставини Катастро-

фи, що спіткала євреїв як наслідок задуму, спрямованого проти людства. Важливість і цінність цього матеріалу зростає з кожним днем. Адже незабаром у нас уже не буде можливості спілкуватися з живими свідками того часу, знання яких можуть допомогти в заповненні все ще існуючих прогалин недавньої історії. А там, де на місці фактів – пустка, там застигає думка і відкриваються лазівки для нечистих домислів, для спотворень і фальсифікацій.

Коли ми думаємо про історію, сьогодні виникає безліч питань. Донедавна в українських школах і університетах Голокост взагалі не був темою для вивчення, а якщо і був, то значною мірою історично фальсифікований. Питання, що стосуються нетерпимості, расизму, націоналізму, антисемітизму і неонацизму, а також загальні питання політики, як-от демократія чи порушення прав людини, залишалися в основному неопрацьованими. Тільки доклавши зусиль, розглянувши спогади в ширшому контексті і зіставивши їх із всеосяжним контекстом, що включає європейський критичний аналіз історії, ми зрозуміємо минуле. Такі вимоги майбутнього до нас.

Поважати спогади тих, хто вижив, означає не лише їх зберегти, а й оцінити і проаналізувати у спробі прояснити контекст, тло і всю складність супутніх обставин. За допомогою наукових досліджень ми хочемо відновити життєвий простір, з якого люди тоді були різко вирвані і який практично припинив існувати. Таким чином спогад кине якір у колективній свідомості. Це наше завдання, завдання не лише для істориків.

Спогади свідків (у ситуації, коли знищені сліди злочинів, відсутні правдиві документальні матеріали і закрито багато архівних фондів, причетних до Шоа) – незамінне джерело. І жодні архіви, фільми або книги з історії не можуть передати їхнього болісного досвіду настільки ефективно, як їхні особисті розповіді.

Це в першу чергу свідчення тих жертв, які вижили і чию правду ми можемо почути зараз. Зібрані спогади дозволяють про-

аналізувати питання Голокосту не лише в контексті політичної історії, а й на особистісному, на людському рівні. На противагу нацистській ідеології, яка прагнула позбавити жертв їхніх людських властивостей і рис, спогади дозволяють повернути особистість кожного з цих людей і не допустити, щоб його ім'я було забуте, згадати про трагічний шлях тих, хто загинув і розповісти про досвід тих, хто вижив.

Ті, хто можуть почути людей, котрі пережили Шоа, несуть відповідальність за те, щоб переказати їхні історії майбутнім поколінням, зберегти пам'ять. І якщо сьогодні ми збережемо і передамо «борг пам'яті», який є необхідним бастіоном у боротьбі зі спокусою забуття, з нами залишиться «борг просвіти», який стане ще більш актуальним у майбутньому. До цього закликає світову спільноту Організація Об'єднаних Націй, її всесвітня організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), які ухвалили історичні резолюції, присвячені збереженню пам'яті про Голокост засобами просвіти та боротьби з будь-якими формами заперечення Голокосту[185]. Вони свідчать про ту значущість, якої світ надає активному поширенню знань про факти і моральні уроки Голокосту.

Було прикро, що свідчення наших людей, які пережили страшну Катастрофу, збирали і публікували не ми – її учасники та свідки, не наші вчені, а зарубіжні. Велике їм спасибі за те, що вони змогли врятувати і зберегти частину колективної пам'яті народу. Дуже шкода, що в нашій країні досі немає навіть музею Бабиного Яру в Києві, немає національного меморіалу – музею Голокосту, хоча такі музеї створені у багатьох країнах світу. Прикро, що основні дослідницькі центри діяли не у нас, де зосереджена величезна кількість архівних документів, а на місцях трагедій усе ще мешкала велика кількість свідків і учасників трагічних подій, а в Ізраїлі, США, Німеччині, Франції та інших країнах[186].

Під час спільної роботи з керівником Російського відділу «Бейт Лохамей га-Гета'от» доктором Пінхасом Аґмоном зі збирання

свідчень та спогадів тих, хто вижив у Голокості, ми спробували виявити характерні особливості Шоа українських євреїв. Наводимо деякі положення нашої статті «Випробування Катастрофою»*:

«Усі свідки пам’ятають чітко і ясно день нацистського вторгнення і всі висловлюють одну думку: напад нацистів на СРСР упав на їхні голови, як грім серед ясного неба, незважаючи на те, що Друга світова війна до 22 червня 1941 року тривала вже майже два роки. Швидке просування нацистських військ і розвал Червоної армії викликали паніку і масову втечу. На територіях, більш далеких від фронту, робилися спроби організувати евакуацію цивільного населення і промислових підприємств у внутрішні області СРСР. У процес цієї евакуації потрапило чимало євреїв. Немає точних даних про міграцію цього населення, і тому невідоме число євреїв, які врятувалися таким чином.

Швидке вторгнення нацистів поставило перед євреями дилему – покинути все й тікати чи ризикнути й залишитися? Про такі вагання розповідає більшість свідків. Повідомлення про жорстоке придушення євреїв Польщі в ґетто у радянській пресі, звісно, не публікувалися через пакт Молотова–Ріббентропа. Про страждання польських євреїв під ярмом нацистів чули тільки з вуст біженців, які опинилися в областях Західної України і надалі пересувалися вглиб України. Євреї ж старшого покоління покладалися на спогади часів німецької окупації України в 1918 році, говорячи про те, що німці – люди культурні і євреїв не чіпатимуть. Ще одним приводом для того, щоб не рухатися з місця, були труднощі з пересуванням людей похилого віку та хворих. Загальною тенденцією було збереження сімей. І тому значна частина євреїв навіть не спробувала евакуюватися. Ті свідки, які намагалися втекти, описували, як були захоплені німецькою армією, яка їх випередила. Всіх їх змусили повернутися до місць проживання.

* Борис Забарко. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – К., 2007. – Кн. 3. – С. 233.

У зв'язку з раптовим нацистським нападом радянська влада оголосила негайну загальну мобілізацію чоловічого населення в армію. У сім'ях залишилися жінки, люди похилого віку і діти. Згодом багато хто з мобілізованих був захоплений у полон. Нацистська політика проводити відбір євреїв серед військовополонених та ізолювати їх призвела до того, що багато хто з них приховував своє єврейське походження і будь-якими способами намагався втекти з полону. В атмосфері повного хаосу, що панував у ті дні, багатьом справді вдалося втекти. Більшість із них повернулися у свої сім'ї, але під загрозою бути схопленими і відправленими в ґетто, які нацистська влада почала створювати, вони переховувалися в лісах, сподіваючись надалі приєднатися до партизанів. Багато хто з них приховував своє єврейське походження, оскільки євреїв не скрізь брали до лав партизанів.

Загальноприйнятим історичним фактом є те, що етапом, який передує виконанню плану "остаточного розв'язання єврейського питання", були систематичні масові розстріли єврейського населення, здійснювані на окупованих територіях УРСР спецкомандами німецької армії.

У Житомирі, де масові вбивства почалися раніше, ніж в інших місцях (через близькість міста до кордону), жертви самі рили рови за околицею міста, на узліссі. Там же їх убивали, і трупи кидали в ці рови.

За моделлю масового вбивства в Житомирі потім здійснювали вбивства у містах і містечках, в яких був досить високий відсоток єврейського населення. Так це відбувалося в Бердичеві, Вінниці, Кам'янці Черкаської області та в багатьох-багатьох інших містах і населених пунктах України.

Свідчення ми отримали від випадкового відвідувача місця колишнього концтабору в Печорі, який без будь-якої попередньої підготовки, стоячи перед відеокамерою, давлячись від сліз, описав пережите ним убивство всієї родини на його очах у містечку

Летичеві, ту ніч, коли він, хлопчик 13-ти років, поранений, вибрався з рову з-під трупів.

Ситуація Бабиного Яру, коли збирають усіх євреїв міста для "пересилки" на інше місце проживання, а, по суті, до місця масового вбивства, повторюється в Харкові, де євреям було наказано зібратися у великих дерев'яних бараках на околиці міста, на половині шляху до ровів смерті у Дробицькому Яру. У Харкові ми почули від свідків детальну розповідь про використання вихлопних газів автомобілів-душогубок для масових убивств.

Інший спосіб масового вбивства обрала румунська влада в Трансністрії для євреїв Тульчина. Їм було наказано покинути оселі, й усіх, людей похилого віку, жінок, хворих і дітей, з нещадною жорстокістю гнали в холоднечу крізь болотисту місцевість протягом кількох днів до Печори, до місця, що отримало назву "табір смерті". Тут не було масових розстрілів, але більшість людей померла по дорозі від холоду, голоду і хвороб.

Події Катастрофи в Україні наклали незгладимий відбиток на долі жертв, які врятувалися від смерті, адже вони втратили всіх рідних і близьких і пройшли крізь великі страждання, фізичні й моральні, кожен по-своєму. Щоб повернутися до життя у важких умовах після Перемоги, вони докладали величезних зусиль, мобілізували всі фізичні й душевні сили. В цьому сенсі ті, хто врятувався від смерті в Катастрофі, нічим не відрізнялися від інших радянських людей, які мусили боротися з розрухою і втратами. Вони були інтегральною частиною радянського суспільства. До того ж офіційна політика влади підкреслювала спільність долі всіх громадян під фашистською окупацією й активно перепиняла будь-які спроби виокремлення специфічної долі євреїв у Катастрофі всіма засобами, які були в її розпорядженні. Євреї засвоїли цю ідеологічну заборону, прийняли її заради власної безпеки; багато хто приховував своє єврейське походження.

Відгомін цих суспільних процесів на особистісному рівні отри-

мав своє відкрите і приховане вираження у свідченнях жертв, які врятувалися у Катастрофі».

Нові свідчення та спогади євреїв, які пережили нацистський геноцид, зібрані й опубліковані в останні роки в Україні та за кордоном, доповнюють, уточнюють наші уявлення про Катастрофу в Україні, про умови повсякденного життя і боротьби за виживання на окупованій ворогами території. Ми бачимо приклади активного опору політиці нацистів, хоча й без використання зброї, але і збройного теж (повстання в ґетто й участь у партизанській боротьбі). Ці свідчення дозволяють заповнити багато «білих плям» в історії Голокосту і Другої світової війни. Вони доносять до читачів дещо вкрай необхідне, недоступне жодним іншим чином.

Відповідно до періодів найбільшої інтенсивності акцій процес знищення українських євреїв поділяють на три етапи.

На першому – з 22 червня 1941 р. до зими 1941–1942 рр. – нацисти ліквідували переважну більшість євреїв райхскомісаріату «Україна». Під час другого етапу – протягом 1942 р. – були знищені майже всі євреї «дистрикту Галичина», генерального округу «Волинь – Поділля» райхскомісаріату, а також «воєнної зони» (значна частина Лівобережної України і Крим). На третьому – з початку 1943 р. до звільнення України в жовтні 1944 р. – вбивали всіх євреїв, які ще залишилися живими[187].

Переважну більшість євреїв було знищено на території власне України, понад 22 відсотків (близько 340 тисяч) вивезено та вбито на території Польщі – у таборах Белжець, Аушвіц, Собібор і Майданек. У Східній Галичині євреї були знищені за два роки; на Волині, Поділлі, Правобережній Україні – за півтора року; в Південній і Лівобережній Україні – усього за півроку[*].

Спогади людей про той страшний час, коли смерть була нормою,

*Олександр Круглов. Єврейські втрати в Україні, 1941–1944 рр. // Шоа в Україні. Історія, свідчення, увічнення. За редакцією Рея Брендона та Венді Лауер. – К.: Дух і Літера, 2011. – С. 378 –379.

а життя – дивом, бентежать нашу пам'ять, стукають у наші серця. Не для того, щоб викликати ненависть, а щоб показати, наскільки жахлива ненависть у дії, щоб людський розум визнав зло злом і відкинув його.

Така інформація набуває особливого значення в світлі небезпеки, яку несе в собі неонацистська, антисемітська література, спрямована на применшення масштабів Шоа і навіть на повне його заперечення. Ніби й не було цього європейського багаття, в якому згоріли шість мільйонів євреїв. На жаль, спостерігається закономірність: що менше залишається очевидців і жертв Голокосту, то більше з'являється тих, хто заперечує Голокост.

> Проминув тривалий час після Шоа й нове покоління людей, яке не зазнало на собі жахів війни, починає переосмислювати проблему Голокосту, – пише Яків Сокольський у спогадах «Ми дуже хотіли жити...». – На жаль, у нашій державі з'являються діячі, які забули уроки Бабиного Яру і Треблінки. Такі діячі стверджують, що німецький фашизм ніколи не ставив завдання фізичного знищення єврейського народу, а Голокосту взагалі не було...[*188]

Абсолютно неприйнятними є спроби переписати історію, поставивши в один ряд жертв і катів або героїзувати їхніх поплічників. У деяких країнах можна почути заклики до «суспільного визнання» колишніх колабораціоністів фашизму, а також до відходу від чітких історичних і моральних критеріїв в оцінюванні нацизму, очорнюючи таким чином пам'ять мільйонів загиблих.

Свідчення і спогади тих, хто вижив, – це виклик расовій, релігійній чи етнічній ненависті, у минулому чи в сьогоденні. Ці свідчення – торжество пам'яті над забуттям, і тільки вони можуть показати, що відбувається, коли порушуються права людини і ніхто не піднімає голосу на їхній захист. Вони можуть стати пам'ятником жертвам Голокосту, тим, хто загинув, і тим, хто залишився живим, а для нас – стимулом, який рухає нас із темних часів уперед, до світла.

---

* Борис Забарко. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – К., 2007. – Кн. 3. – С. 233.

18. Убивство жертв і вбивство пам'яті у Бабиному Яру

Вольфрам Ветте

Ця робота ґрунтується на дослідженнях, що проводилися упродовж багатьох років і неодноразово переривалися через фрустрацію, пов'язану з кривавою розправою, яка сталася у Бабиному Яру на околиці Києва, столиці України, 29 і 30 вересня 1941 року. У цьому масовому розстрілі було вбито понад 30 000 київських євреїв. Це було найбільше масове вбивство, вчинене німцями під час завойовницької нищівної війни проти Радянського Союзу.

Широко відоме особливе значення цього масового вбивства єврейських чоловіків, жінок і дітей в історії Другої світової війни й у загальному контексті вбивства європейських євреїв. Як слово «Аушвіц» символізує поставлене на потік масове вбивство євреїв з використанням газу – і в розширеному сенсі вбивство європейських євреїв узагалі, – так назва «Бабин Яр» стала синонімом масових розстрілів, здійснених мобільними підрозділами СС у перші два роки війни проти Радянського Союзу. Це був час, коли айнзатцгрупи служби безпеки вбивали своїх жертв, застосовуючи вогнепальну зброю[189].

Масове вбивство у Бабиному Яру через велике число жертв за короткий термін здійснення ліквідації вважається унікальним у своєму роді. У Бабиному Яру солдати й офіцери німецьких окупаційних військ за підтримки поплічників з місцевих жителів убивали величезну кількість цивільних осіб, які не могли захистити себе і не захищалися.

Багато хто знає про той скандальний факт, що до сьогоднішнього дня німецькі історики не написали жодної монографії про Бабин Яр[190]. Заповнити цю прогалину – правильний намір, от тільки виконати це завдання дуже важко. Слід на основі фактів виконати

копітку реконструкцію масового вбивства, відновити дії учасників убивства із СС, вермахту і поліції.

Особливо складно з доказами: про подробиці цього злочину немає майже ніяких документів у збережених архівах вермахту. Більшість злочинців розуміли, що треба ретельно стерти сліди. Багато обставин цієї операції, ймовірно, ніколи не були зафіксовані в документах злочинців.

Ми знаємо точну кількість жертв – 33 771 єврейських чоловіків, жінок і дітей, убитих у Бабиному Яру, – внаслідок бюрократичних заходів, чинених злочинцями. Підійшовши до місця розстрілу, жертви мусили роздягнутися і залишити свої документи; таким чином стало можливо точно встановити кількість загиблих.

У четвертому томі відомого видання «Німецький Райх і Друга світова війна», який називається «Напад на Радянський Союз», зібрано всі наявні на сьогоднішній день документи про це масове вбивство. Тут ми знаходимо докази співпраці вермахту і СС:

> Назва урочища Бабин Яр під Києвом, в якому було вбито 33 771 особу, – це не тільки символ злочинів, скоєних карателями СС, а й свідчення про підтримку, яку вони отримували від армії. Зондеркоманда СС 4а під командуванням штандартенфюрера Пауля Блобеля 26 вересня 1941 року почала діяльність у Києві як «поліція безпеки». Він особисто повідомив у Берлін, що знищив принаймні 50 000 євреїв. Вибухи в місті, що призвели до пожежі, людських жертв і значних матеріальних збитків, він трактував як «слушну нагоду» для відповідних репресій. Військовий комендант Києва і польовий командир 195 полку, генерал-майор Курт Ебергард вітав такі заходи і попросив Блобеля «діяти радикально». Під час обговорення Ебергард, Блобель і командир айнзацгрупи СД др. Отто Раш абсолютно відверто висловлювали наміри розстріляти євреїв. Генерал-майор Ебергард заручився підтримкою блоку пропаганди 637 верховного командування 6-ї армії, що випустив наказ київським євреям – зібратися 29 вересня «для переселення». Зондеркоманда 4а після цієї акції

могла похвалитися не лише тим, що завдяки надзвичайно вмілій організації євреї, як і раніше, вірили в переселення «безпосередньо перед виконанням», а й тим, що у співпраці з іншими підрозділами СС за два дні вдалося знищити майже 34 000 осіб![191]

Відсутність документів про деталі здійснення масового вбивства

У наведеній вище цитаті очевидний значний часовий розрив: ми не знаємо, що насправді сталося між закликом київських євреїв до «переселення» та повідомленням айнзацкоманди 4а про те, що за такий короткий проміжок часу вдалося ліквідувати так багато людей, котрі відгукнулися на розпорядження. Процес убивства не був конкретно описаний, висновки ґрунтуються на фактах про загальну кількість жертв.

Ми дуже мало знаємо про організаційну підготовку масового вбивства. Ми можемо тільки спробувати уявити, що кількість убитих чоловіків, жінок і дітей – це приблизно населення середнього німецького міста, що знищення такої кількості людей необхідно було ретельно спланувати. Крім того, ми нічого не знаємо про процедури, які жертви мусили пройти перед розстрілом, нічого не знаємо про команди і фактичне закінчення масових розстрілів, нічого – про вбивць, їхні дії, їхню мотивацію і, можливо, про їхні сумніви.

Білі плями в документах вермахту

Співучасть у злочині та потурання йому з боку вермахту практично не відображені в офіційних документах, а також у військових щоденниках і повідомленнях 6-ї армії та підпорядкованих їй підрозділів і відомств. Як пояснити цей факт?

В архівах збереглися поодинокі документи підрозділів вермахту і супутніх служб, що перебували в Києві восени 1941 року. Деякі

з цих документів, можливо, або втрачені у воєнний час, або знищені згідно з наказами. Досі не знайдені особливо важливі для реконструкції подій військові щоденники міської комендатури Києва. Але й у збережених записах існують помітні прогалини. Наприклад, у записах 6-ї армії і XXIX армійського корпусу, які дислокувалися в Києві в той час, відсутні доповіді офіцерів абверу про вирішальні дні наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 року, які могли б багато чого прояснити.

Коли ми намагаємося інтерпретувати прогалини в документах вермахту про розстріли в Бабиному Яру, то не лише ми вказуємо на той факт, що багато документів було втрачено. Більше того, ми повинні виходити з розуміння свідомого, систематичного знищення слідів співучасті. Стирання слідів почалося в день трагедії, далекий від кінця війни, але його вплив відчутний і сьогодні[192]. Можливо, ніхто з офіцерів вермахту, розквартированих у Києві, не порушив мовчазної угоди, можливо, через спеціальне розпорядження ніхто не робив записів про масовий злочин. Кругова порука вимагала тримати незаплямованою честь мундира вермахту[193]. Відверта фраза генерал-майора СС Ебергарда на нараді щодо планування масового вбивства: «Стріляти повинні ви»[194], – дає ключ до викриття операції зі стирання слідів, що почалася тоді, та до викриття легенди про вермахт, що залишився «чистим».

Неофіційні звіти посадових осіб вермахту Фрорайха і Ґрюцнера

І все ж існують принаймні два записи офіцерів вермахту, які дають доволі точну інформацію про події в Бабиному Яру. Ці записи можна розглядати як «витік інформації» у загальній змові мовчання.

Серед другорядних військово-адміністративних документів знаходимо звіт радника військової адміністрації 454-го відділу безпеки Фрорайха[195]. Інформація, викладена у звіті, свідчить про те,

що цей офіцер вермахту, який перебував тоді в Києві, був повністю обізнаний з тим, що відбувалося у місті. 1 жовтня 1941 року Фрорайх зустрівся з кількома військовими в Києві, серед інших – з офіцерами польової комендатури № 195. Почуте він виклав у письмовому звіті:

> Євреї міста були зібрані для перепису і подальшого переселення в певне місце. Зареєструвалося близько 34 000, у тому числі жінки і діти. Їм запропонували здати всі цінні речі й роздягтися. Після цього всі вони були розстріляні, на що знадобилося кілька днів[196].

Це зауваження – наскільки відомо на сьогоднішній день – одне з небагатьох письмових свідчень причетності вермахту до розстрілів у Бабиному Яру.

Інший офіцер вермахту, інспектор військової адміністрації Едвин Ґрюцнер[197], який 1 жовтня 1941 року – через день після закінчення масових убивств – прибув до Києва з новим озброєнням, дізнався від фельдфебеля вермахту і залишив докладний опис страти:

> Євреїв, які жили тут, було повністю знищено якраз перед нашим приїздом. Євреїв хитрістю і обманом зібрали до місця загибелі. У листівках їм запропонували з'явитися для збору в зазначені місця. Оскільки, як було сказано, передбачається переселення, то вони повинні принести всі свої цінні речі, коштовності й гроші. Це переселення видавалося цілком правдоподібним і прийнятним, бо центр міста перетворився на величезне море вогню. Крім того, німці дійсно прийшли як «визволителі». Ошуканих вивели з міста, до глибоких ярів. Там – як мені сказав фельдфебель з команди супроводу – їх ставили рядами і розстрілювали з автоматичної зброї. Вони падали убитими, пораненими, напівживими углиб яру. Потім були проведені вибухові роботи і тіла засипало землею. Пізніше містом прокотилися заворушення, позаяк дощ змив землю, відкривши трупи[198].

Існування цих описів, зроблених службовцями вермахту, які не були залучені до масових розстрілів, самі по собі є частинами доказу того, що інформація про масове вбивство, попри режим секретності, все ж поширювалася серед солдатів 6-ї армії, яка перебувала в той час у Києві. Можна припустити, що німецькі окупаційні сили не змогли повністю засекретити операцію.

Конкретне повідомлення про масові вбивства

Інформація про деталі здійснення масових розстрілів походить із двох дуже різних джерел: по-перше, з донесень членів розстрільних команд СС, по-друге – від тих, хто залишився живим після страти. Один з тих, хто брав безпосередню участь у розстрілах, член команди 4а, есесівець Курт Вернер повідомив на повоєнному процесі в 1960-х роках таке:

> Це була піщана місцевість. Яр був глибиною приблизно 10 метрів, завдовжки близько 400 метрів, шириною вгорі близько 80 метрів і внизу близько 10 метрів.
>
> Одразу після мого прибуття на місце страти я разом з іншими товаришами повинен був спуститися вниз у цей яр. Це тривало недовго, і незабаром до нас схилами яру привели перших євреїв. Євреї повинні були лягати обличчям до землі біля стін яру. В яру було три групи стрільців, разом 12 чоловік. До цих розстрільних груп згори весь час підводили євреїв. Наступні євреї повинні були лягати на трупи раніше розстріляних євреїв. Стрільці стояли за євреями і вбивали їх пострілами в потилицю. Я ще сьогодні пам'ятаю, який жах охоплював євреїв, коли згори, з краю яру, вони вперше дивилися вниз на трупи в яру. Багато євреїв весь час кричали. Неможливо собі навіть уявити, яких нервів коштувало в цих умовах виконувати брудну роботу. Це було жахливо.
>
> Я мусив усю першу половину дня залишатися в яру. Там я мусив деякий час стріляти, а потім займався тим, що заповнював патронами магазини автоматів. Протягом цього часу стрільцями були інші товариші.

> Близько полудня нас забрали з яру, й у другій половині дня я з іншими перебував нагорі й повинен був відводити в яр євреїв... Ми вишиковували євреїв на краю яру; звідти вони самі по схилу спускалися вниз.
>
> У цей день розстріли тривали приблизно до 17 або 18 години. Потім ми повернулися на нашу квартиру. У цей вечір знову видали шнапс. Ми всі були раді, що розстріли закінчилися. Крім того, наступного дня після розстрілів ми знову пили шнапс. Я також знаю, що командири теж напивалися вечорами[199].

Завдяки цьому та іншим свідченням ми знаємо про фактичні деталі операції вбивства в Бабиному Яру з точки зору виконавців. Їх можна зіставити з розповідями жертв, які пережили страту. Їм пощастило втекти протягом ночі, і пізніше вони розповіли про той жах, якого вони зазнали[200].

Ексгумація та спалювання трупів

Історії про Бабин Яр стосується також подальша операція стирання слідів, яка відбувалася ще під час війни, в 1943 році, а саме: операція з ексгумації і спалення трупів. Вона була організована командою з Берліна з метою ліквідації доказів масових злочинів, скоєних на всій території Радянського Союзу.

Тепер Пауль Блобель повернувся у Бабин Яр зі спеціально сформованою для цієї мети командою 1005. Вона складалася з понад 300 в'язнів концтабору, серед яких було багато євреїв. Під керівництвом есесівців ув'язнені витягали трупи (40 000 – 45 000 трупів) і спалювали їх на вогнищах, складених з просочених бензином шпал. Після чотирьох тижнів роботи, яка вважалася «секретною справою Райху», сліди масових поховань були повністю знищені. Залишалося тільки усунути виконавців, тобто членів команди ексгумації. Ув'язнені підозрювали, що їх чекає, і намагалися втекти. Було розстріляно близько 300 осіб, але деяким все

ж таки вдалося втекти, і після війни вони свідчили як очевидці кремації трупів[201].

Систематичне стирання слідів: мотиви злочинців

Слід констатувати факт: спочатку злочинці ввели жертв в оману, потім вбили, а пізніше спробували усунути сліди систематичних убивств. Тим не менше, залишається неясним, якими мотивами вони керувалися, стираючи сліди вбивства. Щодо подій у Бабиному Яру очевидні такі шість мотивів:

По-перше, введення в оману жертв, а також приховування масових убивств від населення окупованих територій, що практикувалися айнзацкомандами і підрозділами вермахту, які підтримували їх, ґрунтувалися на досить практичних, так би мовити, військово-тактичних мотивах. До таких заходів вдавалися з урахуванням проведення подібних розстрілів у подальшому в інших містах і селах. Секретність операції передбачала, що майбутні жертви винищення не будуть поінформовані про масові розстріли, адже подібна інформація змусила би багатьох рятуватися втечею. Злочинці хотіли зробити момент несподіванки своєю перевагою в подальших операціях з ліквідації. Проведення розстрілів у Бабиному Яру повністю відповідало цим загальним шаблонам.

Другий мотив: необхідно зробити зусилля, щоб приховати злочин перед основною масою солдатів вермахту або повністю, або, якщо це виявиться неможливим, так, щоб виправдати його військовими аргументами і, з іншого боку, обґрунтувати, на додаток до расової ідеології, образом ворога. Наприкінці вересня 1941 року, через три місяці після нападу на Радянський Союз, ще було зовсім неясно, як сприймуть солдати 6-ї армії масовий розстріл київських євреїв, будуть налаштовані толерантно, чи ні[202].

Це водночас і третій мотив – проблема звикання солдатів вермахту до масового знищення відповідно до расистської ідеології.

Убивство євреїв описувалося як «праведна помста євреям – недолюдам». Але були також цілком конкретні причини для знищення євреїв, коли вони були учасниками партизанського руху в тилу вермахту. Подібні комунікативні стратегії неодноразово застосовувалися у війні на Сході: планові, расово й ідеологічно мотивовані вбивства обґрунтували, в дусі традиційної військової лексики, потребами військового часу. Військове керівництво хотіло домогтися, щоб солдати, які перебували на Сході і брали участь у знищенні певних груп населення, не вбачали в таких діях порушення міжнародного права, вважали подібні операції традиційною військовою практикою і, таким чином, – «нормальною» війною.

Тільки в СС відмовилися від подібної словесної тяганини щодо вбивства євреїв і говорили відкритим текстом: розстріл, ліквідація, страта.

Четвертий мотив частково успішного приховування вбивств євреїв у цілому і, отже, також у Бабиному Яру полягає в тому, що нацистський уряд у Берліні, а також СС і вермахт, боялися, що, можливо, вороги будуть шукати їх сліди «на місці». Інформацію про масові розстріли ворожі сили могли використати у своїй воєнній пропаганді проти Німеччини, викрити і затаврувати її в очах світу. З власного досвіду нацистам було відомо, як працює цей механізм.

П’ятий мотив для стирання слідів масових убивств – це страх злочинця перед покаранням. У першій половині війни він ще не відігравав жодної ролі. Але на зламі зими 1942–1943 років, після розгрому 6-ї німецької армії під Сталінградом, просування Червоної армії на захід і оголошення війни з боку союзників, можна було припустити, що у разі капітуляції Німеччини та проведення розслідувань військових злочинів виявляться реальні факти методів ведення війни німцями. Страх покарання був також центральним мотивом для ексгумації та спалювання трупів по всій

Східній Європі. Треба було ліквідувати всі сліди вбивства євреїв і сліди інших військових злочинів.

Шоста причина стирання слідів убивств – особливі інтереси вермахту: із самого початку спостерігалося прагнення до того, щоб жодним чином не можна було документально підтвердити участь у масових убивствах, аби залишити незаплямованим образ «чистого» вермахту, а провину за вбивство євреїв перекласти на СС. Така стратегія перекладання провини практикувалася навіть у спланованому розподілі «праці» у Бабиному Яру. «Стріляти повинні ви»[203], – сказав комендант Києва генерал-майор Курт Ебергард командирам СС, з якими він разом спланував так звану акцію. Це також означало: ми допоможемо спланувати, ми підтримаємо у виконанні, але фактичне вбивство – це ваша справа[204].

Убивство пам'яті

Злочинці – у тому числі з Бабиного Яру – на повоєнних судових процесах заперечували свою участь у масових розстрілах і відкидали будь-яку відповідальність за злочини минулого. Це добре відомий факт, і його ми не будемо розглядати докладно[205]. Подібна позиція щодо масових страт і донині спостерігається в історіографії, причому це стосується і радянських, і нацистських злочинів: їх інтерпретують шляхом применшення значущості або навіть повного заперечення. У своїй книзі «Сталінська війна на винищення» (1995 р.) історик-ревізіоніст Йоахім Гофманн навмисно перекладає назву Бабин Яр як «Яр старих бабів», вказуючи, що історичні дослідження, засновані на балачках старих бабів, не можуть претендувати на достовірність[206]. Подібним чином він ставиться і до поставленого на потік убивства євреїв у концтаборах у другій половині війни, яке він називає «газовою справою»[207].

Для подальшої історії Бабиного Яру важливе також ставлення радянської сторони. Вона теж брала участь у приховуванні прав-

ди, замовчуючи, що жертви були євреями. Офіційну політику замовчування в комуністичну епоху чітко відображає напис на пам'ятнику в Бабиному Яру на околиці Києва. На ньому було написано: «Тут у 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених»[208]. Тільки через п'ятдесят років після масового вбивства київських євреїв, у 1991 році, було встановлено нову меморіальну дошку, напис на якій був першим офіційним визнанням того, що більшість жертв були євреями[209].

Історична політика Радянського Союзу також пояснює відсутність інтересу з боку радянської історіографії до розкриття всіх подробиць масового розстрілу. Тільки наприкінці XX – на початку XXI століття деякі українські історики нарешті почали записувати спогади останніх живих свідків подій у Бабиному Яру[210].

Російський поет Євген Євтушенко в 1963 році був публічно розкритикований радянською державою і керівником комуністичної партії Микитою Хрущовим через свою поему «Бабин Яр»[211], в якій він серед іншого виступив з критикою російського антисемітизму[212]. Слова поета викривають політику замовчування не тільки в Радянському Союзі. Ці слова стосуються кожного конкретного випадку замовчування, це стосується всіх. Євтушенко написав:

> Бабин Яр був злочином фашизму. Але наше багаторічне замовчування чужого злочину стало злочином власним. Приховування – це теж убивство, убивство пам'яті[213].

Втім, є набагато більше підстав для того, щоб Євтушенко міг дорікнути в «убивстві пам'яті» німцям.

19. Шанси на примирення у конфлікті між Росією та Україною

Йоганнес Пост

Навіть якщо сьогодні, здавалося б, увагу громадськості привертає передусім європейська криза біженців, і не повинна відбуватися конкуренція страждань, залишається на порядку денному те, що сказав незадовго до своєї смерті стратег політики розрядки, фахівець із питань безпеки Еґон Бар 21.07.2015 р. в Москві:

> З моменту початку кривавих зіткнень в Україні та навколо неї наприкінці 2013 – на початку 2014 року ми переживаємо в Європі найгіршу з моменту закінчення конфлікту кризу, сповнену страждань «Схід – Захід»[214].

Перед нашими очима розігруються ще донедавна неможливі широкомасштабні сцени ворожнечі, агресивності й ненависті та непорозуміння, значною мірою спричинені російською окупацією Криму присутністю російських військових та озброєння на Сході України.

Між 1996 і 2013 роками я професійно працював у Москві та в Києві. У той час я краще дізнався про обидві країни і людей, зав'язав багато дружніх стосунків. При цьому вирішальним фактором виявилися людська складова і значення взаємної симпатії, незалежно від того, йшлося про росіян чи про українців, тим більше що до розпаду Радянського Союзу українці та росіяни були громадянами однієї й тієї самої держави.

На відміну від інших республік колишнього СРСР, як-от Вірменія, Грузія, Казахстан чи Узбекистан, зв'язки між росіянами й українцями були одними з найбільш інтенсивних і частково залишаються такими досі. Цієї обставини не слід випускати з уваги, попри всі труднощі. Ці зв'язки можуть і повинні відігравати

важливу роль в усуненні погіршень і розколів у людських стосунках, у ситуації, коли страждають люди.

За даними соціологічних опитувань 2013 року, від 60 до 70 відсотків опитаних виступали за вступ до ЄС, незалежно від місця проживання – в Західній чи Східній Україні. Коли було поставлено запитання про вступ до ЄС чи до Митного Союзу (проект Росії), то понад 50 відсотків у Східній Україні висловилися за Митний Союз[215].

Протиріччя? Ні. Просто вирішальне значення для трудящих мала безпека робочих місць на російських підприємствах або в компаніях, що мають економічні зв'язки з Росією, як російського, так і українського походження. Ще однією обставиною, про яку не часто згадують, принаймні, до останнього часу це не було відомо у нас у Центральній Європі, є те, що навіть у Східній Україні люди російського походження відчувають себе насамперед громадянами України. Це не суперечить почуттю особливо близьких стосунків з росіянами і ґрунтується перш за все на тому, що люди не хочуть відчувати себе іноземцями і в тій, і в іншій країні. Тут також відіграє роль момент зручності: для відвідування родичів, друзів або просто для поїздки в іншу країну немає потреби проходити тривалі процедури із закордонними паспортами та візами.

Так, у Східній Україні, як і раніше, йде війна, тільки частково обмежена Мінськими угодами, підписаними в лютому 2015 року. Паралельно з бойовими діями обидві сторони ведуть наступальні дії на інформаційному фронті. «Під час війни правда помирає першою», – ця цитата, на жаль, є гіркою правдою. Безперервна, наступальна, часто агресивна пропаганда, безсумнівно, впливає на людей. Родичі, навіть подружжя, настільки вороже налаштовані, що навіть не розмовляють одне з одним. Тому можна констатувати драматичний занепад і глибокий розкол в особливій єдності між росіянами й українцями. Подібного особливого єднання не було в ізольованих народів, таких як вірмени, грузини,

узбеки, естонці чи латиші. Це єднання було сталим, воно пережило навіть Радянський Союз. Тепер йому загрожує руйнівний вплив. Тим важливіше задіяти всі можливі стратегії, підходи та конкретні кроки, щоби протидіяти руйнуванню, припинити потік страждань і горя.

Кроки примирення можуть бути ефективними. Тут дуже важливе значення має аспект часу. Жести примирення краще почати якомога раніше, хоча це і надзвичайно складно за нинішніх обставин. Переговори гальмуються, і цей процес може тривати ще доволі довго, аж поки держави й уряди домовляться про подальші заходи з розрядки на високому політичному рівні. Час працює проти інтересів людей, які постраждали від конфлікту та його наслідків. Імовірно, процес примирення зможуть ініціювати прості люди, і такі ініціативи підштовхнуть і прискорять процеси на вищих рівнях. Це очевидно, а водночас складно: примирення не передбачає обов'язкового вибачення, але передбачає безумовну готовність почати із себе, а не з інших.

Надія на можливість примирення між людьми підтверджується поодинокими прикладами. Російські протестанти звернулися до братів по вірі в Україні, наприклад, у Слов'янську. Під час зустрічей росіяни висловлювали співчуття і просили прощення за провини своєї держави, українські протестанти приймали їхні вибачення[216]. Не повинно бентежити, що були і надалі трапляються суперечливі, агресивні інциденти між протилежними сторонами. Так, християни і з одного, і з іншого боку конфлікту кваліфікують воєнні дії в Україні як священну війну. Проте різниця очевидна: українці захищають свою країну і народ від агресії Росії[217].

Беручи до уваги особистий досвід спілкування з росіянами та з українцями, я рішуче налаштований на успішне примирення. За всі роки мого перебування в цих країнах, з 1988 по 2013 рік, *ніхто* – навіть натяком не дорікнув мені через минуле моєї Батьківщини – Німеччини. Коли сьогодні я звертаюся до росіян чи

до українців, то повинен як німець розуміти, що ми під час Другої світової війни знищили 25 мільйонів людей! У кожній родині є жертви тієї епохи, в кожній родині є сумні спогади. Але *жодна людина* не дала мені навіть відчути це в будь-якій формі. Це для мене феномен. Під час розмови з водієм авто, який підвозив мене за невелику плату, я побачив, як загорілися його очі, коли він дізнався про моє німецьке походження. Він сказав із сумом, повагою і задоволенням, що вже був у Німеччині. Якщо люди в Росії і в Україні можуть так миролюбно ставитися до німців, незважаючи на страждання у минулому, є надія, що їм це вдається й одним з одними.

Війна на сході України: який внесок у примирення може і повинен зробити ЄС?

Під час свого першого візиту в Київ після революції на Майдані канцлер Німеччини Анґела Меркель заявила, що конфлікт у Східній Україні не може бути вирішений військовим шляхом. Ця заява міститься в контексті загальних вимог.

До важливих кроків належать Мінські угоди, хоч би якими недосконалими вони здавалися. Гадаю, що пріоритетом у будь-якому разі має бути вже неодноразово згадуване почуття єднання людей. ЄС може і повинен допомогти, стати посередником, відшукати необхідні політичні підстави для припинення війни, а потому і примирення. Важливою передумовою для цього є авторитет ЄС[218].

Особлива ситуація склалася після анексії Криму Російською Федерацією. Тут, поруч з українцями і росіянами, живуть кримські татари, в яких особливо важкі спогади про страждання через примусову депортацію в Середню Азію, організовану Сталіним у 1944 році. Ті, хто вижив (а багато татар померли далеко від рідної землі), лише через десятиліття отримали можливість повернутися додому. В умовах, що склалися, треба шукати збалансоване

розв'язання. Це стосується політичної площини. У нас, німців, є вироблений десятиліттями досвід того, як з урахуванням політичних інтересів створити можливості для подолання протистояння і знайти розв'язання проблем.

У цій книзі Йоганнес Шваліна описує, як масові вбивства і знищення людей у концтаборах за часів Другої світової війни і надалі впливають на свідомість наступних поколінь ще багато десятиліть. Перераховані в цій книзі способи примирення між жертвами і злочинцями Голокосту та їхніми нащадками у нас, в Німеччині, тепер слід застосувати для постраждалих в новітній війні. Проте, це можна буде робити лише після відновлення кордонів між Росією і Україною та виведення російських військ з української території.

Ми, німці, після Другої світової війни досягли примирення з нашими найближчими сусідами, Францією і Польщею. Оптимістичний початок цього процесу – лист польських єпископів до німецьких братів у вірі від 18.11.1965 року «Ми прощаємо і просимо прощення». Спочатку були суперечливі реакції як з польського, так і з німецького боку, наприклад, незгоду висловлював кардинал Стефан Вишинський. Але водночас була і підтримка, скажімо, тодішній архієпископ Краківський Кароль Войтила – майбутній Папа Римський Іван Павло II – наполегливо підтримав послання. У Німеччині думки також розділилися. Завдяки невтомному піклуванню рішучих прихильників, зокрема єпископа Юліуса Депфнера, процес примирення успішно просунувся.

Обнадійливі висновки можна зробити з описаних у наступній частині книги досвіду і результатів діяльності Південноафриканської Комісії з відновлення правди і примирення[219]. Комісія була створена після закінчення періоду страшного апартеїду, і діяльність цієї комісії запобігла жорстокій громадянській війні. Подібні історичні приклади доводять, що примирення і прощення можливі не тільки на приватному, а й на суспільному і

політичному рівнях у всьому світі, що прощення може вплинути на громадський порядок, на підтримку і розвиток демократії. Навіть якщо ситуації в Південній Африці та Україні на перший погляд здаються важко порівнюваними, то годі заперечувати той факт, що руйнівний вплив ненависті і цілющий ефект прощення завжди і скрізь однакові. Навіть за найбільшої напруженості між різними групами, які зазнали втрат, жертви і злочинці можуть досягти компромісу.

Нові проекти, що з'явилися в наші дні, також обнадіюють. Так, після десятиліть напружених відносин між державами і народами, стало можливим відновлення діалогу між США та Кубою, а також між Японією і Кореєю.

Зважмося на новий початок у вирішенні конфлікту Україна – Росія. Почнімо з акцій примирення у приватних стосунках, у церквах, на майданах, і ми покажемо правлячій еліті, що зусилля повинні бути спрямовані на примирення там, де це можливо.

V. Характеристика сталих, успішних зусиль щодо досягнення миру

20. Порушити мовчанку

Правила прості, і я буду їх дотримуватися.
Перш за все, описувати те, що бажало б залишатися в тиші.

Ґіла Люстіґер[220]

Є люди, які порушили мовчання. Вони почали говорити про минуле, яке обтяжувало їх. Момент, коли було порушено мовчання, вони пережили, як прорив греблі. Багато разів мені доводилося чути хвилюючі спогади про прорив греблі. Про це розповідали і ті, хто постраждав у роки війни, але переважно це були розповіді представників другого і третього покоління, що виросли під гнітючим покровом мовчання.

На початку процесу відчувається біль. Ті, хто порушив мовчанку, неминуче стикаються з почуттями болю і відчаю, провини і несправедливості, помсти і відплати, прощення і примирення. Таке протистояння завдає болю. Дотепер вони не говорили, захищалися від болю мовчанням. Тепер раптово виринають спогади, вони стоять перед очима, ніби це було вчора. Це дуже важко. Назовні можуть вирватися притлумлений гнів і біль, особливо коли йдеться про можливість примирення. Минуле за частки секунди розбивається на шматочки, перетворюючись на сьогодення. Те, що відбувається, можна сформулювати так: теперішнє залишилося, тільки час минув. Усе пережите – це і є теперішнє.

Уявлення про те, що «час лікує всі рани», виявляється ілюзією. Слова про прощення діють, як сіль на рану, завдають додаткових

страждань. Цей шлях важкий, тому що він знову вивільняє все колись поховане.

Рішення інвестувати в надію і знову наважитися на крок довіри – необхідна умова для початку шляху, який ламає владу статусу-кво.

Звідки ті, хто порушив мовчання, черпають мужність? Бажання порушити мовчання, щоби спробувати пробачити, – це питання, яке стосується не тільки тебе особисто, а й завжди впливає на твоїх нащадків. Прощення або непрощення може стати визначальним для самоусвідомлення і щастя майбутніх поколінь, дітей та онуків. Але і для власного життя і душевного здоров'я такий крок дуже цінний – рішення порушити мовчання, витягнути на поверхню біль і роз'ятрити рани – рани, які реально заважають поновити зв'язок з космосом і знову жити по-справжньому.

Розповідь про пережите, рішення відновити діалог допомагає багатьом людям досягти першого ступеня міжособистісної довіри. Без певного рівня довіри як необхідної умови для подальших кроків глибокий емоційний процес змін неможливий. Клаудія Бруннер, онука нацистського злочинця Алоїса Бруннера, каже:

> Я лечу до Ізраїлю, щоб зустрітися з євреями-ізраїльтянами у третьому поколінні і перервати мовчання. Тиша всередині нас, тиша у нашому суспільстві, тиша серед ізраїльтян, а найбільш депресивне – мовчання між двома дуже різними групами. Ця зустріч просуває всіх учасників далеко вперед, на велику відстань на обопільному шляху[221].

Вернер Мюллер, який зі своєю дружиною Марґрет упродовж останніх років зустрічався із сотнями людей, які пережили Голокост, розповів мені на початку 2012 року про свій досвід, про те, як йому вдалося заохотити заговорити жертв, які мовчали протягом багатьох років:

25 липня 1995 я відвідав з моєю дружиною лікаря Францішка Болеслава Збоженя в Ґданську. Тоді йому було 86 років. Він пропрацював рік у в'язниці в Ополе і чотири роки був санітаром лікарняного блоку в Аушвіці. Від 1992 року він тяжко хворів. Його дружина сказала, що він не розуміє і не розмовляє німецькою. Синові він ніколи не розповідав про Аушвіц. Її чоловік лежав на дивані у вітальні. У такій довірчій та дружній атмосфері пан Збожень, на подив усіх присутніх, несподівано ледь чутно заговорив німецькою мовою. Спочатку він сказав, що все прекрасно пам'ятає, тільки нічого не може сформулювати. Спогади завжди рояться в голові. Він сказав, що знав в Аушвіці Максиміліана Кольбе* і був свідком його вбивства. Він був там, коли Максиміліана Кольбе доправили з карцеру у блок 21, і він був іще живий. Фельдшер СС Клер зробив йому прямий укол у серце. Потім тіло відправили у крематорій. Описавши вбивство, колишній санітар сказав: «Чому я мусив бути присутнім при цій жахливій страті? Спасибі, що дозволили мені розповісти вам про це. Адже багато мільйонів людей було знищено і забуто. Максиміліан Кольбе – це символ, символ молодості». Кілька разів він повторив: «Дивовижно, що ви знайшли мене». Після цієї розмови він почувався настільки краще, що зміг зіп'ятися на ноги і сісти в крісло. Вернер Мюллер розповів мені, наскільки вразила його ця розмова, яка справила справді цілющий ефект[222].

Також у рамках опрацювання наслідків хвилі терору RAF у Німеччині нам відомі приклади співпраці, орієнтованої на діалог заради досягнення взаєморозуміння. Юлія Альбрехт, молодша сестра вбивці Сусанни Альбрехт, і Корінна Понто, дочка Юргена Понто, жертви вбивці Альбрехт, через тридцять років після злочину налагодили стосунки, щоб разом опрацювати свою тяжку спадщину.

* Максиміліан Марія Кольбе (1984–1941) – польський монах-францисканець, в'язень Аушвіцу, який віддав своє життя за іншого, запропонувавши себе для показових тортур, покликаних залякати в'язнів; після тритижневих катувань помер внаслідок ін'єкції фенолу; у 1982 р. віднесений папою Іваном Павлом II до лику святих мучеників. – *Прим. ред.*

Юлія Альбрехт, сестра вбивці, каже:

> Для того щоб порушити мовчання, звичайно, має бути стимул. Говорити варто для того, щоб щось протиставити не лише мовчанню, а й тій тиші, яка досі приховує весь комплекс злочину – мотиви, підстави і причини. У мене склалося враження, що нам удалося досягти примирення між сім'ями Понто і Альбрехтів[223].

Корінна Понто, дочка жертви, сказала наприкінці численних зустрічей з опрацювання:

> Мені самій, напевно, не вдалося б зняти важкий покров зі своїх почуттів. Наша спільна праця допомогла мені. Ми увійшли у внутрішній простір злочину, ми переміщалися у наших особистих внутрішніх просторах, отож наприкінці я вже могла дивитися ззовні на те, що сталося. Бесіда була спрямована на інших, це не був монолог, і я відчувала, як тягар спадає з плечей. Озираючись назад, я бачу в моєму розвитку три етапи: по-перше, багато років я уникала політики і не любила спогадів. Тому мусила насильно скерувати себе на важкий шлях спогадів. Зрештою я відчула щось дивне, на кшталт від'єднання від власної історії. Я змогла раптом подивитися на все як на історію іншої людини. Наш діалог ґрунтується на пережитому досвіді та на довірі. Довіра несе можливість примирення. Тему покаяння повинен прояснити для себе будь-який злочинець. Цікавим, втішним і захопливим стало для мене таке відкриття: сила приховування і обману набагато слабша, ніж енергія істини[224].

Цей приклад ясно показує, що нащадки жертв і злочинців пішли набагато далі, їм пощастило досягти того, чого не змогли їхні предки: створити простір комунікації, в якому вони обмінюються в пом'якшеній формі спогадами і почуттями, вибудувати взаєморозуміння, не замикаючись у безпорадності й безсиллі, і стати, нарешті, здатними простягнути одна одній руку примирення. Слово покаяння ніхто не зможе вимовити переконливіше, ніж нащадок колишнього супротивника. Адже через понадпоколінневу психічну спадщину ніхто інший не має такої великої досто-

вірності й автентичності, щоб зрозуміти іншу сторону і позбавити її тягаря минулого. Знову й знову ми чуємо про те, як нащадки жертв і злочинців примиряються під час подібних зустрічей.

Добре, коли нащадки злочинців беруть відповідальність на себе, сідають поруч із жертвами, пам'ятаючи про злочини батьків або дідів, і дають потерпілим комунікативний простір для прощення. Виявлена таким чином особиста відповідальність допомагає їм скинути успадковане родинне ярмо, зламати його. Вони беруть на себе відповідальність за частину провини, яку відчувають як важкий спадок, пов'язаний зі злочинами предків. Робота зі злочинами предків також автоматично приводить до роботи над власними темними сторонами. Ще краще, якщо послідовність жертва–злочинець замінюється одночасним зворотним зв'язком, коли сторони міняються місцями.

Елі Візель, який пережив Голокост, резюмує:

> Скільки історій ніколи не були розказані, бо їх автори не вижили! Скільки історій не розказують і сьогодні, бо ті, хто вижили, не хочуть говорити про це. Але зараз це трапляється дедалі частіше. Тепер вони відчувають, що час для того, щоб висловитися, добігає кінця. І тоді з нами залишається тільки ця страшна тиша. У будь-якому разі я не хочу бути останнім з тих, хто вижив... Ми не знаємо, як висловитися, нам бракує слів, але ми повинні зробити це, бо смерть наближається[225].

21. Люди, які розпочали високоефективні процеси примирення

Хто були ті люди, які в світовій історії перевели стрілки від війни до миру, від ненависті до примирення? Який тип людини ми шукаємо? Як розпізнати його? Звідки вони черпали сили? Мало хто замислювався над тим, що зробили такі люди і чим вони відрізняються від інших.

Австрійський *Imas-Institut* опитав кілька тисяч осіб на тему: до людини якого типу вони відчувають найбільшу повагу. Результат дослідження: це люди, які ніколи не гналися за визнанням, а безкорисливо допомагали іншим, люди, які з гідністю долали складні життєві обставини або самим своїм життям показували приклад безкорисливого служіння благородній ідеї.

Якщо запитати перехожих на вулиці, кого б вони обрали за приклад, то надзвичайно часто можна почути відомі всім імена – Мартін Лютер Кінґ, Махатма Ганді, Дітріх Бонгоффер. Чому серед них немає загальновідомих політиків, кіно- і поп-зірок, спортсменів і вчених? Що вражає в цих людях? Які риси асоціюються зі зразком для наслідування? Чи існують загальні ознаки, характерні для всіх світових авторитетів?

Мабуть, ці люди залишили глибший і триваліший слід в історії. Але як і чому? Чому вони випромінювали мужність і енергію дії?

Можливо, тому, що вони не дотримувалися закону «око за око, зуб за зуб», ніколи не звинувачували і не дорікали. Бо вони могли взяти на себе провину всіх сторін конфлікту, провину свого народу, свого міста, свого клану, оскільки стояли над сторонами конфлікту. Звичайно, вони теж були людьми, вони теж помилялися. Але вони були людьми, які відстоювали справедливість,

справедливість для всіх, а не лише для себе. Людьми, які стійко терпіли презирство і брудні інсинуації й були готові відповідати за наслідки навіть тоді, коли не були впевнені в успіху своєї місії. Це були люди, які простягали ворогам руку примирення.

Ці люди не були бездоганними, вони не прагнули визнання. Вони не боролися за справедливість для себе, вони боролися за справедливість для знедолених або пригноблених. Вони часто страждали від невпевненості в собі. Припускалися помилок. Вони «виховали» із себе зразки для наслідування, а не народилися такими. Вони стали прикладом для інших, адже прямували до вищої мети і своїм способом життя вказували на інший, ширший життєвий простір, протистояли спокусі короткострокового порятунку власної шкури або прагненню до матеріальної винагороди чи помсти. В їхньому житті чергувалися зречення й очищення, нові зречення і нові очищення.

Газета *Neue Zürcher Zeitung*, аналізуючи причини, завдяки яким удалося уникнути кровопролитної громадянської війни в Південній Африці, писала: «Вплив особистості Нельсона Мандели, насамперед його готовність до примирення і послідовна відмова від помсти полегшили і прискорили перетворення південноафриканської расової олігархії на багаторасову демократію»[226]. Мандела – це одна з небагатьох осіб, чий вплив і харизму годі переоцінити. Апартеїд у Південній Африці міг перерости в кривавий громадянський конфлікт. Винятковий вплив Нельсона Мандели зруйнував потенціал громадянської війни. Він непохитно дотримувався своїх поглядів усі довгі 27 років позбавлення волі. Зазвичай шлях від приниження до ненависті короткий. Але Мандела не пішов цим шляхом. Він розумів, як міліметр за міліметром з безсилля просуватися до сили. Він не озлобився, не піддався спокусі відповісти на насильство ще більшим насильством. Він утілив у життя цінності – прощення, смиренність, милосердя. Його приклад показує, як послідовна громадянська ініціатива

може змінити суспільство ненасильницьким шляхом! Останнім часом людей, готових до розуміння і прощення, дедалі частіше називають непридатними для реальної політики. Прощення – одна з найпотужніших сил, які змінюють суспільство. Проблема полягає лише в тому, що занадто мало людей здатні послідовно відстоювати таку життєву позицію[227].

Кредо Мандели: гнобителів потрібно звільнити так само, як і пригноблених. Він запросив тюремників, які принижували його у в'язниці, на свою президентську інавгурацію, державного обвинувача на Рівонійському* процесі – на обід, дружин колишніх лідерів апартеїду – на чай. Президенту країни часів апартеїду Ф. де Клерку він простягнув руку зі словами: «Я пишаюся тим, що тисну вам руку для того, щоб ми могли рухатися вперед».

Колишній дисидент *Вацлав Гавел* пережив усі можливі злети і падіння, які могли випасти на долю політично активної людини в комуністичній частині Європи. Як противник режиму він опинився у в'язниці, після звільнення підробляв водієм таксі, бо йому не дозволяли навчатися у виші. Після революції 1989 року Гавел став президентом Чехії і одним із найбільш шанованих зразків для наслідування нового західного світу. Своє життєве кредо він висловив так: «Надія – це не те саме, що оптимізм. Це не переконання, що все буде добре, а впевненість, що все, що ти робиш, має сенс незалежно від того, чи це вдається».

Ці люди розуміли владу як *узяті в борг* повноваження до дій. На перший погляд дивний зв'язок між владою і відмовою від влади, фактично – безсиллям, став запорукою тривалого впливу їхніх слів і вчинків на сучасників.

* Рівонія – передмістя Йоганнесбурга (ПАР). – *Прим. ред.*

Люди, які взяли на себе відповідальність за історичну провину

Хоча я не впевнений, наскільки діє принцип «визнання провини», але я впевнений, що відстоювання власної невинуватості, пов'язане зі звинуваченнями на адресу іншої сторони, безумовно, заважає примиренню.

Йоганнес Шваліна

Озираючись назад, я можу сказати, що зразками для наслідування для мене стали ті, хто визнавав свою частку провини у виникненні конфлікту так само, як і частку протилежної сторони. Навіть якщо вони самі не зробили нічого поганого, вони були готові взяти на себе відповідальність за скоєне, а також взяти відповідальність за свою сім'ю, свій рід, свій народ. Вони зірвали із себе гамівну сорочку самовиправдань. Вони взяли на себе відповідальність за помилки свого оточення і свого народу. Ефективні процеси примирення запускають люди, які беруть на себе спільну відповідальність за минулу провину, незалежно від того, що сталося і хто був винен. Карл Ясперс у 1945 році у своїй книзі «Питання провини» влучно зауважує, що без історичного перебирання відповідальності людина знову стає співучасником злочину, бо це може продовжити ланцюг злочинів: «Без шляху глибокого очищення й усвідомлення провини немає правди»[228].

Віллі Брандт не зміг запропонувати критикам жодного раціонального пояснення свого вчинку, коли він, на той час канцлер Федеративної Республіки Німеччини, 7 грудня 1970 року став на коліна біля меморіалу героїв повстання у Варшавському ґетто. Це сталося незадовго до підписання Варшавської угоди між Польщею та ФРН. Покладаючи вінок і поправляючи стрічку на вінку, він не залишився стояти, як це зазвичай було прийнято, а опустився на коліна і мовчки залишався в такому положенні півхвилини. Його уклякання було важливим жестом для Німеччини, весь світ сприйняв це як повідомлення про перебрання

відповідальності за злочини нацистської епохи. Згодом йому довелося пояснювати свою поведінку в німецькому бундестазі. Герман Шрайбер, свідок того, що відбулося, написав через тиждень у колонці журналу *Der Spiegel*:

> Ця людина не несе спільної відповідальності за злочини, адже він не брав у них участі, але з власної ініціативи він відвідав колишнє Варшавське ґетто і стає там на коліна. Він схилив коліна не лише від свого імені. Він схилив коліна від імені всіх тих, хто цього потребує, але не стає навколішки, бо не наважується, чи не може, чи не може наважитися. Він визнав провину за те, чого не вчинив особисто, і просить пробачення за те, в чому сам не винен. Він схиляє коліна заради Німеччини[229].

В опублікованих у 1989 році мемуарах Віллі Брандт пише:

> Знову і знову мене запитують, що стояло за тим жестом. Чи планував я його? Ні, не планував. Я нічого не планував. Перед безоднею німецької історії і під тягарем мільйонів жертв я зробив те, що роблять люди, коли бракує слів. У мене було відчуття: ти мусиш узяти провину свого народу на власні плечі[230].

Для світу це колінопреклоніння означало не лише жест визнання величезної провини, для вираження якої бракує слів, а й своєрідну сповідь у політичному форматі.

Мужній боєць опору *Дітріх Бонгоффер* відчував цю провину і 20 липня 1944 року написав покаянну, сповнену роздвоєності статтю «Зупинки на шляху до свободи»:

> Ми були мовчазними свідками злочинів, нас промили у багатьох водах, ми навчилися мистецтву облуди і двозначних промов, ми стали недовірливими до людей після такого життєвого досвіду, ми часто не вимовляли необхідних слів правди і свободи, від нестерпних конфліктів ми стали вразливими і, можливо, цинічними, – чи ми ще придатні на щось?

Є історична провина, до якої ми всі причетні. Ми всі діти панів-

них обставин і тільки в ретроспективі можемо дізнатися, через які дії і тенденції пройшли, як стерпіли те, за що в інший час і за інших обставин нам було б соромно. Історична провина, до якої ми причетні, – це не наша особиста провина, прив'язана до конкретної дії чи бездіяльності, це всеосяжні зобов'язання, які стосуються і тих, хто народився пізніше, адже діє взаємозв'язок між поколіннями в рамках усієї нації, з якою ми історично пов'язані[231]. Для того, щоб узагалі стало можливим таке надособистісне перехоплення провини, потрібне нове сприйняття, важливість якого – у збереженні живого особистого сумління для здорового життя.

Це завжди означає проблиск надії, навіть якщо люди, невинні в юридичному плані, відчувають моральну відповідальність. Відчуття причетності відкриває нові грані особистості. Там, де суддя у кримінальних справах не пред'являє обвинувачення, там звинувачує сумління, – складність і значущості провини виходять за рамки правового поля.

Ми недостатньо чітко розуміємо, що коли мовчимо про глибоку несправедливість, заподіяну невинним жертвам, зростає колективна, спільна провина. Як наступне покоління ми не можемо уникнути спільної провини. Як би ми діяли? Чи справді по-іншому? Чи не ховається в нас самих боягузтво, мовчання з минулого?

За довгі роки демократії ми духовно зледащіли і забули, як ставати на захист свободи і права. Ми ризикуємо, видаючи позитивні зовнішні обставини за наші досягнення. Ми – на наш погляд – *кращі й цивілізованіші*, ніж наші предки. Але це всього лиш *благодать пізнього народження і милість моменту*, які вигідно відрізняють нас від наших батьків і дідів.

Один із уроків Голокосту такий: попри просвітництво, попри філософію, попри науковий прогрес, немає жодних підстав уважати, що людина за своєю суттю стала значно кращою. Поки ми живі, зло може проявитися в нас.

Люди, які виявили співчуття і причетність

Люди, здатні сумувати і співчувати, – це люди, здатні змінити ситуацію. Ефективні зміни зазвичай починаються зі скорботи за скоєне в минулому, за завдані страждання. Скорбота – неусвідомлена, але важлива складова процесу примирення. Щоправда, здебільшого її ігнорують. Про скорботу не згадують у жодному дипломатичному довіднику. Злочинцям вигідніше покінчити зі скорботою. Жити простіше, якщо не проектувати на себе біль від пережитого чи визначати причини болю. Повоєнне покоління в Німеччині присвятило себе відновленню. Скорбота означала би спільну відповідальність за допущені злочини нацистського періоду, що неминуче викликало би почуття провини і сорому. На це не було часу.

Князь Альбрехт Кастель-Кастель після численних особистих зустрічей став для мене близьким другом. Сліди його роздумів червоною ниткою проходять крізь усю цю книгу. Я згадую його слова, сказані під час особистих зустрічей у 2012–2015 роках:

> В епоху націонал-соціалізму наша сім'я також входила до числа обдурених послідовників. Коли влітку 1945 року я неушкодженим повернувся додому, то швидко зрозумів, що націонал-соціалізм пустив глибоке коріння в нашому підприємстві. Після війни знадобилося понад 40 років, щоб мене особисто торкнулися і збентежили огидні злочини нацистського режиму – знищення єврейського народу. Тільки 40 років потому, в лютому 1994 року, я побував у Аушвіці. У цьому місці смерті я відчув: усе, що там сталося, стосується мене дуже глибоко. Мене охопила неймовірна скорбота і тривога. Німці – мої співвітчизники – розробили, організували і привели у дію план убивства з метою повного знищення єврейського народу. Сум'яття охопило мене, і я схилив коліна. Я просив у Бога прощення та милосердя. Як же так сталося, що у мене на батьківщині в 1938 році горіли синагоги, єврейські будинки і крамниці були зруйновані і розграбовані, а євреїв переслідували і депортували? Я знав, що в той час меш-

> канці нашого замку не виражали ніякого жалю або тим більше обурення. Тоді ми, я і моя дружина, попросили в наших єврейських гостей пробачення, попросили вибачити нас і наші сім'ї.

Восени 2004 року один із членів правління «Кастель-Банку» запитав князя, що б він хотів отримати на 80-й день народження. Відповідь пролунала негайно:

> Я хочу, щоб мій банк провів ретельну, об'єктивну перевірку операцій, проведених кредитними касами княжого банку Кастель під час нацистської диктатури, а саме – єврейських рахунків. Я сподіваюся, що результат буде оприлюднено.

Це бажання з'явилося у князя тільки після того, як він особисто пережив фази скорботи, причетності і співчуття до єврейських жертв нацистської диктатури. Представник правління банку виявив незгоду з бажанням такого «подарунка» на день народження князя і аргументував це так: публічне розкриття може мати вкрай неприємні наслідки для репутації банку. Князь суворо відкинув всі умовляння про обережність. Зрештою, ніхто не посмів опиратися бажанню князя. Перегляд і доопрацювання доручили панові Йескові Ґрафу Донові. Якраз на день народження – 03.08.2005 – ювіляру підготували звіт. Підбиваючи підсумок роботи, Йеско Ґраф Дона сказав:

> Переслідування євреїв та економічний грабунок чітко видно з іпотечних кредитних документів і цінних рахунків зі сховища Банку. На сьогодні встановлено, що з 163 євреїв, які були клієнтами кредитних кас княжого банку Кастель і Банківського дому Карл Майєр, мали рахунки у банках з 30 січня 1933 року і до закінчення війни в 1945 році, щонайменше 68 осіб (42 відсотки) були знищені переважно в газових камерах або розстріляні в ґетто і концтаборах на Сході. З депортованих тільки троє вижили в таборах смерті. Кредитні каси княжого банку Кастель потурали усталеній після 1933 року політичній та економічній системі. До своїх єврейських клієнтів вони не виявили жодного співчуття. Простіше кажучи, це означає, що банк точно дотри-

> мувався антиєврейських законів. Прикладів дружнього ставлення до переслідуваних євреїв з боку власників і працівників банку не виявлено.

Що спонукало князя до такого подарунка до дня народження? Що спонукало його свідомо піддати ризику високу репутацію свого банку? Він відповів мені так:

> Моя сім'я причетна до цього, і я як член цієї родини також несу частину провини, я нічого не виправдовую обставинами, мене гнітить тягар провини моїх предків, я шукаю прощення, я потребую прощення. Це важливіше, ніж моя репутація.

Акт відмови від будь-яких виправдань, від важливості престижу і підтримування гідності в поєднанні з чітким визнанням провини є важливим підґрунтям у фундаменті подальшої благословенної роботи щодо примирення, яку почав князь Кастель Кастель. Репутація банку, врешті-решт, не постраждала, а тільки виграла.

Без початкового скорботного співчуття опрацювання не почнеться ні з боку жертви, ні з боку злочинця. Постраждалі самі повинні зважити, чи готові вони почати процес, під час якого їх може охопити скорбота.

Коли в 2012 році я і моя команда відкрили меморіал єврейських біженців, ми отримали порцію критики від відповідальної за історичну науку установи в Базелі. Приводом став художній твір – барельєф ізраїльського художника. Споглядаючи цей барельєф, глядач чітко бачить відсутність надії, відчай і самотність, відбиті на обличчях єврейських біженців, і це глибоко зачіпає. «Емоційність не входить у коло історико-наукових досліджень», – сказали нам. Там, де фільтрується людська здатність сумувати, стійке опрацювання не функціонує. Чи працює перегляд, аналіз, опрацювання, примирення, якщо при цьому немає особистісної участі? Тривале й ефективне опрацювання важко уявити без екзистенційного занурення індивідуума в те, що відбувається, без переживання скорботи.

Люди, які просили пробачення і прощали

Михайло Горбачов, будучи президентом Радянського Союзу, офіційно вибачився перед Польщею за участь радянських органів влади в розстрілах у Катинському лісі під час Другої світової війни. Він підтвердив провину і зняв табу із самої можливості просити прощення і прощати, він знову ввів цей аспект у дипломатичне спілкування як важливу не лише особисту, а й політичну складову мирних процесів[232].

Прощення – надзвичайно ефективний підхід, якому приділяли вкрай мало уваги в аспекті психоаналітичної та політичної ефективності, його майже ніхто не вивчав з цієї точки зору.

Архієпископ Десмонд Туту очолював Комісію з відновлення правди і примирення в Південній Африці, що справила величезний вплив на політичні процеси. Робота цієї комісії була заснована на принципі прощення як ключа до примирення. У ПАР прощення виявилося ефективним засобом для досягнення миру. Робота комісії була основоположною складовою у процесі прощення за злочини, вчинені в епоху апартеїду. У Південній Африці в той час для таких необхідних змін у країні Комісія з відновлення правди і примирення мала більший вплив на населення, ніж уся інша система правосуддя.

Сила характеру необхідна для того, щоб просити про прощення. *Сила характеру* необхідна для того, щоб прощати. В цьому я неодноразово переконувався під час консультацій, коли прохання про прощення і власне прощення ставали грандіозним фіналом і тріумфальним результатом опрацювання конфліктної ситуації. Незбагненно, чому поняття «просити прощення» і «прощати» як наріжного каменя і найважливішої мети мирних переговорів у більшості випадків не згадуються.

Як бізнес-консультант я часто стикався з модерацією конфліктних і спірних ситуацій. Кілька ситуацій залишили емоційний слід

у пам'яті. Якщо один із противників (контрагентів) не відкидає своєї частки провини у конфлікті, а обговорює тему активно і стурбовано, то дуже скоро він знижує градус конфлікту і викликає у супротивника готовність і бажання викласти на стіл переговорів свою пропозицію з урегулювання. Так за порівняно короткий термін можна досягти стійкого примирення.

В одній багатонаціональній компанії вже давно тривав нещадний конфлікт між фінансовим директором та директором з продажу. Цей конфлікт розколов співробітників на два табори й у кінцевому підсумку коштував компанії великих збитків. Як модератор конфлікту, як посередник, я попросив контрагентів почати з особистого рівня й описати ту ситуацію, коли кожен із них «відчув особисту образу, завдану іншим». Фінансовий директор почав зі своєї версії і розповів, як його особисто зачепило, коли керівник відділу продажів применшував значення його роботи перед колегами. Настала пауза. Після недовгого мовчання директор з продажу встав, повільно обійшов навколо столу, подивився в очі фіндиректору і сказав: «Тепер я розумію, що тобі було боляче. І я розумію, що завдав тобі болю своєю некоректною поведінкою. Мені шкода. Зі свого боку я прошу вибачення». Через десять хвилин конфлікт було вичерпано і викорінено назавжди. Обидва супротивника потиснули один одному руки на знак примирення і запевнили, що вийшли на якісно новий етап стосунків.

22. Південноафриканська комісія правди: прощення для всього народу?

«Правда болить, але мовчання вбиває». Під таким девізом у всіх частинах Південної Африки Комісія з відновлення істини і примирення, про яку мова піде далі, запрошувала людей на громадські слухання.

Південноафриканська модель примирення дає докази того, що примирення і прощення цілком можливі не лише в приватному порядку. Вона дає нам цінні вказівки про те, як може бути налагоджений індивідуальний процес опрацювання.

У Південній Африці за допомогою структурованого процесу примирення вдалося запобігти спалахам насильства і помсти, які призвели б до численних смертей. Очікуваної громадянської війни, яка здавалася неминучою після багатьох років тотального гноблення чорношкірих, удалося уникнути. Вдалося зняти непереборні бар'єри між жертвами і злочинцями та частково присилити готовність до визнання провини і каяття з боку злочинців, а також готовність до прощення з боку жертв.

У лютому 1990 року апартеїд – жорстока система расового поділу в Південній Африці – після сорока років існування нарешті впав. Стіни, які апартеїд спорудив між людьми, складалися з жорстких законів, презирства і насильства. Вони ґрунтувалися на страху, зарозумілості та неймовірній ненависті. Однак усупереч усім прогнозам і передбаченням нова Південна Африка постала не в ході жорстокої громадянської війни. Щоб запобігти війні, борці з визвольних рухів чорношкірих подали приклад ненасильницького опору й проголосили прощення і в громадському, й у політичному контексті.

Тому я з великим інтересом стежив за роботою південноафриканської Комісії правди. Вона була заснована для опрацювання

періоду апартеїду, що спричинив численні людські жертви. Багато з них цілком можна порівняти зі злочинами націонал-соціалізму. Незважаючи на багато помилок і різноманітні спроби призупинити роботу комісії, її успіхи стали очевидними й були задокументовані.

Тільки правового та судового опрацювання недостатньо

Багато хто вважає, що у нас є надійна й ефективна судова система. Для сатисфакції жертвам досить лише бути впевненими у можливому засудженні злочинців. Безсумнівно, функціонування судової системи має важливе значення, але немає жертв, які б задовольнилися тим, що винних було засуджено. Таке задоволення у кращому разі дає короткочасне полегшення, але не гарантує позбавлення від душевної травми. Ми також повинні мати на увазі, що конфлікти не мусять розглядатися за схемою «тут – жертви, а там – злочинці», але слід визнати, що жертви і злочинці є з обох сторін. Кожна зі сторін конфлікту дивиться на себе як на жертву. Мовляв, злочинець не я, а завжди хтось інший. Повага до держави та її судової системи не підлягає сумніву. Держава лише зобов'язує підкорятися законам. Після того, як постраждала суверенна автономія судової системи, вся ліберальна правова система також порушується. Фундаментальний принцип справедливості, *ius talionis* (рівна міра покарання), і сьогодні відповідає загальній правовій потребі у справедливості, помсті й покаранні.

Південноафриканський суддя Річард Дж. Ґолдстоун, прокурор Гаазького трибуналу з військових злочинів, на засіданні форуму Ейнштейна в Потсдамі виступив на тему «Амністія або політика пам'яті в демократичному суспільстві»[233]. Він підкреслив, що якщо в судовому порядку не переслідувати за тяжкі злочини, злочини військового часу і серйозні порушення прав людини, то неминуче з'явиться потреба у помсті. Якщо, створюючи мирний порядок, хтось хоче розірвати хибне коло злочину і помсти, тре-

ба притягати до відповідальності не лише виконавців, а й політичних лідерів. Заради справедливості повинні бути притягнуті до відповідальності і командири, які віддавали накази, і виконавці наказів. Покарання має бути не лише для того, щоб уникнути удару у відповідь і помсти, а й повинне ставати торжеством загального порядку заради всіх людей. З урахуванням елементарних цілей покарання, за словами Річарда Дж. Ґолдстоуна, на початку не слід вести мову про прощення. Із самого початку повинні бути відновлені справжні обставини злочину, визначені провина і покарання, і тільки тоді має бути поставлено питання про особу злочинця і прощення[234]. У суспільному просторі, особливо в судовій системі, прощення – це зовсім не та категорія, яка зніме всі перепони для виконання рішень. Покарання є і залишається важливим політичним фундаментом суспільного правопорядку.

Тим не менше, багато людей дедалі більше усвідомлюють, що вплив самої тільки судової системи поширюється недалеко, якщо говорити про глибоке опрацювання та реальне звільнення від травм. Суто юридичного інструментарію не вистачає, щоби вказати жертвам шлях надії. Навпаки, обмеження й особливості судової системи як такої заохочують злочинців заперечувати свої дії. Тим самим вони блокують жертві шлях до морального задоволення.

Комісія з відновлення правди і примирення (Truth and Reconciliation Commission, TRC) працювала набагато ефективніше і була набагато більш затребувана населенням, ніж суди, навіть за тієї умови, що вона ніколи не позиціонувала себе як конкурент судової системи, а тільки як необхідне доповнення. Комісія з відновлення правди і примирення значно знизила саму юрисдикцію судів, а в багатьох випадках просто зробила їх зайвими. Там, де примирення пройшло через прощення, відпала необхідність застосовувати суди. Люди, які досягли примирення, не потребують суду. Так, у багатьох випадках Комісія з відновлення правди і примирення досягла більшого, ніж судова система з її обмеже-

ною компетенцією і стандартною схемою: викриття провини, докази, звинувачення і засудження злочинців.

Південноафриканське диво сталося, хоча спочатку робота щодо примирення буксувала, а її методи були вкрай недосконалими. Несподівано потужний результат цього проекту показав приклад того, який потенціал закладений у процесах опрацювання, якщо розглядати їх у ширшому контексті, ніж звичайні методи судової системи. Що було б інакше в Німеччині після 1945 року для жертв, злочинців та їхніх нащадків, якби тоді існувала глибока й ефективна модель опрацювання, яка виходила б за межі суто юридичної системи? З огляду на численні неопрацьовані геноциди останніх десятиліть, успіх у ПАР утверджує нас у думці, що необхідність у нових опрацюваннях стає дедалі актуальнішою. Потрібно створити нову концепцію і нові техніки примирення для участі не лише обраних і посвячених, а й простих людей. Поки цього не станеться, ми будемо пасивно споглядати, як між народами дедалі більше посилюється ворожнеча і розпалюються війни, тому що принцип помсти, принцип «око за око, зуб за зуб» не перериває порочного кола, а тому сльози війни не закінчуються.

Через те важливо найближчим часом після закінчення війни у конфлікті Україна–Росія створити комісію з відновлення правди і примирення.

Історія і філософія Південноафриканської комісії з відновлення правди і примирення

Створення Південноафриканської комісії з відновлення правди і примирення (TRC) пов’язане з міністром юстиції Дуллахом Омаром, якого президент Мандела призначив на цю посаду в січні 1996 року. Головою Комісії став чорношкірий архієпископ, лауреат Нобелівської премії миру Десмонд Туту. Комісія працювала до 1998 року. Вона складалася із 17 членів, які представляли всі

групи населення. За три роки було зібрано 22 000 показів свідків і опрацьовано 7112 заявок на амністію, з яких 849 були прийняті.

Після того, як у Південній Африці в 1994 році впав режим апартеїду, постала потреба в новій колективній національній концепції. Тому аналізові протиправних дій, що трапилися в минулому, приділили першорядну увагу. Згідно із Законом про землі корінних мешканців (Natives Land Act) від 1913 року, чорношкірим південноафриканцям дозволялося придбання землі тільки в окремих резерваціях. Це була точка відліку епохи апартеїду, вісімдесятирічного періоду гноблення і страждань темношкірих верств населення, який закінчився проведенням перших вільних виборів у 1994 році. Чорні страждали від системи дискримінації, а демонстрації протесту закінчувалися кривавими розгонами. Під час подій у Шарпевіллі в 1960 році було застрелено сімдесят беззбройних чорношкірих. Але існували також і воєнізовані угруповання чорношкірих, члени яких скоювали злочини проти білих південноафриканців. Жертви і злочинці виявилися вихідцями з різних етнічних груп.

Комісія з відновлення правди мала певну мету: поставити один перед одним злочинців і жертв апартеїду, виявити винних і відновити гідність потерпілих, а також активно працювати над відновленням колективної пам'яті. У комісії виходили з того, що аналізувати минуле слід через громадське визнання злочинів, бо це відповідало бажанню справедливості в розумінні більшості населення. Комісія повинна була не допустити заперечення колективних злочинів або більш пізньої ідеалізації апартеїду.

Комісія з відновлення правди знайшла свою сферу застосування там, де постала колективна провина, тобто там, де народ заплутався у злочинах, у тому, хто винен у величезній кількості жертв; там, де судова система втратила цілісність і самого суду було недостатньо. Комісія діяла як офіційно заснований орган, який у певний період і лише протягом обмеженого часу розслі-

дує порушення прав людини. Наприкінці її роботи був складений звіт, який об'єднав свідчення злочинців, жертв і свідків; у ньому були проаналізовані події, а також надані рекомендації щодо подальшого застосування комісією напрацьованих матеріалів. Основний наголос був такий: знаючи причини й обставини злочину, суспільство може зрозуміти і прийняти події минулого. Завдяки цьому опрацюванню країна отримала можливість завершити етап минулого й виробити єдиний колективний погляд на апартеїд. Ідеали Махатми Ганді, який понад два десятиліття жив у Південній Африці (1893–1914), відродилися у принципах Комісії з відновлення правди і примирення. На перший план вийшла не конфронтація, а погодження з «іншим».

Головною метою роботи Комісії було не покарання злочинців. Люди, які мирно чинили відсіч режимові апартеїду, були визнані, гідно оцінені і стали добрим взірцем для наступних поколінь. Спогади про минулу дискримінацію знайшли позитивну конотацію. Далі Комісія організувала форум для всіх зацікавлених сторін, який дав можливість вільного обміну думками, а спогади про нещастя, які трапилися, стали частиною колективної пам'яті. Ідея полягала в наступному: опрацювання тільки тоді ефективне, коли спогади жертв включені в рамки самооцінки всієї нації і розглядаються у масштабі соціального та політичного опрацювання минулого.

Метою Комісії було не лише примирення жертв і злочинців, а й створення більш повної картини злочинів, скоєних під час апартеїду. Центральною компетенцією комісії стало обговорення можливості амністії. Амністувати могли того, хто повністю розкаявся і чиї вчинки були мотивовані винятково політичними міркуваннями. Узагальнюючи, можна сказати, що Комісія з відновлення правди і примирення в Південній Африці намагалася скласти якомога повніший перелік злодіянь, в якому після ретельно проведених досліджень виокремлювалася доля кожної жертви.

Наступна мета Комісії – описати долі жертв апартеїду, зробити їх доступними для публічного ознайомлення[235]. Було напрацьвано великий обсяг документації, злочини апартеїду і долі жертв були представлені як історичний документ, який буде надалі доступний кожному бажаючому в будь-який момент[236].

Південноафриканська Комісія з відновлення правди, незважаючи на різноманітну справедливу критику її окремих складових, – і це важливо для наших роздумів, – доводить, що примирення і зцілення можливе у громадському просторі поза межами приватних або церковних рамок. Вона підтвердила, що прощення відкриває цілющі сили, що саме завдяки прощенню вдалося запобігти кровопролитній громадянській війні. Крім того, завдяки публічності і прозорості роботи Комісії, суспільство переконалося, що прагнення до прощення дійсно може перервати нескінченний цикл помсти і відплати. Комісія стала моделлю для подібних інституцій у різних країнах світу. Комісія – доказ того, що прощення політично важливе і може вплинути на громадський порядок, на підтримку і розвиток демократії. У Південній Африці панує думка про те, що завдяки Комісії з відновлення правди була досягнута публічна дискредитація режиму апартеїду. Тому сьогодні в ПАР навряд чи можливо позитивне зображення апартеїду, як це було до 1994 року. Такий результат – наслідок роботи Комісії зі створення справжньої колективної пам'яті, на яку більше не впливають помилкові історичні інтерпретації.

Більшість південноафриканців висловлює думку, що винуватці навіть після повного розкаяння мусять бути покарані. Водночас вони сприймають амністію як неминуче явище і як плату за нове національне відродження.

Громадська і документальна робота Комісії засвідчила, що незабуття – важливий внесок у процес примирення, що пам'ять про події встановлює певний моральний еталон для майбутніх поколінь. Закріпивши документально провину злочинця і страждан-

ня жертви, Комісія забезпечила збереження людської гідності в нівелюючому потоці часу.

Дуже важливо, що жертви апартеїду були почуті, що їм приділили увагу, виявили співчуття і розуміння, і це допомогло їм віднайти душевну рівновагу. Такі дії мають не тільки символічне значення, а й позитивно впливають на суспільство. Також прикметно, що в Південній Африці не було жодного громадського органу, який би відмовився від співпраці з Комісією.

Свідомо ініціювати зустріч жертви і злочинця заради досягнення примирення – це настільки захопливий акт, що я не можу не навести тут інтерв'ю, яке журнал «Spiegel» у 2006 році взяв у південноафриканського психолога Пумли Ґободо-Мадікізели (нар. у 1955 році)[237]. Вона, професор університету Кейптауна, в 1996–1998 роках працювала в Комісії. У цій розмові йшлося про злочинців на держслужбі, про динаміку визнання провини і прощення та про особисту зустріч із масовим убивцею – начальником поліцейських ескадронів смерті часів апартеїду.

> **Spiegel**: Пані Ґободо-Мадікізела, коли ви стояли в центральній в'язниці навпроти Юджина де Кока (Eugene de Kock), відомого як «головне зло», як «злочинець номер один», що вас найбільше вразило?
>
> **Ґободо-Мадікізела**: Він поводився, як зазвичай. Був ввічливим, товариським. Звичайний середньостатистичний чоловік...
>
> **Spiegel**: Мабуть, вас особливо схвилював той момент, коли ви торкнулися його руки, що, як кажуть, по лікоть у крові...
>
> **Ґободо-Мадікізела**: Так. Власне, це був просто спонтанний жест співчуття, коли я відчула його глибоке каяття. Весь тягар того моменту впав на мене набагато пізніше. Несподівано я запитала себе: «Як ти могла торкнутися руки цього вбивці?» І все ж це був саме той момент, який спонукав мене до продовження розмови.

Spiegel: Як ви дійшли рішення відвідати у в’язниці такого злочинця, як де Кок?

Ґободо-Мадікізела: Я раніше розмовляла з удовами двох чоловіків, яких він убив. Вони вже говорили з де Коком і пробачили його. Мене просто вразив цей факт. Як вони могли йому вибачити? Чи є в де Коку щось інше, не лише зло? Як і більшість людей, він служив режиму гнобителів. Тільки після падіння режиму він повною мірою усвідомив, що накоїв.

Spiegel: У роки апартеїду він відкинув мораль убік?

Ґободо-Мадікізела: Якщо десь поруч були діти, то він негайно віддавав наказ про скасування всіх дій своїх підлеглих. Звідки раптом у людини, що здійснює жорстокі вбивства, такі нахили?

Spiegel: Такий суперечливий, убивця і хороший сім’янин, де Кок – це взагалі одна й та сама людина?

Ґободо-Мадікізела: Для нього його робота була частиною його моралі як бура. До того ж, противники апартеїду теж убивали. Тому для де Кока не було ніякого протиріччя, коли він повертався додому до своїх дітей... І в Німеччині так само багато нацистів усвідомлювали злочинність своїх дій. Тому вони і приховували свої вчинки, знищували докази.

Spiegel: Як трапляється, що такі, як де Кок, з одного боку, винні, а з іншого боку, вважають, що діяли в рамках закону?

Ґободо-Мадікізела: Він боявся запаху. Годинами він намагався змити із себе запах крові – типова ознака того, що він боровся з голосом свого сумління, заперечуючи при цьому свою провину.

Spiegel: І чому ж внутрішній голос мовчав?

Ґободо-Мадікізела: В епоху тиранії ворогів, як правило, визначають як «інших, не таких, як ми». Так набагато легше завдавати болю іншим, якщо вони винесені за межі мораль-

них кодексів... Здатність виявляти співчуття, врешті-решт, і робить нас людьми. Якщо я вам завдаю болю, то знаю, що ви відчуваєте. Це головна властивість людської істоти. Якщо людина заглушує голос сумління, то це не означає, що сумління в неї немає. Це означає: сила, яка заглушує сумління, могутніша, ніж голос самого сумління... Одного разу я сама раділа смерті іншої людини. Це був чорношкірий капітан, який працював на режим апартеїду. Тому ми святкували його смерть як перемогу. Коли я раділа разом з іншими, думала: «Ура, на одного ворога стало менше»... Пізніше в рамках роботи Комісії з відновлення правди я познайомилася з дружиною вбитого. Для мене було нестерпно усвідомлювати: її чоловіка вбили, а я танцювала. Проте почуття провини, яке я тоді пережила, – це добре, бо це і робить нас людьми. Наша надія в Південній Африці – на білих, які відчувають справжнє каяття за минулі злочини.

Spiegel: Ви впевнені, що каяття де Кока є справжнім?

Ґободо-Мадікізела: Я не сумніваюся. Після одного із засідань він, явно борючись із собою і зсутулившись, запитав: «Я вбив одного з ваших друзів або родичів?» Цього запитання він не поставив би, якби не відчував себе винним.

Spiegel: Після Третього Райху ніхто з наглядачів концтаборів не виявив ані найменшого жалю через те, що накоїв...

Ґободо-Мадікізела: А де вони мали би каятися?

Spiegel: Але ж був Нюрнберзький процес.

Ґободо-Мадікізела: У суддів на процесі була мета – засудити. Суди заохочують людей заперечувати свою провину. Комісія з відновлення правди запрошує їх сказати правду. У суді винуватець покараний, у Комісії той, хто розкаявся, винагороджений.

Spiegel: Ви серйозно вірите, що всі есесівці, які заперечували свої злочини, відчували таємне каяття?

Ґободо-Мадікізела: У кожному разі, багато хто так і не роз-

каявся до кінця, вони стали алкоголіками або вкоротили собі віку. Але покаялися багато членів сімей, діти есесівців. У Німеччині провина була перенесена на наступне покоління. Той, хто визнає свою провину, звільняє себе від величезного тягаря мовчання.

Spiegel: А хто має право судити, справжнє це каяття чи удаване?

Ґободо-Мадікізела: Зрештою, ми ніколи повністю не впевнені. Але загалом можна сказати так: якщо вам вдасться пробудити в мені співчуття, то це ознака того, що ваші почуття – справжні. У Комісії з відновлення правди багаторазово довели, що ненависть і недовіра можуть поступитися місцем справжньому діалогу між сторонами.

Spiegel: Чи має вирішальне значення те, що жертва справді відчуває каяття злочинця? Адже це дає жертві владу над злочинцем.

Ґободо-Мадікізела: Абсолютно правильно. Саме ця думка мене і заворожує. Якщо злочинці благають про прощення, то вони просять про те, що їм можуть дати тільки їхні жертви. Це парадокс: несподівано винуватець стає потерпілою стороною, а жертва вирішує, чи простягнути потерпілому руку.

Spiegel: Ви говорите про прощення. Що саме ви маєте на увазі? Чи не означає прощення, що в кінцевому рахунку злочини залишаться безкарними?

Ґободо-Мадікізела: Ні, провину змити неможливо. Той, хто каже: «Я прощаю тебе», – каже також: «Я можу жити, не бажаючи більше бути пов’язаним з тобою, жити без того, щоб ненавидіти тебе». Хто прощає, той звільняє себе від почуття ненависті. І водночас він відкриває можливість людяного ставлення до злочинця.

Spiegel: Багато євреїв поховали свою ненависть до німців. Але прощення їм ще довго не буде.

Ґободо-Мадікізела: Хто не прощає, той ніколи не позбудеться ненависті. Той, хто каже: «Я більше не хочу мати з німцями жодних справ», – той знову відчуває ненависть, зустрічаючи німця.

Spiegel: Чому не треба мстити? Адже потреба в помсті – це почуття, властиве людині, такого у тваринному світі немає.

Ґободо-Мадікізела: Злість і навіть бажання помсти – цілком нормальні і необхідні. Я в жодному разі не пропагую повне пригнічення цих почуттів. Нездоровим є лише їхнє тривале культивування.

Spiegel: Чи не можна задовольнити бажання помсти через судові покарання?

Ґободо-Мадікізела: Судове засудження злочинів у своїй основі правильне. Нюрнберзький процес або навіть Міжнародний трибунал, який виносив вироки щодо злочинів у колишній Югославії, – це моделі, які успішно працюють. Але ми в Південній Африці не можемо покарати все біле населення, так само, як ви в Німеччині не могли відправити весь народ у Нюрнберґ. У нас ішлося про майбутнє нашого суспільства. І правосуддя в кримінологічному сенсі не задовольняло суспільство.

Spiegel: Чи міг Юджин де Кок знову стати справді нормальним членом південноафриканського суспільства?

Ґободо-Мадікізела: Його вже було заарештовано до того, як Комісія розпочала роботу. Тому він не підпадав під амністію. Проте президент міг би його помилувати, бо злочинець насправді покаявся і дав детальні показання, які прояснюють деталі злочинів...

Spiegel: Він дав родичам інформацію про долі жертв. Чому, як ви думаєте, вони хотіли обов'язково з ним поговорити?

Ґободо-Мадікізела: Перш за все, багато хто хотів знати: хто це зробив? Як помер мій чоловік, мій батько, мій син? Вони мучилися? Або просто: у що була одягнена моя дочка? Адже

> злочинець – останній, хто бачив їхніх близьких живими. Для рідних важливо було бути ближчими до них у момент їхньої смерті. Для багатьох тільки після цієї зустрічі з катом міг початися справжній траур.

Кожне висловлювання цього інтерв’ю ґрунтується не на теорії, а на пережитих подіях. Це має змусити нас дослухатися. Мова не про утопію, а про реальність. Ми бачимо, що прощення є частиною шляху опрацювання і що воно можливе. Прощення «працює» в соціально-політичному просторі і чинить позитивний вплив. Робота Комісії з відновлення правди і примирення показує нам, що прощення не зупиняється перед нелюдськими злочинами і що воно може перевернути свідомість цілої нації.

23. Соціальне і політичне значення прощення

У прощенні полягає велич людини.
Коли ми даруємо прощення, ми даруємо нашу людяність

З невпевненістю, але й із надією я описав у наступних розділах можливість прощення і примирення, ілюструючи її успішними прикладами. Я впевнений, що з цієї сировини ми можемо отримати і виробити шляхи примирення, які послугують моделлю не лише для окремих потерпілих, а й для соціальних груп і навіть цілих країн. Період після закінчення війни ясно дав зрозуміти: Німеччині та багатьом іншим країнам світу не вистачає вдумливої і фундаментальної культури опрацювання і примирення. Якщо виробити модель примирення, багато процесів протікатимуть глибше і стабільніше, жертви й злочинці вступлять у безпосередній діалог, щоб отримати саму можливість прощення.

Соціально і політично ми все ще далекі від фундаментальної культури примирення, застосовної не лише в приватному, а й у громадському просторі. Недарма нарікав німецький політик, фахівець із питань безпеки Егон Бар у телевізійному ефірі: «Слово “примирення” майже зникло з німецької дискусії»[238].

Дехто чекав, наприклад, від Церкви розробки зручних моделей примирення для суспільних потреб. Більшості з потенційних примирювачів не вистачає ні принципів, ні референцій для якісної роботи з напруженими відносинами. Якщо жертва чи злочинець готові відмовитися від свого мовчання, вони повинні самі особисто ставити і вирішувати питання про провину і розв’язувати проблему провини. І водночас очевидно, що в більшості випадків страждання у світі, за винятком стихійних лих, викликані взаємними звинуваченнями людей один проти одного.

Для успіху процесів опрацювання і примирення велике значення має питання: чи можливо застосувати принцип прощення на

особистісному рівні в соціальному і політичному контексті різних культур.

Примирення і прощення на перший погляд здаються специфічно християнськими поняттями. Ключова ідея християнства – це проповідь, звернена до людей, і прощення, дароване Богом. Заклик до прощення для більшості, щоправда, суперечить почуттю справедливості. Більшості часто ближче поняття «око за око, зуб за зуб». Для більшості справедливо, якщо злочинець покараний за свої діяння, а не просто помилуваний. Окрім того, глибинне розуміння прощення в різних культурах і релігіях цілковито різне. Якщо розглядати, скажімо, південноафриканську модель примирення, логічно брати до уваги різницю у способі мислення і культурі. Ізраїльський психолог Дан Бар-Он вважає:

> Примирення – широко відомий термін, загалом необхідний і високоефективний. Як було доведено, для жертви і злочинця примирення часто стає ключем до розв'язання проблеми, але треба розуміти, що такий підхід дуже індивідуальний, емоційний, він вимагає роз'яснення. Примирення можна розуміти по-різному[239].

За всієї багатоплановості й різноманітності, в розумінні прощення як такого у світовому масштабі є дуже багато подібного. Всім народам і релігіям відоме поняття провини, всі люди прагнуть звільнитися від почуття провини. Кожен, принаймні теоретично, може собі уявити, що означає прощення. В усі часи існувало розуміння душевної провини і потреби у прощенні, спокуті і звільненні[240]. Скрізь у світі людина страждає не лише від прямих наслідків протиправної поведінки, а й від супутніх почуттів і відчуттів, навіть якщо у різних людей вони зовсім по-різному виражені.

Загалом через безперечну наявність провини, а відповідно, й потреби в опрацюванні з метою примирення, можна припустити, що світова громадськість досить добре уявляє модель, уживану

в ПАР. Навіть якщо йдеться не про примирення та прощення у суто релігійному або юридичному сенсі, зрозуміло, що відбувається розумна і гуманна форма зближення, враховуються аспекти індивідуальної та колективної психології, а отже, триває безпрецедентний з погляду актуальності процес.

Сьогодні Комісії з відновлення правди і примирення по всьому світу довели ефективність своєї роботи. У Руанді (за підтримки великого ісламського муфтія), Чилі, Перу, Гватемалі, Східному Тиморі вони також досягли певних результатів: юридичного прояснення, опрацювання того, що сталося, і примирення між жертвами та злочинцями.

Масао Маруяма, яскрава особистість в інтелектуальному світі Японії, у 1977 році писав про часи після закінчення Другої світової війни, що у післявоєнний період японська інтелігенція переживала дилему почуттів – між радісним очікуванням майбутнього і болючим озиранням на минуле. Тоді ж з'явилося тверде переконання і пропозиція втілити у життя «суспільство розкаяння»[241].

Маруяма говорив про необхідність «нового початку», «духовної революції», «покаяння». Тоді в Японії словосполучення «суспільство розкаяння» нерозривно пов'язалося з перемогою над минулим.

Термін «суспільство розкаяння» привернув увагу японської громадськості. Маруяма шукав у національній культурі корелят віри юдео-християнської традиції, щоб переконливо сформулювати розуміння необхідності нових починань. Новий напрямок означав для нього обов'язковий початок нового успішного життя. Він хотів не лише швидко і безперешкодно переорієнтувати суспільство на нові цінності, як це раніше вже відбувалося в його національній культурі, а й здійснити радикальну, принципову і безповоротну прив'язку до нових цінностей. Шлях «суспільства розкаяння» мала прийняти більшість громадян. Бо, на переко-

нання Маруями, тільки рухаючись таким шляхом, Японія зможе досягти істинної демократії[242].

Модель південноафриканської Комісії з відновлення правди виявляється цілком успішною у світському і нехристиянському середовищі.

Велике відкриття ПАР полягає в тому, що прощення набуває політичного виміру. Південна Африка доводить, що примирення і прощення застосовні не лише в міжособистісному середовищі і аж ніяк не обмежені церковною сферою, а набувають особливої політичної актуальності. Важливо, коли проблеми провини і прощення розглядаються в індивідуальній, юридичній та політичній площинах.

Комісія з відновлення правди в Південній Африці діяла передусім у політичній і соціальній площинах: вона відмежовувалася від кримінального переслідування і пред'явлення звинувачень. Індивідуальне і колективне суспільне покаяння в ПАР надихнуло інших і створило стимули для наслідування. Після репресій, серйозних порушень прав людини і геноцидів представники різних націй зважувалися на встановлення нового верховенства права. Вони намагалися не замовчувати злочини, а опрацьовувати їх за допомогою спогадів[243].

Але чому прощення так часто зникає у міжособистісному, громадському та професійному середовищі? У спеціалізованій літературі для менеджерів я, наприклад, не зустрів жодної книги, в якій би описувався потенціал прощення в повсякденному житті підприємця.

У консультаційній практиці я щодня стикаюся з тим, що працівники потребують поради, як упоратися з несправедливістю, з озлобленістю, з душевними травмами, що похитнули внутрішню рівновагу, зробили неспокійним сон і позбавили впевненості в собі. Вони страждають від нав'язливих думок про помсту. Вони

постійно думають про несправедливість, якої їм нібито завдали. Тільки готовність прощати проклала для багатьох шлях до нової радості життя, повноцінної професійної діяльності і, відповідно, до нового успіху!

Застрягання, озлоблення, почуття помсти, жалю до себе, почуття провини – щоденні супутники нашого життя. Я марно шукаю в запропонованій нам «дорожній карті» орієнтири, які б наблизили процес рятівного прощення. Можливо, проблема в тому, що прощення незатребуване? Чи, може, ми недостатньо критично дивимося на дорожні карти, які отримуємо для пошуків правильного шляху в нашому житті? Можливо, варто чесно розібратися в тому, що нами рухає, коли ми слідуємо за картами, на яких не зазначені орієнтири першочергової значущості?

Чому в християнському світі заклик до прощення не виходить за церковні стіни і лише в разі потреби практикується в міжособистісній сфері?

Не хто інший, як реформатор Мартін Лютер стиснув принцип прощення до вузького кола християнського благочестя, у своїх писаннях він також наполягав на тому, щоб не застосовувати принцип прощення у вихованні дітей або в політиці.

Філософ Ганна Арендт висловлює особливу подяку за те, що тему прощення вивільнили з приватних і церковних «корсетів». Вона постійно наголошує на важливості прощення в суспільно-політичній сфері. У політико-філософському творі «Vita activa» вона переконливо обґрунтовує свої переконання[244]. Прощення звільняє людину від тягаря її минулих вчинків. Воно оновлює здатність розвиватися і розширює звужений простір для маневрів. Ніколи людина політично – і навіть гуманістично – не стає більше людиною, як тоді, коли вона прощає. Тому прощення діє незалежно від християнської проповіді – як універсальний принцип звільнення для всіх.

За словами Ганни Арендт, прощення не чекає милості божої, щоб стати милістю людською. Арендт розглядає прощення поза християнським контекстом і доводить його ефективність у світському суспільстві. Таким чином вона визначає політичне і суспільне місце для прощення: якщо прощення сприяє розвитку світу, то це відбувається і за межами Церкви та богослов'я!

Церква певною мірою виконує завдання пророчиці, підносить голос понад паствою, щоб закріпити послання прощення у світському праві. Вона відповідальна за те, що *iustitia civilis* (громадянська справедливість) діє справедливо. Чинячи так, вона говорить світу, що права ширші за суто юридичні рамки, що можливі інші форми прощення. Тим самим вона привносить новий вимір: «Людина є людиною, бо вона прощає»[245].

У молитві «Отче наш» людині пропонується прощати – і не тільки людині, налаштованій на християнство:

> І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

З рішенням дарувати прощення людина, хоч як дивно, дає змогу винуватцям стати іншими, вона дає силу прощення як дар Божий, ще й від себе на додачу дарує божественне прощення, яке, за словами Нового Завіту, необхідне кожній людині, і злочинцеві, і жертві. Уміння прощати інших непередбачуване, і, в кінцевому рахунку, його не можна передбачити чи організувати. Проте там, де люди докладають наполегливих зусиль, вони досягають змін, здатних зруйнувати багаторічні стіни мовчання і ненависті.

Кількість політичних потрясінь, переворотів та революцій зростає, тому тема прощення завжди залишається на політичному порядку денному. Всюди у світі після падіння несправедливих режимів народи десятиліттями борються за мирне співіснування злочинців, поплічників, бенефіціаріїв і жертв. Ця боротьба завжди починається з питання про кримінальну відповідальність, покарання чи амністії для відповідальних за злочини[246].

У нашому суспільстві дедалі зростає усвідомлення того, що «гори провини» – нагромаджені у XX столітті злочини проти людства – більше не повинні залишатися недоторканними. Не так просто наслідки беззаконня влади підвести під демократичні мірки і вважати, що питання вичерпане. Те, що не було прощене в минулому, згодом проявляється знову.

Ми самі маємо надати громадській реалізації принципів прощення ширше застосування. Південноафриканська Комісія з відновлення правди і примирення постійно змушена була боротися з критикою на свою адресу. Проте в ретроспективі її вплив виявився надзвичайно великим. Завдяки роботі Комісії вдалося уникнути передбаченої багатьма багаторічної кровопролитної громадянської війни. У суспільному вимірі культури прощення завжди залишається певна кількість незадоволених, залишаються нескорені висоти. Але, попри всі недоліки, ми виходимо з результатів: як би сьогодні виглядала Південна Африка, якби не було Комісії з примирення?

Як єпископ Десмонд Туту описує прощення

Ось як описує прощення південноафриканський єпископ Десмонд Туту[247]. У Південній Африці він був ініціатором всесвітньо визнаної культури прощення і примирення та надав їм відомого політичного виміру.

Доки ми не пробачимо, ми залишаємося невільними. Ми, як і раніше, прикуті до людини, яка заподіяла нам збитків. Ми прикуті до неї кайданами гніву й озлоблення, ми бранці. Якщо ми не прощаємо кривдника, то в його руках залишаються ключі до нашого щастя, це наш тюремник. Прощаючи, ми повертаємо собі контроль над своєю долею і своїми почуттями. Ми – наші власні визволителі. Ми прощаємо не для того, щоб допомогти іншій людині. Ми прощаємо не інших; ми прощаємо себе. Прощення – це найкраще, що ми можемо зробити для себе.

За останні десятиліття прощення було ретельно досліджене з наукової точки зору. Донедавна наука цілковито залишала питання прощення за релігією, але тепер перетворила його на предмет наукових пошуків, якому присвятили себе не лише філософи і богослови, а й психологи і лікарі. Результати молодої наукової дисципліни з дослідження прощення доводять: прощення змінює людей – розумово, емоційно, духовно і навіть фізично.

Цілком зрозуміло, що дослідники завжди охочіше документували благотворні ефекти прощення, проте вони також детально вивчили, які руйнівні психологічні та фізіологічні впливи тягне за собою відмова від прощення. Той, хто зациклився на гніві та злості, живе у стресовому стані, а це призводить до хвороб і серця, і душі. Медичні та психологічні дослідження показали, що у людей, зациклених на гніві й злості, спостерігається підвищений ризик розвитку тривожних розладів, депресії і порушення сну, вони частіше хворіють. Зустрічається і протилежне. Справжнє, щире прощення трансформує ці захворювання. Від прощення стає легше, самопочуття поліпшується. Коли ви прощаєте, то відкидаєте травматичні переживання і труднощі, які вам довелося пройти, і знову берете під контроль своє життя.

Якщо нам байдуже до інших, якщо нам не вистачає співчуття і ми не готові прощати, то ми платимо високу ціну.

Прощення не залежить від того, що роблять інші. Так, звісно, легше пробачити комусь, хто демонструє каяття і готовність загладити провину. Це дає своєрідну компенсацію. Я кажу: «Якщо ти повернеш вкраденого олівця, то я готовий тебе пробачити». Це найбільш поширений вид прощення. Якщо ми саме так розуміємо прощення, то пропонуємо іншому подарунок, пов’язаний з конкретними умовами.

Але ці умови, які ми висуваємо, за яких ми готові прощати, стають ланцюгами, вони пов’язують нас з особою, яка завдала нам шкоди. У злочинця є ключ для цих ланцюгів. Так, ми визначаємо

умови, які він повинен виконати, щоб ми його пробачили. Але людина, яка завдала нам шкоди, має право сама вирішити, приймати наші умови чи ні. А ми самі, як і раніше, залишаємося в ролі жертви.

Безумовне прощення цілковито відрізняється від подарунка, прив'язаного до певних умов. Безумовне прощення є благодаттю, вільним даром, дарованим без примусу. Така форма прощення звільняє того, хто завдав збитків, від примх жертви, а також звільняє винуватця від страху перед можливою помстою з боку жертви. Таке прощення звільняє і того, хто прощає. Коли ми даруємо прощення як безумовний подарунок, це позбавляє нас ярма, яке пов'язує нас із винуватцем. Прощаючи, ми вільні йти своїм шляхом і розвиватися далі. Ми більше не жертви. Таким чином ми звільняємо майбутнє від кайданів минулого.

У Південній Африці система апартеїду посіяла ворожнечу між етнічними групами. Але прощення відкриває двері в інше майбутнє, відтепер не прив'язане до логіки минулого.

Уміння прощати інших походить від усвідомлення того, що всі люди недосконалі. Ми всі чинили помилки і завдавали болю іншим. Так відбуватиметься і в майбутньому. Прощення на практиці стає простішим, якщо ми усвідомлюємо, що ролі можуть помінятися. Ми також можемо бути злочинцями, а не жертвами. Ми всі можемо заподіяти іншим те, що заподіяли нам. Звичайно, ми кажемо: «Я ніколи не зробив би такого!» Але, на жаль, тут доречніше сказати: «Ніколи не говори ніколи». Краще поставити питання так: «Я сподіваюся, що не вчинив би так у подібних обставинах». Але хто ж знає, що може трапитися?

Прощення – це також допомога жертвам у відновленні після серйозної душевної травми, заподіяної їм іншими. Тим, кому воно дарується, прощення приносить звільнення від докорів сумління і гнітючого тягаря прихованої провини. Прощення можливе, тільки якщо ви знаєте, *що* ви повинні пробачити, і тільки тоді,

коли ви знаєте, *кого* ви повинні пробачити, здійснюючи це вільно і без будь-якого примусу.

Прощення перериває хибне коло помсти

У грецькій традиції Нового Заповіту трактування прощення звучить як *aphesi* і означає приблизно таке: «Я відпускаю того, хто винен переді мною. Я відпускаю винного з почуттям, що він мені більше нічого не винен. Я відмовляюся від стягнення, відшкодування шкоди, я відмовляюся від судових переслідувань». Прощення означає, що подію скинуто з рахунку, а з точки зору відплати вона вважається завершеною, навіть якщо спогади залишаються.

Відмова від помсти – це основоположний, найважливіший крок у бік примирення і прощення. Відмова від помсти окремим людям дається надзвичайно складно. Для сторін конфлікту має бути встановлено розуміння того, що переслідування і покарання злочинців недостатньо для досягнення глибокого розв'язання проблеми. Помста приносить короткострокове задоволення, а не довгострокове звільнення від фактичного тягаря, однаково гнітючого як для жертв, так і для злочинців. Можливість повернення до помсти – це замкнене коло. Помста починає хибне коло, яке завершується «задоволенням» лише в разі повного знищення однієї зі сторін. Однак такого «задовільного» завершення просто не існує. Цей шлях приносить жертві лише тимчасове відчуття задоволення, лише розкручує згубний маховик. Гордість велить помщатися за всі образи. Це не мир. Цілі народи опиняються у вигнанні, їх знищують. Але коли-небудь вони знову стають міцнішими і помщаються за пережиту несправедливість.

Покарання має побічний ефект у тому разі, якщо в покараного немає жодного бажання йти на примирення з жертвою. Зрештою, він своє покарання відбув, а отже, інцидент вичерпано. У телепередачі виробництва *Spiegel*-TV після відбуття покарання насиль-

ник-рецидивіст так відповідає на запитання про те, чи уникають його жертви після того, як він опинився на волі:

> Не маю уявлення про це, бо я отримав свої п’ять років, і я відбув свій термін. Отож мене це більше не турбує[248].

Відбуте покарання, таким чином, стає перешкодою для покаяння і спокутування з боку злочинців, а також для прощення і відпущення гріхів з боку жертв.

Принцип «око за око, зуб за зуб» діє в усьому світі. Відмова від помсти в процесі примирення – це перший і одночасно вирішальний крок, він єдиний здатен розірвати міцне фатальне коло.

Пробачити те, чого не можна пробачити

Жак Дерріда був упевнений, що є те, чого не можна прощати, непрощенне. Для нього прощення означає насамперед визнання того, що між людьми є непрощенне, те, що неможливо викорінити людськими зусиллями. При цьому він має на увазі злочини в концентраційних таборах, які перебувають поза межею людського усвідомлення. Однак саме прощення непрощенного, коли таке відбувається, звільняє жертву від непомірного тягаря минулого.

Жертви виявляють в акті прощення те, чим вони не володіють, і те, що неможливо змінити. Таким чином в їхньому прощенні завжди залишається частина непрощенного. Буденне розуміння прощення, як його розуміє більшість, на думку Жака Дерріди, зовсім не заслуговує на те, щоб називатися прощенням.

> Коли я пробачаю тільки те, що можу пробачити, я нічого не пробачаю... Я також можу, коли прощаю, пробачити тільки те, в чому є частина непрощенного. Інакше кажучи, прощення має, якщо воно відбувається, прощати те, чого прощати не можна, інакше це не є прощення. Подія, якщо вона відбувається, полягає в тому, щоб зробити неможливе[249].

Петер Лот – один з тих людей, який пробачив непрощенне. Він народився в 1943 році в концтаборі Штуттгоф в Данциґу (Ґданьську). У дворічному віці, в 1945 році, був відправлений далі – в Аушвіц. По дорозі до Аушвіца на потяг напали партизани. Мати в останній момент віддала сина в руки попутниці-польки. В Аушвіці його піддавали жорстоким медичним експериментам. Після війни він жив у польському притулку, де вдень змушений був працювати, а вночі зазнавати насильства[250].

Через багато років він згадував про візит у концтабір Штуттгоф, у якому його бабуся загинула в газовій камері, а мати перетерпіла нелюдські муки:

> Ми увійшли в кабінет і побачили наші імена. Це було так боляче. Перед піччю, в якій спалили мою бабусю, мене охопили гнів, печаль і ненависть. Я опустився на коліна і почав молитися: «Прости їм». Я усвідомив, що Бог може пробачити мені мою провину тільки тоді, якщо я пробачу винних переді мною. Я можу пробачити. У мене все відібрали, моє дитинство, молодість – все. Але тепер я здатен пробачити. Я багато подорожую і закликаю людей до прощення[251].

Прощення постає як «незаконне чудо», для його досягнення не існує випробуваних методів.

Для Дерріди прощення походить від слова *дар*. Прощення – це подія, а подія – це щось непередбачуване, дивовижне, воно відбувається несподіваним чином. Воно поза можливостями людини. Прощення – це дар, який перериває кругообіг подій, який не вимагає дару у відповідь. Коли Дерріда говорить про прощення, він використовує термін «вертикальність». Без вертикального виміру людина не може пробачити, це закладено в нормальній людській природі. У суто горизонтальній площині, враховуючи хронологію злочинних подій, немає підстав очікувати на прощення. Якщо вертикаль недоступна, залишається лише дар, на який людина може тільки сподіватися. Отже, вміння прощати, за Дерри-

дою, – це подія, яка може відбутися або не відбутися. Прощення, хоча й можливе і завжди бажане, але не повною мірою доступне. Прощення як у приватному, так і у громадському просторі залишається бажаною подією, але її неможливо прорахувати.

Після рішення Брюссельського апеляційного суду про дострокове звільнення колишньої дружини педофіла і ґвалтівника Марка Дютру, 52-річної Мішель Мартін, яка відсиділа у в'язниці 16 років, у серпні 2012 року «Süddeutsche Zeitung» надрукувала інтерв'ю з філософом Ганною-Барбарою Ґерл-Фальковіц про зло в людині і межі прощення. Незбагненні, неймовірні злочини цієї подружньої пари потрясли свого часу всю Бельгію. На запитання журналіста «Süddeutsche Zeitung» про християнське розуміння прощення Ґерл-Фальковіц відповіла:

> У принципі, у посланнях Старого і Нового Заповіту меж прощення немає. Окрім однієї. Межа прощення пролягає там, де злочинець сам закривається від милосердя. Милосердя Боже, згідно зі свідченнями всіх монотеїстичних релігій, безмежне. Але воно закінчується там, де людина сама відмовляється, де людина така затята у своєму нещасті, що до неї ніхто і ніщо не може сягнути. Жахливий стан. Ворота пекла замкнені зсередини[252].

Чому жертвам так важко пробачати

Нам відомо про серйозні порушення людської гідності. Чи вистачить усього людського життя, щоб зрушити з мертвої точки, ініціювати процес прощення, який одночасно є волею, особистісним ростом і дозріванням?

Мартін Бубер висловлює сумнів у цьому в своїй промові з нагоди вручення Премії миру німецьких книгарів 27 вересня 1953 року:

> Десять років тому значна кількість німців – принаймні кілька тисяч – з мовчазної згоди уряду Німеччини і за прямою вказівкою призначених урядом безпосередніх керівників у ході ретель-

> но підготовленої і проведеної процедури знищення, прикладів якої не знає історія, погубили мільйони моїх одноплемінників і одновірців. Я, один із тих, хто вижив, тільки зовні поділяю вимір людського буття з тими, хто брав участь у цій акції в тій або іншій ролі. Вони настільки віддалилися від будь-якого поняття людського, що навіть почуття ненависті, не кажучи вже про сам процес подолання ненависті, меркне порівняно з цією жахливою нелюдськістю. Але хто я такий, щоб судити про прощення[253].

Серед жертв багато таких, які принципово відкидають можливість прощення як протизаконну.

У січні 2012 року я був присутній на семінарі в Гофґайсмарі, присвяченому психоісторичній спадщині епохи нацизму і його впливу на сьогодення. Там я випадково згадав про тему прощення. І отримав несподівано потужну відсіч від учасників семінару, переважно літніх людей. Професор медицини, який пережив Голокост[254], відповів мені: «Милувати і прощати можуть тільки мертві». Психолог Юрґен Мюллер-Гогаґен, який все життя спілкувався з нащадками нацистських злочинців і їхніми жертвами, підтримує таку точку зору: «Я ставлюся дуже критично до дедалі частішої плутанини у психологічній і богословській сфері. Це особливо актуально для непродуманих рекомендацій щодо прощення і примирення»[255].

Законно це, чи ні, здійснене на практиці, чи неможливе, вистачить на це людського життя, чи забракне, чи достатньо ця проблема осмислена, а чи межує з проявами гордині, але важливо наголосити ось на чому: багато випадків підтверджують, що ті, хто зламав мовчання і нарешті знайшов у собі силу дарувати прощення, зумів звести до мінімуму вплив травми і таким чином отримав величезне полегшення.

Беручи до уваги всі відомі застереження з приводу дражливого слова «прощення», ми не хочемо змиритися з тим, що тягар мовчання утримує його носіїв від останнього слова, ми не можемо

припинити шукати відповідні способи, що пробивають проломи в мовчанні жертв і злочинців. Звідки травмованим нащадкам жертв і злочинців черпати надію? Як вони повірять у те, що існує спосіб максимально можливого особистісного позбавлення від тягаря, якщо ніхто не опише ефективності цього способу? Звільнення від тягаря полягає не у приховуванні переживань, не у придушенні або викоріненні болю й емоцій, не в помсті й уявній винагороді, а в мужності відкритися для довгострокової мети примирення.

Панує думка, що тільки людина зі слабким характером охоче прощає. Пробачити – означає показати слабкість і знизити самооцінку. У філософії прощення часто таврували як емпатичну поблажливість, безсилля і слабкість. Так, для Фрідріха Ніцше здатність прощати є «добротою» і синонімом слабкості, «небажанням помститися», а насправді – «нездатністю помститися»[256].

Хто ж не буде співчувати і не зрозуміє тих жертв, які відмовляються прощати, адже завданий їм біль укоренився дуже глибоко, і вони з якоїсь причини не хочуть або не можуть зважитися на рішучий крок *до звільнення*?

Здатні пробачити часто описують згодом цей досвід як своєрідне диво, оскільки прощення набагато перевершило їхні природні можливості.

Для них ця подія стала важливим, несподіваним вторгненням у життя. Вони розповідають, як роками їх гальмували і глибоко роз’їдали душевний біль і пов’язана з ним утрата спокою. І ось, нарешті, вони набули таку якість життя, на яку вже навіть не сподівалися.

Люди, які категорично відмовляються від прощення, повинні пам’ятати, що відповідають не лише за себе і за своє життя, а й за благополуччя наступних поколінь. Наш обов’язок – описати в деталях, каталогізувати цю гнітючу іпотеку, за яку розплачу-

ватиметься наступне покоління. Вона обтяжує нащадків, бо їхні батьки обрали мовчання. Прощення треба розглядати як основу для життя з новою надією і впевненістю не тільки для самих постраждалих, а й особливо для їхніх нащадків.

Прощення спочатку викликає біль. Якщо люди працюють над здатністю прощати, вони проходять крізь болючі процеси. Спочатку необхідно згадати подію. Спогади викликають у свідомості пов'язані з подією негативні почуття – ненависть, гнів, лють, безсилля.

Потерпілий боїться, що, тільки-но простить, стане беззахисним. Він боїться повторення травми. Щоб захиститися від можливого приниження, потерпілий часто відкладає прощення або зовсім його уникає.

Не прощаючи, людина залишається в ролі жертви і не піклується про свою душу. Людина уникає відповідальності за себе і свої почуття. Деякі бояться прощати, бо не знають, ким вони стануть, утративши звичний і визнаний статус жертви.

Американський політолог Венді Браун описує в книзі «Травматичні стани» («States of Injury»)[257] іншу складність, називаючи її «wounded attachment». Ідеться про *травматичні зв'язки*, які виробляються в людини або групи людей і виявляються особливим чином – через неприйняття і зневагу, відчуження, фізичні або психічні порушення. Ця уразливість врешті-решт не лише породжує стресові ситуації, вона стає невід'ємною частиною власної ідентичності. Закріплюється прив'язка до уразливості. Замість відновлення пошкодженої ідентичності й суверенності відбувається деформація. Для таких людей прив'язка до уразливості означає свого роду останню милицю, на яку вони можуть зіпертися. Як же вони можуть відмовитися від такої ідентичності на милицях?

Чи дається прощення без прохання про прощення?

Прощення – це жест людини, якою і має бути людина.
А хіба вони коли просили у нас прощення?
Володимир Янкелевич[258]

Багато жертв роками марно чекали, що злочинці самі колись по-справжньому покаються. Хто або що має мотивувати їх прощати, коли ніхто не просить пробачення?

Щоб жертва могла пробачити, злочинцеві не обов'язково просити прощення. Не обов'язкова також його фізична присутність – можливо, він уже помер. Важливим є те, що жертва прощає злочинця. Адже поки людина не пробачила, вона застрягає на цьому етапі.

Джеррі Крюсі, з яким я познайомився у 2001 році, у вісімдесятих роках мешкав на фермі «Оливне Дерево» у Зімбабве, утримував ферму разом із шістьма іншими сімейними парами. У більшості з них були діти. У 1987 році, коли Джеррі не було вдома, на фермі сталася різанина. 16 людей загинули, зокрема й діти, вони лежали там покотом, жорстоко вбиті темношкірими землевласниками. Коли він повернувся, його затримали, пред'явивши неправдиві звинувачення. Пізніше вбивць заарештували. Їхнім сім'ям загрожувала голодна смерть. «Після звільнення з в'язниці декого з них я взяв до себе працювати, щоб їхні сім'ї могли вижити. Ми обгородили їхні землі й проклали водогін». Чи просили вбивці коли-небудь у нього пробачення? «Ні, – відповів Крюсі. – Чорношкірий не просить прощення у білої людини. Але я їм дарував прощення. Своїм прощенням я дарував їм саме життя». Я запитав: «Що сталося б, якби ти не пробачив?» «Мені було б гірко, – сказав він, – якби я пішов шляхом помсти або вправлявся б у жалості до себе, гніві й упевненості у власній правоті. Прощаючи, людина звільняє не тільки винного, але перш за все саму себе».

Чи можуть нащадки пробачити замість нас?

На це запитання відповідають по-різному. Психолог Юрґен Мюллер-Гогаґен вважає:

> Має сенс прощати тільки у психологічній роботі, якщо в цьому справді зацікавлені інші причетні. Те, що нащадки нацистських злочинців і їхніх поплічників шукають прощення у дітей тих, хто зазнав переслідувань, психологічно цілком зрозуміло, от лишень нащадки не можуть дати прощення замість знищених жертв[259].

Філософ Ганс Занґер дотримується аналогічної думки:

> Нащадки можуть примиритися, оскільки вони мають інший життєвий досвід. Примирення, порівняно з прощенням, навпаки, нічого не відміняє. У наступних поколіннях можливе примирення без прощення і забуття. Той факт, що жертв уже немає серед живих, полегшує новому поколінню комунікацію з нащадками злочинців. Час, коли прощення взагалі було можливе, минув. Ніхто не може прощати замість іншого – персонально чи на глобальному рівні. Якщо мої рідні були вбиті, я можу прощати ті страждання, яких зазнав я, але не ті страждання, яких зазнали мої близькі. Можливість примиритися, хоча й не пробачити – це надія для наступного покоління[260].

Існує і протилежна точка зору: нащадки злочинців можуть покаятися від імені предків, і, своєю чергою, нащадки жертв можуть пробачити замість своїх предків. Така точка зору дуже популярна в останні роки. В усьому світі на спеціальних богослужіннях, заходах і акціях, наприклад, на маршах примирення за маршрутами колишніх маршів смерті, відбуваються зустрічі нащадків жертв із нащадками злочинців. На таких заходах головними рушійними темами стають питання прощення і примирення. Зворушливі сцени примирення, визнання провини і дарування прощення виявляються як ніколи актуальними. Ці події показують, що нащадки і сьогодні все ще страждають від неопрацьованого

тягаря вини своїх предків. З іншого боку, очевидна цілюща дія прощення і примирення. Багато хто з нащадків жертв і нащадків злочинців підтверджують, що звільнилися від тягаря, який пригнічував їх багато років.

Повернімося до питання, сформульованого раніше: чи можна прощати *замість* іншого, чи можуть прощати ті, хто безпосередньо не брав участі у трагічних подіях?

Слід зазначити, що зазвичай сам злочинець просить пробачення і тільки сама жертва може пробачити. Що ж робити нащадкам, які страждають від непрощення предків? Як ці люди можуть позбутися тягаря непрощення? Відповідно, нащадки взаємно повинні пробачити одне одному, продовжуючи нести тягар, який успадкували від предків. Вони можуть висловити одне одному глибокі співчуття, подати руку примирення, можуть надихнути інших порушити мовчання, показати їм дорогу до звільнення. Але чи достатньо цього, щоб скинути тягар?

Я не можу відповісти на це запитання. Але чи можна їм дорікати, якщо вони діють і потім відчувають значне полегшення? Якщо люди відчувають полегшення, то хіба не байдуже, чи має право нащадок жертви взагалі дарувати прощення, а нащадок злочинця просити про прощення?

У християнському богослов'ї та церковній практиці відоме замісне прощення. Священик від імені Бога звертається до того, хто сповідується у гріхах, і відпускає гріхи ім'ям Бога. Якщо пильно розглянути таку практику, то стає зрозуміло, що диференціація просто необхідна. Винуватий просить прощення не тільки у свого ближнього, а й у Бога. Винуватий завжди звертається до Бога, щоб отримати прощення. На таке прощення він може розраховувати.

Бути винним перед Богом – одне, бути винним перед людиною – інше. Прощення провини Богом не звільняє від провини перед жертвою, всю провину може простити лише сама жертва. Якщо

жертва не хоче пробачити або якщо її вже немає серед живих, не існує посередника, який може дати прощення.

Чи є замісне прощення законним? Це питання, ймовірно, важко вирішити раз і назавжди. Але в наших силах – як наступного покоління злочинців, жертв і поплічників – взаємно дарувати прощення і досягати примирення за ті частини провини і за той тягар, які дісталися нам у спадок.

Коли можлива реабілітація злочинця?

Постраждалі та потенційні поручителі прощення повинні отримати недвозначні ясні сигнали щирості каяття винного. Якщо їх немає, то злочинцеві навряд чи варто сподіватися на прощення.

Злочинець повинен визнати власну вину беззастережно. Нещадне до себе визнання провини – це завжди перший крок. Жодною мірою він не повинен применшити або приховати заподіяну кривду, він не має права посилатися на пом'якшувальні обставини. Він повинен безкомпромісно запитати себе: наскільки важливі йому імідж, затишний дім, душевний спокій, адже, зізнавшись, він може втратити все. У нього має бути достатньо часу на роздуми, щоб переглянути всі періоди життя, як фільм, і запитати себе, коли в ньому зародилися готовність або схильність до злочину. Найчастіше вони є наслідком пережитих принижень, наклепів, образ, насильства. Він повинен проаналізувати різні періоди свого життя і з'ясувати, в який момент жага влади і безпринципність опанували його, а загальнолюдські цінності були ним відкинуті. Які аргументи змусили замовкнути сумління, чому перебудувалися почуття і послабився внутрішній опір? Які етапи притуплення сумління він пережив, які виправдання використовував, щоб заглушити внутрішній голос? Злочинець мусить замислитися про розпач його беззахисних жертв і їхніх рідних. У всьому він повинен зважитися на безкомпромісну чесність.

Чесність ніколи не маскується, це свідома відмова від будь-яких маніпуляцій і самообману. Це очевидна протиотрута від розчарування в собі. Чесність не бажає приховувати ніякої несправедливості. Тільки володіючи безкомпромісною чесністю, злочинець отримує шанс краще зрозуміти тих, кого він понівечив або знищив.

Визнання провини й усвідомлення провини – наріжні камені нової солідарності в «суспільстві розкаяння». Очевидним для всіх каяттям злочинець робить вирішальний внесок у руйнування стіни між ним і жертвою. Крім того, його каяття – найяскравіший приклад для інших злочинців, які бажають вступити на шлях прощення. Таким чином, своїм каяттям злочинець розширює сферу спокути.

Крім того, він повинен там, де це можливо, брати до уваги форму спокутування вини. Щоправда, за найтяжчі злочини немає спокути. У таких випадках може бути третій варіант: зафіксувати добру волю до спокутування, хоча цього і недостатньо для повної спокути[261].

Злочинець не може пробачити себе сам. Він може тільки попросити про вибачення. І це передбачає, що він щиро визнає свої минулі помилки.

Той, хто опанує простір для такої правдивості, прийде до смирення. Смирення в цьому контексті означає, що людина припиняє виставляти себе в гарному світлі, щоб витіснити частину провини. Так досягається основна умова для злочинця – розпочати конструктивний діалог із жертвою. Далі смиренність приведе до свободи – свободи, яка знімає всі види самозахисту, тобто вся влада передається в руки колишній жертві. Тепер лише жертва має владу вирішити – прийняти чи відкинути прохання про прощення. Злочинець не може вимагати примирення, він перебуває в ролі безправного, адже, можливо, жертва не готова пробачити його.

Могутній колись злочинець тепер перебуває в слабкій позиції, те, чи простить його жертва, чи ні, – поза сферою його впливу. Дійові особи помінялися ролями.

Теолог Маґдалена Л. Френтлег каже:

> Те, що людина усвідомлює і визнає свою провину, очікує засудження, відбуває покарання, стає на шлях спокути і, якщо це взагалі можливо, готова загладити провину добрими справами, безсумнівно, надає винуватцеві гідності[262].

Що більше злочинців приходить до справжнього покаяння, що більше людей порушує мовчання, то менше наступні покоління страждають від наслідків помилок предків. Тільки так можна подолати душевні наслідки мовчання, про які йшлося в першій частині книги.

В кінцевому підсумку, злочинцям теж потрібні стимули для того, щоб вони встали на шлях глибокого покаяння, як на єдино правильний. У зв'язку з цим слід зазначити, що в нашому суспільстві мало або зовсім немає перевірених рекомендацій для процесу примирення. Усе зводиться до абсолютно неадекватних процедур. Тому злочинець, відбувши покарання, найчастіше опиняється на суспільному маргінесі. Християнський світогляд наполягає на більшому: дарування прощення – це, за словами апостола Павла, новий початок, можливий для злочинця. Тут Павло говорить на підставі власного досвіду: його біографія, перехід від Савла до Павла – переконливий приклад можливості перезапуску, нового начала[263].

Якщо прощення для злочинця обмежене лише нормами судочинства, то навряд чи такі стимули мотивують його розпочати опрацювання своєї провини. Злісний злочинець також потребує путівника, подарованого йому на шляху реабілітації. У ньому має бути зазначено, яким виснажливим може бути шлях спокути і які здобутки можливі на цьому шляху.

Пізнати бездонність провини, визнати її, сповідатися і більше не збочувати з праведного шляху – для злочинця все це пов'язано з великими побоюваннями. Він зовсім не зауважує можливість того, що жертва хотіла би побачити його не лише засудженим, а й прощеним. Йому також невтямки, що, визнаючи провину, він істотно пом'якшує тягар жертви.

Колишня нацистська функціонерка згадує:

> Атмосфера всепрощаючої любові, в яку я занурилася, подарувала мені силу прийняти мою провину. Тільки зараз я перестала бути нацисткою[264].

В інтерв'ю (в контексті дострокового звільнення екс-дружини бельгійського насильника й убивці Марка Дютруа) філософа Ганну-Барбару Ґерл-Фальковіц запитали, чи передбачає прощення покаяння. Вона відповіла так:

> Це корисний принцип, особливо у вихованні. Але в Біблії все з точністю до навпаки. Ще до покаяння провина вже перебуває в просторі прощення. І це прощення таке велике, що валить винного ниць. Я маю на увазі місце в Євангелії від Луки (24), де Петро зрікся Господа. Там, у тюремному дворі, багаття ще горять, і Ісус дивиться на Петра. Неймовірний момент; цей погляд зобразив Рембрандт. В одну мить прощення обрушилося на Петра, «і плакав гірко». Тому що його не звинувачують. Це так і є: поки нас звинувачують, ми захищаємося. Ми у скруті й шукаємо виправдань. Але якщо нас зустрічає погляд, сповнений прощення, все перевертається. Тоді нас раптово охоплює розкаяння...[265]

Як збільшити готовність до прощення?

На початку 1990-х років темою прощення активно зайнялася так звана «позитивна психологія». Систематично досліджувалося, які фактори полегшують або ускладнюють прощення, який психологічний вплив прощення. Психолог Райнгард Тауш експе-

риментально довів, що подолання породженого травматичним досвідом психічного болю істотно залежить від того, чи змогли клієнти психолога, які брали участь в експерименті, пробачити самих себе або пробачити винуватців. Загалом стало зрозуміло: прощення значною мірою сприяє психічному оздоровленню. Водночас дослідження показали, що багатьом людям прощення дається надзвичайно тяжко. На перше місце вийшло питання: як полегшити людям саме дарування прощення?

Вільгельм Прассе так описав віднайдену здатність прощати:

> Це частина людського буття, всі ми вплутані в несправедливість, провину і страждання, засуджуємо одне одного, а відтак нібито відстоюємо свою гідність, або все ж прощаємо і нас прощають – без приниження одне одного, а тому й без зверхності та зарозумілості, самовиправдання і лицемірства. Винні ми не тільки тому, що робимо зло, а й тому, що утримуємося від добрих справ, залишаючись винними одні перед одними[266].

Найкраще налаштуватися на прощення, яке можливе на персональному рівні, містячи людську увагу і співчуття[267].

Серед жертв були такі, хто усвідомив, що час не лікує рани. Вони хотіли нарешті позбутися обтяжливого зв'язку зі злочинцем. Вони навчилися жити в «ідентичності жертви».

Таке усвідомлення іноді приходить тільки після десятиліть страждань. Так було й у випадку з Євою Мозес Кор, яка дитиною, як і її сестра-близнючка, потрапила в концтабір до доктора Менґеле. Тільки під час візиту в Аушвіц у 1995 році вона відчула, що «величезний тягар болю впав із моїх плечей. Я відчула, що я більше не жертва Аушвіцу, що я, нарешті, вільна». Тоді вона сказала:

> Через п'ятдесят років після звільнення Аушвіцу, я, Єва Мозес Кор, від свого імені дарую амністію, бо настав час знову дивитися вперед з оптимізмом. Час зцілювати наші душі. Час прощати, не забуваючи[268].

Той, хто простив, відчуває полегшення

> «Мені було легко й радісно на душі, мені стало набагато краще, я розслабився, сповнився надій, примирився. Я почувався зовсім не так, як раніше, коли я був пригнічений, з болем думав про минуле, коли я обурювався і звинувачував інших».
>
> «Тепер я ясніше бачу дійсність, якої раніше не бачив».
>
> «Я виявив, що, не бажаючи пробачити, поводжуся так само жорстоко, як і людина, яка мене образила».
>
> «Я збагатився життєвою мудрістю. Я вважаю цю мудрість скарбом».
>
> «Для мене найдивовижніше те, що, прощаючи, можна вчитися. Мені стає легше, я відчуваю і свою участь у справі».
>
> «Я відчував великодушність і щедрість»[269].

Зберемо ці висловлювання і порівняємо зі спостереженнями з моєї практики консалтингу. У людини, яка прощає, змінюється напрям думок, сприйняття, ставлення до людини або події, через яку вона карається, обмежує себе, пригнічує почуття. Відбувається мисленнєво-когнітивна переоцінка, переструктурування нейронів і активності головного мозку. Негативні почуття тамуються. Закиди, звинувачення, почуття помсти, бажання відплати і покарання відходять на другий план, або зовсім зникають. Людина більше не засуджує інших людей. Вщухають безкінечні запитання з приводу того, як поводяться інші. Навпаки, виникає глибше розуміння мотивів поведінки оточуючих. Стає можливим більш невимушений і відкритий контакт з людиною, яка завдала болю. Звідси і виникає мотивація для прощення. Люди прощають інших, щоб більше не відчувати гніву, злоби й інших негативних почуттів[270].

З моєї душпастирської діяльності я знаю безліч прикладів розкаяння злочинців. Вони показують, як звільняє і яку доленосну

дію має прощення. Більшість із тих, хто розкаявся, відчували подяку, захоплення і любов до партнера, розуміли людську великодушність, виявлену до них, відчували своєрідне благоговіння: «Я подумки знімаю капелюх за те, що вони мене пробачили». Психосоматичні скарги зникали. З'являлася мотивація, у більшості спостерігалися рішучі наміри радикально змінити колишній спосіб життя. Деякі також відзначили, що завдяки отриманому прощенню вони дізналися, як самі можуть прощати.

Тут я хотів би навести тільки один приклад прощення, коли, попри зворушливе жертовне спокутування, не вдалося запобігти страті.

Це сталося в камері смертників однієї польської в'язниці у 1946 році. Станіслава Рахваль, рік тому звільнена з концтабору, зустріла колишню наглядачку Марію Мандель. Станіслава Рахваль згадувала:

> Кожен в'язень у таборі мріяв колись отримати компенсацію за пережиті страждання – зустрітися зі своїми мучителями, побачити їх заарештованими та приниженими. Несподівано доля втілила мої сподівання. Після війни я зустрілася з моєю головною мучителькою із СС-команди концтабору Аушвіц у в'язниці, де сама відбувала термін як політичний в'язень. У Польщі після війни панували неспокійні, похмурі часи, змінювали одна одну суперечливі політичні течії, існували різні думки, вчинки були непередбачувані.
>
> Тягар перенесених мною мук гнітив мене. І ось зненацька у грудні 1946 року я зустріла саме тут, у краківській в'язниці на Монтелюпіх, свою колишню старшу наглядачку з жіночого концтабору Аушвіц-Біркенау Марію Мандель. Вона мила підлогу в коридорі разом з іншою старшою наглядачкою, проте з жіночого концтабору Равенсбрюк, Терезою Бінц. У першу мить я відчула велике задоволення, мені навіть перехопило подих, коли я побачила, як вона, згорбившись, стоїть на колінах і мокрою ганчіркою тре плитки тюремної підлоги. Але початкове почуття від несподіваної зустрічі швидко змінилося, мене переповнила подвійна гір-

кота за свою долю. Я перебувала у в'язниці і чекала вироку так само, як чекали свого вироку ці дві жінки – нацистські вбивці. Я і сама очікувала смертного вироку і тут зустріла їх, і вони обидві так само чекали страти, як і я… Моя присутність мала викликати різку реакцію в їхній свідомості, мовляв, саме через таку істоту, як я, вони повинні померти.

У другій половині дня мене викликали в санвузол, митися в душі. Наглядачка відсіку запитала, чи можу я піти з тими двома, і я погодилася. Моя глибока ненависть і внутрішній протест у нашій спільній фатальній ситуації раптом здалися мені безглуздими. Обидві концтабірні наглядачки швидко пішли вперед, і я за ними слідом. У санвузлі вони стояли якраз навпроти мене. Тюремна сторожа десь поділася. Поки набиралася тепла вода, в мені знову ожив старий концтабірний страх. Незважаючи на густу пару, я не сміла підвести очі на тих жінок. Це була дивна картина: вони обидві і я, три зечки з колишнього табору смерті. Одна з них була тоді на верхньому щаблі влади, а я, ув'язнена, на дні, в сірій пилюці й попелі. А тепер ми всі троє стоїмо на одному і тому ж рівні, всі перед лицем смерті. Раптом я побачила, що вони обидві повільно наближаються до мене. Мандель йшла попереду, Бінц за нею. Мені перехопило подих. Я стояла як паралізована, охоплена жахом. Вони, голі і мокрі, рухалися на мене в густій, як туман, парі від гарячої води. Ці кілька миттєвостей здалися мені нескінченними. Скільки ж іще нести мені цей тягар? Марія Мандель зупинилася за два кроки від мене, гола, зовсім знесилена. Вмиваючись сльозами, вона сказала повільно, з великими труднощами, хапаючи ротом повітря, але чітко і голосно: «Прости мене». За нею стояла Бінц. Вона теж ридала і щось бурмотіла, що саме – я не зрозуміла. Всі минулі мрії з Аушвіцу про відплату і помсту луснули, в той момент вони не мали ані найменшого сенсу.

Трагікомічність ситуації в санвузлі, ступінь провини і безсилля, ці жінки, розчавлені почуттям провини, навіть перед лицем смерті, і обидві просять прощення у колишньої ув'язненої… все це просто втелющувало мене у підлогу. Мене переповнювало почуття жалю, невимовного смутку і гостре бажання пробачити.

Я плакала разом із ними, я оплакувала таємницю людського серця, яке після стількох злочинів, після повної втрати людської подоби, знайшло шлях до спокути. Я взяла простягнуту мені руку і відповіла: «Я прощаю від імені ув'язнених».

В'язнична наглядачка, що повернулася в цю мить, застигла від подиву. Вона зрозуміла, що сталося щось неймовірне, і не вимовила жодного слова. Ми повернулися в камери, в такому ж порядку, як і прийшли. Наглядачка завела обох жінок в їхні камери. Вони ще раз обернулися до мене і посміхнулися. Мандель сказала голосно і чітко тільки одне слово: «Спасибі». Більше я їх не бачила. Кілька днів потому вони були страчені. Через деякий час мене помилували, і я почала повільно повертатися до буденного життя[271].

Благання про прощення без забуття

Бажання забуття подовжує вигнання,
а таємниця звільнення називається пам'яттю.

Єврейське прислів'я

Юдаїзм закликає пам'ятати і воскрешати історію попередніх поколінь, знову й знову викликаючи їх у пам'яті. В юдаїзмі пам'ять має важливу функцію – знову й знову показувати людську природу як з доброго, так і з лихого боку. Єврейська етика визнає деструктивність людського потенціалу, вона дозволяє справлятися з важкими питаннями, не табуюючи їх.

Голокост належить до подій, пам'ять про які необхідно зберігати в меморіальних комплексах. Слід робити все можливе для того, щоб про це не забували. Скептики вважають, що заклики до прощення суперечать фундаментальній вимозі пам'ятати про все. Вони стверджують, що послідовне прощення в кінцевому рахунку закінчується готовністю забути. Адже прощення також означає сприйняття іншої людини так, ніби вона не скоювала злочину. Саме це і є найгірше, що може статися стосовно жахливих

подій минулого. Тому скептики прагнуть неодмінно виключити тему прощення з процесу примирення. Голокост ніколи не буде пробачений, бо він не повинен бути забутий. Вони посилаються на логіку філософії стоїцизму, з якої випливає, що мудрець не повинен прощати, бо акт прощення тягне за собою також готовність забуття.

Чи справді за прощенням слідує забуття? Чи пов'язані між собою поняття «прощати» і «не забувати»? Чи можна досягти сталого прощення і при цьому зберегти пам'ять?

Між прощенням і обов'язком пам'яті немає жодного протиріччя, адже прощення не має нічого спільного з підбиттям підсумків, як сьогодні часто його представляють. Підведення риски – це, як правило, початок потенційного повторення, оскільки в кінцевому підсумку не забезпечується адекватна реакція відповідно до масштабу і значущості страждань, пов'язаних з почуттям провини. Тим часом для прощення важливі початок, тривалість і завершення процесу зцілення. Прощення схоже на процес фізичного зцілення: зяюча відкрита рана заживає, але на місці рани залишається рубець. Зарубцьована тканина не є ураженою, але це якісно змінена тканина. Рана лікується прощенням. Аналогія з рубцем показує, що слід поранення не зник. Рубець – це видимий, залишений меморіал пам'яті про надзвичайно болючу подію. Такі пам'ятні знаки потребують дбайливого ставлення, відображають тривогу, глибоку печаль, вдячність, закликають до пильності. Наступні покоління повинні бачити рубець – збережений спогад, щоб уберегтися від повторення помилок предків. Спогад заради однієї тільки пам'яті не має сенсу[272]. Пам'ять, яка не впливає на позитивні зміни у майбутньому, не відіграє історичної ролі[273]. Важливо усвідомлювати різновекторність пам'яті, її спрямування в минуле і в майбутнє. Спогади, які відображають жахливу спадщину історії, впливають на сьогодення і на майбутнє. Вимога жертв зберегти живу пам'ять містить глибокий сенс. З одного

боку, це необхідно, щоб застерегти світ від повторення подібного. З іншого боку, це дає змогу створити відкрите демократичне суспільство, яке не дозволяє нехтувати окремими людьми або групами людей.

У сучасних реаліях дедалі зростаюча активність расистських рухів правого спрямування вказує на протилежну тенденцію і становить пряму загрозу для пам'яті та історичної спадщини. Тільки жива, діяльна пам'ять здатна запобігти сьогодні дії численних механізмів відчуження і насильства. Для пам'яті про Голокост немає періоду напіврозпаду. Хто зберігає пам'ять живою, той сьогодні дослухається, зокрема, до проблем біженців, які розповідають про свої травми і чиї сумні історії громадяться в гори спогадів.

Чи означає прощення провини автоматичне звільнення від тягаря?

Батьки наші згрішили, та їх вже нема,
а ми несемо кару за їхні беззаконства.

Плач Єремії, 5.7

Співець Книги плачів (Плачу Єремії) посилається на тяжкість спадщини нащадків, яка дісталася їм у результаті провини батьків. Вина предків виражається у такому вимірі, що навіть ні в чому не винні діти, схильні до сильних страждань, іноді вони страждають навіть більше, ніж їхні батьки, які завинили.

Нащадки нарікають, бо вони – невинні, особисто непричетні – несуть на собі наслідки злочинів попереднього покоління. Передавання провини через покоління, від якого страждають діти злочинців і жертв, було детально описане вище. Отже, ми знаємо: скарги нащадків породжені гнівом, питанням: «Чому ми страждаємо? Не ми, а наші батьки і матері були тими, хто згрішив».

«Позивач» хотів би пояснити, що мова не про його особисту провину. Кожен нащадок злочинця, народжений після 1940 року, хотів би пояснити: «Я особисто не брав участі в жахливих злочинах, які німці вчинили за часів націонал-соціалізму, в тому немає моєї провини». Співець Книги скорботних плачів показує відмінність між поняттями гріха і провини й пояснює різницю в значеннях цих слів. Гріх розуміється як конкретний вчинок батьків, а терміном «провина» позначаються нещастя, які переймають невинні нащадки[274].

Прощення гріха може відокремити конкретного нацистського злочинця від його злодіянь. Але провина, яка стала наслідком його злодіянь за часів нацизму, через прощення гріхів, про яке може попросити колишній нацист, не зникає. Історія зіткана з гріхів. У помилок і злочинів є наслідки.

Ми говоримо про два рівні: з одного боку, про прощення гріхів, з іншого – про постійні нещастя, які стаються внаслідок злодіянь. Прощення може звільнити людину від тягаря її злодіянь. Людина може боротися із наслідками своїх вчинків. Але руйнувань, які постали з її вини, не можна усунути зі світу самим тільки прощенням. Діти дуже часто успадковують наслідки злочинів своїх предків.

У цитованій вище фразі з Книги плачів Єремії говориться, що провина батьків переходить на нащадків і має наслідки. Тут вимоги «підвести риску під минулим» здаються безпорадними. Тому ми повинні в ім’я загиблих тримати в пам’яті живих злочини, вчинені з 1933 по 1945 рік. Відмова від болючих спогадів не веде в майбутнє. Відкидаючи пам’ять, ми знову повертаємося під владу руйнівного минулого. Це завжди означає рецидив, що знищує перспективи жертв. Спогади ведуть нас уперед, бо ставлять у центр того, хто страждає. Відкритість до страждань інших і співчуття до чужого болю – ось наріжний камінь на шляху до людського примирення, мети, яка надає життю сенс і гідність.

Кожен хотів би переконатися в тому, що час лікує рани. Після того, як минули роки, кожен хотів би аналізувати історичні процеси у мирному ключі, більш диференційовано і в жодному разі не під тиском страху. Але час не виконує таких бажань. Час минає, але залишається досвід пережитого. Вернер Штайнбрехер пише у книзі «Скриня у підвалі»:

> Рідко минає місяць, коли в наших містах не витягують із землі бомби часів війни. За п'ятдесят років вони не згнили, їх не знешкодили. Наші пожежні постійно перебувають під загрозою смерті, знешкоджуючи знахідки війни. Як усе ж таки це близько до нас! Нам – поколінню не злочинців – важко визначити провину покоління злочинців і поплічників. Переймаючись цією проблемою, стикаєшся з різноманітними відтінками сорому і відчаю. Це саме ті почуття, на яких заощадили багато наших предків, вони не здатні були тужити. Але нащадки злочинців повинні добровільно знову переживати ці почуття. Таке добровільне прийняття почуттів від покоління тих, хто їх витіснив, стає цілющою силою, такою ж, як правда і здатність до примирення. Нашому поколінню воно послужить тільки на благо[275].

Матеріальні руйнування, залишені Другою світовою війною, за вражаюче короткий час вдалося відновити завзятою працею і залізною волею. Однак сліди у психіці не були подолані так само стрімко. Вони закам'яніли у мовчанні.

Зло корениться в кожному з нас

Зло гніздиться й у добрій людині. Якщо жертва здатна взяти до уваги схильність до зла в собі, вона буде адекватно ставитися і до злочинця.

Симон Візенталь справедливо зазначає, що було б величезною помилкою вважати, що на злі вчинки здатні тільки злі люди. Він підкреслює, що однією з істотних характеристик багатьох нацистів вищого рангу було те, що вдома вони поводилися як добрі,

милі люди. «Це були ті ж люди, які вранці з любов'ю цілували своїх дітей, а через кілька годин душили газом або забивали до смерті кількох євреїв». Усвідомлення цього, вважає Візенталь, одночасно і жахливе, і вкрай важливе, адже тільки ті, хто усвідомив це, знають, що зло дрімає в більшості людей і може вирватися в будь-який момент.

> Мушу сказати тільки одне: настільки жахлива диктатура сьогодні більше неможлива. Ось істинний урок, виснуваний із жахів нацизму: ти повинен постійно боротися зі злом, щоб воно не вирвалося знову.[276]

Карл Ясперс також говорить про неминучу причетність:

> Існує солідарність серед людей як людей, яка робить кожного відповідальним за будь-яку несправедливість і неправду в світі, особливо за злочини, які відбувалися в його присутності або з його відома. Якщо я не роблю того, що можу, щоб запобігти чомусь жахливому, то я винен. Якщо я не використовую свого життя, щоб запобігти вбивству, але присутній при вбивстві, я відчуваю себе винуватим в такому аспекті, який не вимірюється юридичними або політичними категоріями. Те, що я залишився живим серед того, що відбувалося, лягає на мене важкою провиною. Ми підійшли до моменту вибору: без надії на успіх беззастережно пожертвувати життям або спробувати залишитися живим, бо успіх неможливий[277].

Доротея Зелле також зачіпає цю тему. Вона інтерпретує провину як причетність, колективне залучення:

> Наш гріх – саме залучення, колаборація. Ми, будучи повністю обмеженими, повинні залишатися ще й безсилими співучасниками соціальної та політичної несправедливості. У такому розумінні грішник, який, природно, усвідомлює, що відбувається, – це, здавалося б, нешкідливий колаборант зі структурованою, як правило, анонімною несправедливістю. Відповідно, гріх – у богословсько-політичному сенсі – це колаборація і байдужість[278].

Цветан Тодоров пише у книзі «З огляду на крайнощі»:

> Той, хто не усвідомлює схожості між собою та іншими, хто бачить тільки чуже зло, а не своє, той трагічним чином приречений на наслідування ворога. А водночас той, хто розпізнає зло в собі і, отже, розуміє, що він схожий на ворога, прямо протиставляє себе ворогові. Якщо я вважаю себе іншим – я дію так само, якщо я вважаю себе таким же – я дію інакше[279].

Подібне поєднання своєї і чужої провини виражено у молитві «Отче наш»: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим»[280]. Той факт, що в цій найважливішій молитві християнства на першому місці стоїть власна провина, повинен змусити нас замислитися, і, можливо, вперше подивитися на провини інших з нової точки зору.

Чернець Крістіан де Шерже, якого в 1996 році по-звірячому вбили в Алжирі радикальні мусульмани, писав задовго до трагедії[281]:

> Я прожив досить довго, щоб усвідомити, що навіть я став співучасником зла, яке, на жаль, у світі, ймовірно, підтримує верховна длань. Я навіть співучасник убивці, який, підкоряючись сліпій вірі, одного разу вб'є мене. Коли настане ця мить, я хотів би мати спокійну і ясну свідомість, щоб звернутися до Бога, покликати моїх братів і сестер і від щирого серця пробачити навіть мого вбивцю[282].

Примирення не збігається з прощенням

Наприкінці цього розділу дозвольте також указати на тонку відмінність між термінами «прощення» і «примирення». Цю відмінність прекрасно ілюструє відома приказка «Пробачити – так, забути – ніколи». Прощення без обговорення шляхів примирення містить небезпеку застрягання у звичних штампах виживання. Прощення розчиняє провину, примирення звільняє від провини.

Примирившись, важливо не тільки звільнити злочинця, а й звільнитися самому.

У грецькій мові, крім вищезгаданого терміну *aphiemi* – я відпускаю, я звільняю, я не зараховую провину, – є ще один термін для прощення: *charizomai*. Це слово означає примирення. *Charizomai* означає: я прощаю того, хто винен переді мною, я не тільки звільняю, а й дарую йому милість. *Charizomai* означає не лише відмову від помсти, не лише звільнення, а й готовність до дій для подальшої реабілітації винуватця. Якщо злочинець визнаний винним, то для того, хто живе з поняттям *charizomai*, справа не закрита. Він запитує, чому людина скоїла злочин, що стоїть за цим вчинком, які труднощі, і готовий активно протистояти цим труднощам.

Сьогодні це значення прощення в аспекті примирення практично нікому невідоме. Цей процес дуже затребуваний у повсякденному житті, але він далеко не простий. Жертва каже: «Несправедливість, яку ти мені заподіяв, не призвела до поганих наслідків для тебе, бо ти для мене більше, ніж твої дії, що вийшли на перший план». Цю характеристику прощення, тобто, власне, його посилену форму ми і позначаємо в нашій мові як «примирення».

Психолог Верена Каст визначає примирення так:

> У той час як прощення означає відмову від права на задоволення чи помсту, примирення означає: порушення або те, що ми маємо на увазі під порушенням, не карати, а прощати, а поза ним відновити довірчі стосунки, навіть якщо людина не впевнена, що порушення більше не повториться. Звичайно, можна сподіватися, що злочин не повториться, але цього не можна знати напевно і не слід очікувати. Примирення – це міст через прірву, і всі знають про прірву, але нехай ця прірва більше не впливає на життя.

Те, що не можна вирішити юридично, може вирішити людина, здатна пробачити. У порівняно з помстою і покаранням, прощення і примирення стають справді величезним дивом. Досвід Пумли Ґободо-Мадікізели доводить: «Той, хто прощає, звільняє себе від почуття ненависті. І в той же час він відчиняє двері до стосунків зі злочинцем як з людиною»[283]. Примирення насправді є частиною прощення. Воно констатує, що надія на примирення може ініціювати нові стосунки між колишніми ворогами.

У Південній Африці сталося те, чого ніхто не чекав. У день визволення не було ні помсти, ні відплати. Я досі пам'ятаю виголошену незадовго до падіння уряду білих доповідь, у якій передбачалося, що білих знесуть у море розгнівані чорношкірі, й жахливий сценарій неминучий. Газета «Neue Zürcher Zeitung», аналізуючи причини, завдяки яким вдалося уникнути жахливих ексцесів, писала так:

> Вплив особистості Нельсона Мандели, насамперед його готовність до примирення і послідовна відмова від помсти, полегшили і прискорили перетворення південноафриканської расової олігархії на багаторасову демократію[284].

VI. Нова дипломатія? Переосмислення і відновлення

12 лютого 2016 року міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр під час 52-ї Мюнхенської конференції з питань безпеки визначив завдання дипломатії так:

> З огляду на кризову ситуацію у світі, дипломатія повинна наводити мости через рови, зводити несумісні інтереси, об'єднувати, здавалося б, необ'єднуване. Світ не повинен залишатися таким, як є. В Європі, на Близькому Сході, в Африці та Центральній Азії вирують кризи. Ми стикаємося зі зруйнованими основами державності й конфліктними ситуаціями, в яких багатопланово переплітаються інтереси діючих сторін. Ніхто не міг припустити, що так стрімко, протягом кількох місяців зросте кількість криз і конфліктів[285].

Сьогодні офіційна дипломатія стикається з дедалі складнішими обставинами, в яких необхідно і повне розуміння суті конфліктів, і проведення переговорів з метою досягнення сталих розв'язань. Дедалі частіше вона виявляє себе як інститут, що недостатньо оснащений і, з якихось причин, мало мотивований на фактичне досягнення чітких рішень для досягнення міцного миру. Дипломатичні мирні ініціативи за звичайними моделями не працюють належним чином, коли справа доходить до деескалації сповнених ненависті конфліктів сучасності, в основі яких лежить насильство.

Однак самого лише лікування симптомів мало в довгостроковій перспективі. Рани продовжують гноїтися! Для заснованих на насильстві конфліктів, очевидно, потрібні інші кандидатури для проведення переговорів і особливі процедури.

В останній частині книги ми звернемо увагу на дипломатів – групу людей, які щодня не тільки стикаються з наслідками не-

опрацьованого минулого, а й мають потенціал для формування сучасного і прокладання шляхів для майбутнього примирення. Ця частина книги дасть поштовх до роздумів: чому терміново потрібен новий підхід до дипломатії – гнучкої, інклюзивної дипломатії, яка інтуїтивно виявляє і професійно схоплює глибокі проблеми та емоційні реалії конфлікту.

В офіційній дипломатії йдеться про професійну, позбавлену емоцій практику відносин між державами і міжнародними організаціями, про розробку та втілення зовнішньої політики. Дипломатія не більше, ніж посередник, який координує формулювання й узгодження інтересів між державами. Ідеться не лише про мирну діяльність, а й про глибинне розуміння національних інтересів під час війни. Відстоювання, збереження і розвиток цих інтересів – одне із завдань дипломатії.

У конфліктах дипломати не повинні відхилятися від цільової установки. Іноді національний інтерес полягає у підтримуванні або ігноруванні конфлікту, а не в його розв'язанні. Дипломат – представник з офіційним статусом, він розуміє, досліджує й оцінює зовнішньополітичні події від імені свого уряду і надає йому знання та інформацію. Він готує ґрунт для нових дипломатичних ініціатив і підтримує зниження напруженості й конфліктності там, де це доцільно для його уряду. Він бере участь у формуванні та зміні міжнародних правил нормативного й регулювального характеру, які структурують міжнародну систему. Для офіційної дипломатії характерний формальний підхід, встановлені ритуали і нерідко – жорсткість. Зв'язки між представниками окремих держав здійснюються тільки традиційно санкціонованими шляхами. Дипломатичний протокол часто містить стримувальні вимоги. Інтелектуальні та формальні процедурні моменти мають першорядне значення, на них не може впливати емпатія та інші емоції.

Навіть незначні відмінності між певними групами, що їх звичай-

ні люди можуть швидко розпізнати і розв'язати, у дипломатичних переговорах можуть стати каменем спотикання. Учасники переговорів, залежні від своїх міністерств, часто змушені приховувати реалії, які виходять за рамки їхніх повноважень. Їм бракує легітимності для проведення процедур за межами суворо окресленого переліку завдань.

Якщо сторона конфлікту дегуманізує противника, позбавляє його людських рис, якщо ухвалено рішення знищити ворога, якщо йдеться тільки про те, щоб завдати максимально відчутної шкоди протилежній стороні, щоб помститися (і для цього годяться всі засоби), якщо допускається навіть самознищення, – в такій фазі ми повинні діяти принципово іншим способом. Це особливо актуально тоді, коли після ескалації залишаються лише руїни і купи каміння, коли люди тяжко травмовані лавиною неопрацьованих проблем.

Я чув від психоаналітиків, які були присутні на переговорах у статусі спостерігачів, про жахливе ігнорування психологічних принципів, коли дипломати пропонували занадто швидкі, кардинальні рішення. Ситуація погіршувалася, адже дипломати діяли всупереч принципам, очевидним для професіоналів, компетентних у конфліктних питаннях. Багато ситуацій вимагають відкритого процесу і відкритого розв'язання тільки тому, що таким чином результату можна досягти набагато швидше. Сувора дипломатична ритуалізація ігнорує елементарні психологічні проблеми і перешкоджає природному, вкрай затребуваному процесу взаєморозуміння. Для травмованих людей і груп звичні сигнали людського контакту набагато швидше досягають мети. Але в дипломатії така кардинально важлива чутливість часто виключається. Не можна звинувачувати дипломатів у тому, що вони наполягають на своєму професіоналізмі, бо таке їхнє сприйняття, позаяк вони не владні ухвалювати рішення самостійно. Це завдання радше для їхнього керівництва, яке, своєю чергою, орієнтоване на правила специфікації.

Також постає питання про те, чому в світовій дипломатії, наприклад, під час мирних переговорів, не беруться до уваги зібрані за багато років висновки експертів? Наскільки швидше можна досягти проривів, якщо врахувати, що будь-яка з травмованих сторін конфлікту інтерпретує реальність навколо себе за цілком відмінними стандартами. Дипломати, які проводять переговори, здебільшого не знають про наслідки травми з власного досвіду. Вони потребують відповідної розширеної освіти.

Через таку короткозорість не дивно, що багато мирних планів зависають у конференц-залах і не доходять до постраждалих. Тільки тоді, коли різні емоційні світи більше не ігноруватимуть за столами для переговорів, ефективність мирних ініціатив стрімко зросте. У майбутньому ми не можемо дозволити собі розкоші переговорів, які приховують емоційний стан сторін конфлікту.

Традиційний дипломатичний інструментарій, який застосовують до світових конфліктів, заснованих на насильстві, стає дедалі більш неадекватним. Важливі аспекти, які можуть призвести до врегулювання насильницького конфлікту, не включені до колишнього переліку занадто протокольних дипломатичних прийомів. Дипломатія дотримується алгоритмів реальної політики і значною мірою ігнорує вплив психології, несвідомих чинників, хоча саме вони могли би привести нас до витоків конфліктів. Вона повинна мати справу з більш ірраціональними аспектами конфлікту. Нові підходи вимагають фахівців з інших професійних груп, які повинні повноправно брати участь у переговорах із самого початку.

Недооцінена важлива роль *третейського судді*. Покликані обома сторонами посередники часто досягали вирішальних проривів в історії конфліктів. Важливу участь посередників, медіаторів *між* дипломатичними групами слід відновити. Посередник повинен бути моральним авторитетом. Пошук і знаходження відповідного третейського судді – складне, але вдячне завдання.

Під час історичного візиту в 1977 році в Ізраїль президент Єгипту Анвар Садат сказав у Кнесеті, що проблеми у відносинах між арабами і ізраїльтянами, на його думку, були на 70 відсотків психологічного характеру. Чому ж подібні підходи застосовуються в теорії, а не на практиці?

Потрібно зрозуміти психологічні причини конфліктів заради їхньої деескалації. Неприпустимо, щоб через очевидну недосконалість дипломатичних інструментів постійно приховувався реальний стан справ, який дедалі інтенсивніше дається взнаки. Як і в усіх інших царинах сучасного життя, так і в дипломатії вкрай необхідне радикальне переосмислення для втілення гнучкості підходів. Там, де ллється кров, потрібен інший, ніж у «нормальних» конфліктах, менталітет і інший інструментарій. «Феномен крові, – писав експерт з політичних та правових питань Д.Л. Горовіц у 1985 році, – не може бути пояснений за допомогою теорії безкровних конфліктів»[286].

Конфлікти виникають між країнами, бо неопрацьовані травми минулого роздмухують нові пожежі. Харизматичні демагоги швидше, ніж дипломати, маніпулятивно інструменталізують напівзабуті події минулого, перетворюючи їх на засоби боротьби за владу. Якщо так триватиме, то дипломатія уподібниться до безпорадних пожежників, які прибувають після того, як дім згорів дощенту.

Треба задіяти психіатричні, психоаналітичні, освітні, богословські, пастирські, релігієзнавчі, етнічні, медичні, економічні, історичні знання, життєвий досвід керівників соціальних або науково-дослідних інститутів проблем миру. Вчених та науковців слід із самого початку повною мірою залучати на найвищому рівні для якнайшвидшого розв’язання конфліктів, в основі яких лежить насильство. Без залучення до процесу із самого початку переговорів, скажімо, психоаналітиків, у нас немає жодних шансів оперативно й ефективно реагувати на травмовані спільноти.

Чому так мало політиків, які здійснюють ефективні мирні переговори у кризових регіонах? Чи хочемо ми насправді домогтися позитивних змін? Говоримо ми про реальний мир, чи про імітацію ефективних мирних зусиль у корисливих інтересах? Повинні ми підкорятися законам встановлення миру, чи, як і раніше, підкорятися законам корисливості?

На порядок денний виходить гнучкий, інтегративний, варіативний підхід, збагачений «неофіційною» дипломатією. По суті, він починається персонально з кожної людини – з невеликих кроків. Як довго ми будемо вагатися?

Адекватне опрацювання травматичних подій та опрацювання власної або чужої провини – одна з найважливіших проблем нашого життя. Я дозволю собі спробувати визначити деякі кроки або умови, які могли б окреслити мету опрацювання і підтримати можливе примирення. Примирення слід розглядати як вищу мету. Навіть якщо ви не досягли цієї мети, кожен крок сходження до вершини набуває першочергового значення. Що менше етапів пропускати, то успішнішим стане процес одужання. Навіть неповний шлях до мети є, по суті, наближенням до неї, а це варте витрачених зусиль.

24. Портрет особистості в «інтегративній» дипломатії

Як подолати прірву, якщо здебільшого на переговорах один одному протистоять представники конфліктуючих сторін, але відсутні повноважні «будівничі мостів», здатні подолати прірву силою особистого авторитету?

Доводиться констатувати, що так звані «мирні зусилля» часто демонструють лише спроби проштовхнути особисті інтереси однієї зі сторін, зацікавленої в мирній угоді з корисливою метою. Формальні переговори характеризуються відсутністю чутливості, відсутністю бажання з'ясувати глибинні причини конфлікту. Недостатньо використовуються в насильницьких конфліктах і третейські суди, посередники і нейтральні перемовники, які є визнаними авторитетами в районах конфлікту, здатні модерувати процес і виступати посередниками між сторонами.

Занадто мало використовують особливі таланти людей з успішним досвідом переговорів, особливо якщо йдеться про етнічні конфлікти. Тут потрібні люди, які говорять не від імені протилежних сторін, а самі перебувають у точках розлому, розуміючи нюанси відносин і менталітету представників обох сторін і можуть зайняти потрібну позицію в конкретній ситуації.

За оцінками фахівців, конфронтативний, логічно структурований і орієнтований на успіх підхід у модерації насильницьких конфліктів не ефективний. Партійні та політичні професіонали, налаштовані на ефективність мислення, обмежені у часі, намагаються розв'язати конфлікти, засновані на насильстві, але часто отримують протилежний результат: вони радше загострюють конфлікт і марнують час. Виступаючи посередниками, такі особи підсилюють «синдром втечі», характерний під час медіації для травмованих учасників.

Не варто кваліфікувати такий підхід як наївний, він вказує на ширший і прийнятніший вибір «путівників» і варіантів дій. Крім того, слід зазначити, що в комплексному підході успіх дипломатії все ще залежить від участі дипломатичних груп і їхньої домінуючої моделі мислення. Інтегративний дипломат повинен не тільки узгодити позиції з іншою стороною, а й зі своєю групою, яку він представляє. Це можна вважати прикладом непрямого примирення.

Вплив авторитету емпатичної особистості

Хорошим прикладом дипломатичної емпатії може слугувати саміт у Кемп-Девіді в 1979 році за участю президента США Джиммі Картера, президента Єгипту Анвара Садата і прем’єр-міністра Ізраїлю Менахема Беґіна. Саміт, здавалось би, був невдалим. Джиммі Картер виступав «будівничим мостів» і посередником, оскільки з відомих причин прямі переговори з безпосереднього протистояння конфліктуючих сторін не призводили до успіху. В останній момент стався несподіваний прорив, який ознаменував собою важливий поворотний момент у перебігу мирних переговорів. Можливо, що вирішальну роль у позитивному результаті зустрічі в Кемп-Девіді зіграла випадкова подія. Зустріч трьох лідерів закінчилася фотографуванням. Беґін попросив колег підписати фото для своїх онуків. Президент Картер запитав імена онуків Беґіна, додав до особистого підпису додаткові короткі послання для кожного і приніс підписані фото у кімнату Беґіна. Картер знав, як Беґін був пригнічений провалом переговорів. Він згадував у мемуарах:

> Я передав йому фотографії. Він побачив, що вгорі написане ім’я його внучки. Він вимовив ім’я вголос, потім переглянув кожну фотографію... Його губи затремтіли, в очах заблищали сльози... Протягом кількох хвилин ми спокійно говорили про онуків і про війну, і обидва були емоційно зворушені.

Після цього поведінка Беґіна помітно змінилася. Роджерс дійшов висновку, що президент Картер невербально дав йому зрозуміти, що він, Беґін, як людина, припав йому до душі, попри те, що конференція не увінчалася успіхом. Його невисловлене послання таке: «Я ціную і поважаю тих, кого ви любите. Я думаю про ваше майбутнє у світі, який ми створюємо. Я думаю про можливість війни і її наслідки». Невербальне дружнє послання Картера позитивно вплинуло на атмосферу протистояння, стиснуту, як міхи акордеона, і під час наступної зустрічі, що відбулася між Беґіном і Садатом, були підписані відомі угоди[287].

У конфліктних ситуаціях причетним сторонам особливо необхідна повага, безпека, визнання ідентичності і бажання особистого вдосконалення[288]. Перемовники мають дотримуватися таких принципів протягом усього процесу.

Протилежній стороні посередник зобов’язаний продемонструвати насамперед повагу. Тільки тоді, коли сторони конфлікту відчують взаємну довіру, підвищиться готовність зрозуміти мотивацію й основні потреби супротивника. Шанобливим ставленням медіатори досягають найважливішого: вони сприяють взаєморозуміннюміж сторонами конфлікту і відводять їх від нав’язливих пошуків провини. Емпатична особистість часто може підготувати примирення на травматичному тлі ефективніше, ніж описано в найкращих методиках.

Гасло має бути таким: спочатку контакт, потім ухвала! У початковій фазі контрагенти не здатні виявити необхідну гнучкість і готовність вислухати іншого. Під поверхнею багатьох так званих прагматичних або логічних проблем часто приховується опір, що заважає досягти порозуміння, навіть якщо практичні перешкоди можна подолати. Залежно від характеру перемовника з’являється агресія, бажання втечі чи входження у ступор. Однак, тільки-но досягнуто певного рівня емпатії, «прихований сценарій» відкрито лягає на стіл переговорів[289, 290].

Хороший слухач і терпляча особистість

Посередники також повинні вміти слухати з повагою. Це означає: вони показують, що розуміють чужий досвід, не підтакуючи, не жаліючи, не шукаючи симпатії, не виявляючи особистої думки будь-яким іншим чином. Їхнє завдання – в кожному разі, на початковому етапі – не змінити людину, не поліпшити її чи розв'язати її проблеми, а уважно вислухати і з'ясувати, як людина почувається у цей момент і чого потребує. Мета в тому, щоб працювати з тим, що турбує людину зараз, навіть якщо суть конфлікту корениться в минулому. Тільки тоді, коли сторони відчують довіру, відчують, що їх розуміють і приймають, безпека зросте до такої міри, щоби висловити все важливе – навіть якщо це спрямовано проти іншої сторони конфлікту. І тільки так можна досягти відкритості.

Ще одна особлива здатність хорошого слухача полягає в умінні ненав'язливо спонукати, щоб від скарг і докорів, від звинувачень і погроз, від вимог і виправдань сторони конфлікту перейшли до вираження і формулювання своїх глибинних потреб. Чітко сформульовані потреби сторони конфлікту можуть схвалити або відкорегувати. Люди, яких слухають, через деякий час почуваються спокійніше. Вони відчувають, що приділена увага не залежить від їхньої поведінки в конфлікті.

Посередника не потрібно визначати за ефективністю мислення. Коли справа стосується ретельної – без тиску конкретних термінів – побудови глибокої емпатії між контрагентами, потрібна людина терпляча.

Психоаналітичний досвід

Посередник повинен бути зацікавлений у тому, щоб зрозуміти і прийняти внутрішній світ іншого. Як той сприймає досвід свого дитинства? Важливо розуміти явний і несвідомий досвід, який

може бути пов'язаний з особистою травмою співрозмовника. Яким чином взаємопов'язані його зовнішнє і внутрішнє сприйняття? Як діють механізми захисту і пристосування? Посередники повинні обережно пройти крізь темні льохи минулого іншої людини, щоб зрозуміти її образ в яскравих променях світла. Вони повинні добре розбиратися у психодинаміці невеликих групових дискусій, розпізнавати несвідомий опір і радити собі з ним.

Відкритість і стійкість до нападок

Посередники також мають бути готові в будь-який час «викинути за борт» усі гіпотези, методи, попередні заготовки й переналаштувати себе по-новому. Психолог із Києва Людмила Царенко після перебування на фронті на Сході України у 2014 році розповідала:

> Можна було забути все, що ми вивчали: як налагоджувати контакт, як ставити запитання… Та й слова не завжди були потрібні. Інколи єдиним, що мало значення, були щирі обійми. Траплялося, що дорослі чоловіки плакали, коли я просто обіймала їх, щоб виразити свою підтримку.

Медіатори ніколи не повинні брати на власний рахунок образливі слова контрагентів, вони мають інтерпретувати їх так, щоб було ясно, що все висловлене почуто і сприйнято. Для цього є багато способів, наприклад, зустрічні питання або повторення сказаного іншим тоном. Градус спілкування має міститися в робочих межах. Мета медіації – підтримувати сторони конфлікту в суперечці, так інтерпретувати почуте, щоб взаєморозуміння зростало по обидва боки.

Консультанти, які відповідають такому завданню, повинні мати високий ступінь психічної стійкості. Вони часто стають мішенню екстерналізації різних емоційних, вибухових проявів контрагентів. Вони мають не тільки терпляче витримати весь спектр вира-

ження емоцій – від вибухоподібних спалахів агресії до глибокого відчуження, а й вітати всі форми емоційності. Тільки посередники з великим досвідом психологічної роботи здатні вловлювати проекції партнерів щодо конфлікту і спрямовувати їх у потрібне річище. Посередники повинні усвідомлювати, що спочатку треба звільнити почуття травмованих учасників конфлікту, і тільки після цього можна починати змістовні переговори.

За всіма перерахованими характеристиками і навичками стоять люди, які мають сміливість визначати життєві цілі учасників процесу і консолідувати їх.

25. Складові ефективної «інтегративної» дипломатії

Неформальні підготовчі процеси і заходи для зміцнення довіри

Усе починається з дуже тривіальних організаційних та підготовчих процесів. На першому етапі неофіційні особи або неурядові організації часто впораються набагато краще, ніж дипломати, дії котрих обмежені протоколом. Нейтральна команда неофіційних експертів, наділених визначеними політичними повноваженнями, набагато впевненіше налагоджують контакт з представниками конфліктуючих груп.

Такі неофіційні дипломати можуть обговорювати всі організаційні аспекти зустрічей ненав'язливо і прагматично. Відшукати зручне місце і забезпечити, щоб учасники не наражалися на погрози чи на критику зі свого ж табору, набагато легше за допомогою неофіційних експертів. Подальша побудова неофіційного, але впливового зв'язку між сторонами конфлікту відбувається у невимушеній атмосфері. Розкуті загальні зустрічі на першому етапі стають важливою передумовою для створення сталих міжособистісних стосунків. Будь-які позитивні зрушення, дещиця людського тепла, що генерується в таких групах, допоможуть зменшити рівень агресивності. Ідея полягає в тому, щоб гуманізувати ситуацію, зняти відчуження, яке виникає через нечутливість і зашореність кадрових дипломатів.

Прямі неофіційні зустрічі поза дипломатичним протоколом особливо важливі на підготовчому етапі, це дає більше шансів на успіх подальших офіційних переговорів. Тому неформальний контекст уже в початковій фазі є оптимальною відправною точкою для гарантування того, що комунікація між учасниками приведе до реальних зрушень.

Як приклад я хотів би згадати вельми впливовий сьогодні Всесвітній економічний форум у Давосі, на якому політичні та економічні еліти і президенти держав можуть зустрітися для неофіційного обміну думками. Спочатку цей форум задовольняв потребу небагатьох впливових людей у приватному, неофіційному обміні думками, тепер же він став місцем для гарантування найактуальніших і найважливіших рішень на світовому рівні. На форумі спілкування відбувається поза офіційними політичними і дипломатичними протоколами. Філіп Реслер, колишній віце-канцлер Німеччини, один із шести директорів Всесвітнього економічного форуму, коментує:

> Сьогодні, коли відбувається так багато криз, існує величезна потреба особисто брати участь в обміні думками. Міжнародна платформа, така як Всесвітній економічний форум, потрібна зараз і сьогодні. Його величезна популярність тільки підтверджує це[291].

Свобода спілкування допомагає сторонам сформулювати ключові проблеми у відносинах між ворогуючими сторонами. Так виникає можливість дослідити динаміку відносин, виділити пріоритети і виробити ідеї для позитивних змін. На наступному етапі вже цілком реально намітити шляхи виходу з конфліктного глухого кута. Тільки після цього етапу приєднується офіційна дипломатія. Такий сценарій, очевидно, стає знахідкою. Звичайно, потрібно докласти певних зусиль для встановлення, підтримування і зміцнення постійного зв'язку між офіційною та неофіційною дипломатією. Саме цього і мають прагнути обидві сторони.

Підготувати оптимальне місце для зустрічей і створити атмосферу довіри

Важливий аспект, якого жодним чином не можна випускати з поля зору, стосується умов, у яких відбуваються переговори. Ат-

мосфера залів має сприяти релаксації і хорошому самопочуттю, адже людям потрібні максимально сприятливі умови, щоб порушити мовчання.

Відомо, що центральну роль у процесі відновлення довіри відіграє емоційний фон і щира зацікавленість оточення. Постраждалі заспокоюються в присутності співчутливих слухачів. Якщо зали відповідно підготовлені для теплого прийому, то цілком реально, що учасники відкриються. Багаторічний досвід деяких організацій підтверджує, наскільки великий вплив має природна, невимушена, дружня атмосфера. Ретельна підготовка зустрічей у відповідних приміщеннях стає ключем, який може відімкнути двері мовчання.

Відомо, що люди, які не мають потреби у спілкуванні, не діляться ні з ким своїми переживаннями, потерпають від відчуження. Такі відчужені люди звикли екстерналізувати все «зло» і повністю перекривати канали зв'язку. Досі вони жили з викривленою ідентичністю. Страх відкритися перед іншими вони переносять у конференц-зали, бо відкрите спілкування лежить поза межами їхньої життєвої парадигми і способу мислення. Сама думка про можливість заговорити заганяє їх у ступор. Ізраїльський психолог Дан Бар-Он зауважує:

> Психосоціальні процеси примирення після конфліктів можуть відбутися тільки за умови досягнення певного рівня рефлексії, яка сягає царини колективного мовчання[292].

Що ж змусило людей порушити багаторічне мовчання? Що змусило їх потім ще й заговорити про те, що, здавалось би, поховане назавжди? Часто це був звичайний досвід співчуття й атмосфера довіри, які додали їм упевненості в тому, що їхньою відкритістю ніхто не зловживатиме. Перед ними був терплячий слухач і співчутливий співрозмовник.

Уникати диктату термінів

Мабуть, найважливішою запорукою успіху є час, а точніше – свобода від тиску часу. Для травмованих людей, та й узагалі для сторін конфлікту, будь-яка процедура під дамокловим мечем хвилинної стрілки сприймається як отруєння. Однак, разом із тим, робота успішна лише тоді, коли відповідальні особи, попри відсутність часових обмежень, не втрачають «червоної нитки». Лікування внутрішніх органів вимагає багато часу, і так само важко впоратися з травматичними подіями у психологічному аспекті. Лише для небагатьох процес одужання завершується швидко.

Дотримуватися «прихованого» порядку денного

Відповідальні модератори протягом усього процесу повинні не втрачати «червоної нитки» (саме тому, що вони готові просуватися вперед не поспішаючи, дозволяючи багато разів перебивати себе і використовувати обхідні шляхи) і постійно тримати в полі зору такі кардинальні питання для досягнення мети:

- Як виник конфлікт?
- Що слугувало поштовхом?
- Як його переживали сторони конфлікту?
- Що посилило конфлікт?
- У чому була причина тоді й у чому вона сьогодні?

Протягом усього переговорного процесу щодо конфліктів, в основі яких лежить насильство, модератори дотримуються загальних принципів, як і під час розв’язання «звичайних» конфліктів:

- Пріоритет гострого конфлікту перед хронічним конфліктом.
- Пріоритет міжособистісного й особистісного перед фактичним конфліктом.
- Пріоритет минулого перед майбутнім.

Шукати особистих контактів

Ще один аспект, також тісно пов'язаний з фактором часу, – це необхідність пошуку в індивідуальному порядку особистого контакту із зацікавленими особами і ведення діалогу з ними до або під час переговорів.

Гарантувати захищеність

На початку кожного переговорного процесу посередники повинні озвучити гарантії захисту для учасників. Їм пояснюють гранично ясно, що нічого не трапиться, що незалежно від того, як вони виражатимуть свою позицію, вони перебуватимуть у зоні гарантованого захисту. Якщо випаде шанс обговорити гострі питання, потрібно забезпечити безперервний захист під час усієї процедури. Мета захисту – якомога швидше відновити втрачену довіру, щоб учасники переговорів знову набули самовладання.

Залучити емоції

Одне з найважливіших завдань у процедурних моментах – наблизити учасників до їхніх емоцій, дати можливість погодитися з цими емоціями і встановити контакт із самими собою. Здобуте вміння не табуювати емоції пізніше стає невід'ємною частиною успішної медіації. Якщо почуття враховують недостатньо з огляду на травматичне тло ситуації, навряд чи вдасться домогтися розв'язання існуючих проблем.

Щоб залучити емоції, слід з'ясувати взаємне сприйняття і моделі комунікації, виявити і позбутися несвідомих стратегій ухиляння. Тільки тоді можна подивитися на ситуацію з відстані, нехай і невеликої, і крок за кроком створити основу для подальшої імовірної прямої дискусії між конфліктуючими сторонами.

Розділити біль на частини і назвати їх

Під час процесу опрацювання корисним може виявитися називання кожної окремої частини почуття болю, щоб витягти їх з підвалин несвідомого, з осередку стресу. Важливо зрозуміти, з якими саме почуттями пов'язаний біль, тобто який це вид болю. Яке ім'я має цей біль? Ідеться про гнів, страх, смуток, напади паніки чи пригніченості; про почуття неповноцінності, неспокою, тривожності, притуплення почуттів, розчарування, виснаження, прагнення смерті, суїцидальні думки, почуття провини, бажання втечі, безсоння, фантомні болі, тугу за домівкою, неможливість зосередитися, відчуття відторгнення? Називання різновидів болю може стати першим кроком до звільнення від суб'єктивності сприйняття і пасивної бездіяльності, що паралізують життя. Об'єктивний підхід дає змогу визначити місце своєї особистої долі у контексті інших людських доль та історичних подій, а згодом – розробити стратегію виживання.

Дозволити смуток, біль та інші почуття

Опрацювання неможливе без переживання горя. Тому потерпілі повинні зважити для себе, чи готові вони до процесу, в якому їх може охопити горе.

Справжнє горе має визнавати не лише злочинець, а й жертва. Відмова визнавати горе може запустити процес потужних посттравматичних стресових розладів, що передаються через покоління. Переживання скорботи є одним із найважливіших кроків для звільнення від влади травматичної події. Якщо після трагічної події людина не сумує, не журиться, опрацювання не вдається. Є багато людей, які, зазнавши насильства, не пройшли процесу «одужання», переживаючи печаль і горе. Після втрати, сумних подій, військових дій, геноциду або злочину з застосуванням особливо жорстокого насильства виникає травма, від якої люди-

на може страждати все життя. Її душа перетворюється на поле нескінченної битви.

Ми знаємо з психотерапії як важливо, щоб постраждала людина дозволила собі пережити горе. Це завжди сприяє відновленню. Переживання печалі допомагає формуванню нової життєвої позиції. Те, що відбулося, інтегрується і після опрацювання стає частиною персональної історії. Таке нормальне протікання процесу переживання горя приводить до усвідомлення і прийняття втрати. Першому етапу переживання болю притаманні гнів, обурення, шок, утрата самовладання, карусель нав'язливих думок, потік образів безповоротно втраченого. У почутті гніву вже закладене перше визнання того, що сталося, а це веде до реалізації почуття втрати. На другому етапі, який може тривати довго, поступово інтегрується в реальність досвід утрати, повільно налагоджується нормальне життя. Біль другого етапу відрізняється від першого тим, що людина все ще перебуває у скорботі, але набагато ясніше усвідомлює, що втрата є остаточною і безповоротною, що вона назавжди. Нарешті горе досягає кінцевої точки – придатного для життя компромісу з реальністю. Тільки тоді, коли жертва впорається з переживанням горя і *перетворенням* утрати, закладаються основи того, що наприкінці успішного процесу жертва зможе простити і прийняти від винуватця прохання про прощення або хоч би припустити таку можливість.

Щоб бути готовим до примирення, обидві сторони – і жертва, і винуватець – повинні завершити опрацювання горя.

Врахувати потенціал вразливості

Страх виявити слабкість, вразливість – характерне почуття для більшості конфліктних ситуацій. Усе життя в душі людини найсильніший біль, прагнення і бажання утворюють численні нашарування. Інакше їй було би важко функціонувати в соціумі. В кож-

ній людині, залученій у конфлікт, живе неусвідомлена пам'ять про внутрішні страждання. Саме тому, здавалося б, незначний подразник може викликати сильну емоційну реакцію, воскресивши несвідомі спогади про страждання, пережиті раніше. Таку реакцію не може зрозуміти і прийняти протилежна сторона. Крижане мовчання або агресія стають щитом для прихованого болю, створюють захисну оболонку. Для того щоб захистити вразливе внутрішнє ядро та уникнути болю, використовуються різні моделі поведінки, в основі яких лежить обвинувачення супротивника.

Розпізнавання і визнання болю в захищеній атмосфері переговорів може мати таку потужну визвольну дію, що раптово народжуються розв'язання, про які раніше, здавалося б, не могло і йтися. Емоційне зіткнення з власним болем і болем іншої сторони конфлікту допомагає вивільнити енергію змін.

Простежити травматичні події

Травма – це подія, яка спричиняє глибоке потрясіння і внутрішньо ранить людину. Більшість травм викликані подіями, які супроводжувалися насильством. Невідреаговані, неопрацьовані травми призводять до посттравматичних стресових розладів. Серед травмуючих подій трапляються й такі, що не мають нічого спільного з фізичним насильством. Якщо такі події або ситуації не опрацьовані, вони блокують розв'язання конфлікту, затуляючи перспективи і шляхи виходу. Докладний аналіз, що розкриває причини і наслідки травми, здебільшого стає запорукою довгострокового успіху. Для успішного проведення мирних переговорів після насильницьких конфліктів слід брати до уваги прямі або непрямі посттравматичні стресові розлади постраждалих. Відкидання і несприйняття цих очевидних складових дедалі звужує можливості «консервативної» дипломатії. Їй не вистачає відповідних інструментів.

Можна описати стан душевно травмованих як страждання від безсилля. Страждання полягає в повторюваних, нав'язливих спогадах і постійній конфронтації з тим, що сталося. Подразники, асоціюючись із якимось аспектом травматичної події, – запахами, звуками, зовнішньою схожістю людей – можуть викликати такі сильні почуття, ніби травматична подія відбулася вчора. Через драматичний характер події навіть значне віддалення в часі не зменшує сили її повторних впливів. Простір відчувається інакше, часовий період, що міститься між подією і сьогоднішнім днем, сприймається інакше, час втрачає значення. Здатність згадувати травматичний досвід є настільки високою, що, наприклад, під час переговорів для потерпілого пережита травма так само важлива, як і тема, що обговорюється. Травмована людина не може неупереджено сприймати ситуацію, змішує реальне з минулим сприйняттям. Окрім того, такі люди – потенційні носії неадекватної поведінки, яка може негативно вплинути на переговорний процес. Ознаками такої поведінки є страхи, депресія, занепокоєння, дратівливість, спалахи гніву, нездатність сконцентруватися, почуття неповноцінності, ізоляції, занадто гостра реакція або емоційна нестійкість.

Часто таких учасників переговорів спочатку просто необхідно з особливою обережністю вивести зі стану персональної та соціальної ізоляції. На це здатний лише фахівець, який розуміє невидимі реалії, усвідомлює, що ці люди раніше змогли вижити тільки завдяки стратегії уникання: уникання думок, почуттів, розмов, місць, людей, спогадів, які активують травму. Стратегією уникання вони пом'якшували біль, водночас дедалі глибше занурюючись в ізоляцію, у стан безнадійності, коли вже нічого не чекали від життя. У переговори вони входять у настрої глибокої безнадійності й апатії.

Коли травма з минулого знову виринає в переговорах на близьку тему, пов'язані з минулим емоції і відчуття окремими учасника-

ми сприймаються так, ніби ця значуща подія щойно відбулася. Відтак емоції з минулого замінюють теперішні почуття та впливають на сприйняття реальності. Спогади, очікування, почуття з минулого і сьогодення раптово стають непосильним тягарем.

Реакції можуть повністю вийти з-під контролю і призвести до непередбачуваних ситуацій, які важко нормалізувати. У таких випадках медіатор з консультативним досвідом має діяти обережно, виявити глибоке розуміння і чуйне ставлення. Робота з неопрацьованою реальністю надзвичайно складна: коли під час мирних переговорів актуалізуються болючі теми минулого, без досвідчених фахівців не обійтися.

Чого ми очікуємо від дипломатії? Опрацювання минулої травми є складним завданням. Але кожна реконструйована травма з минулого в кінцевому підсумку означає мир і безпеку сьогодні. Опрацювання минулого сприяє швидкому прогресу в розв'язанні нових конфліктів.

Уміти слухати і бути готовим порушити мовчання

Уміння вислуховувати протилежну сторону – це запорука успіху в переговорному процесі. Коли протилежні сторони починають слухати одна одну, це стає передумовою для конструктивного діалогу. Взаємне визнання страждань іншої сторони допомагає створити позитивну атмосферу для успішного ведення переговорів.

Влаштовувати зустрічі, які показують страждання одне одного, під час яких можна відчути страждання іншої сторони, – важливий етап на шляху до примирення. Тільки так можливо зруйнувати структури глибоко укорінених конфліктів. Обидві сторони повинні знайти людський підхід одне до одного, щоб відірватися від звичних стереотипів. Палестинців треба запросити в Аущвіц, як це трапилося у березні 2014 року, щоб вони на власні очі поба-

чили жахливі свідчення злочину; ізраїльтян запросити в табори палестинських біженців, щоб вони особисто переконалися, як там живеться палестинцям. Готовність до особистого контакту з конфліктних питань є ключем до подальшого змістовного результату.

Противники також повинні усвідомити, чи готові вони порушити мовчання, і якщо так, то за яких обставин. Вони зобов'язані подумати про те, що отримають, якщо переможуть, і що втратять, якщо програють. Вони мають проаналізувати можливості і ризики й бути готовими до рефлексії власних мотивів готовності чи неготовності.

Відновити вимоги справедливості

Відомо, що для учасників конфлікту першочерговим є бажання відновити справедливість і компенсувати збитки. Але будь-яка зустріч була би приречена, якби такі вимоги висувалися на початку процесу, коли обидві сторони бачать себе жертвами, а не винуватцями. На початку можуть бути зроблені лише мінімальні кроки зі створення простору готовності до діалогу, для відкриття каналу внутрішнього сприйняття досвіду іншої сторони. Готовність до примирення між народами народжується завдяки усвідомленню і мужності для критичного аналізу свого історичного минулого. Перш ніж це станеться, обидві сторони орієнтовані на пошук зовнішнього ворога, винуватця проблем, цапа відбувайла. Завдання «інтеграційної» дипломатії – змінити такий стан речей.

Вивчити невидиму частину конфлікту

Ще одне важливе завдання – зрозуміти глибинні шари конфлікту, схожі на підводну частину айсберга. Ці шари важко виявити, їх нелегко розпізнати. Різні способи ухиляння, багаторічна тактика уникання видаляють неприємні спогади, стирають їх зі свідомо-

сті. Деструктивність конфлікту спрямована всередину. Жертви страждають мовчки, часто потерпають від психосоматичних розладів або обирають цинічний стиль спілкування. Завдання консультантів – порушити взаємне відчуження і дистанціювання сторін конфлікту, домогтися від них вияву емоцій.

Тільки тоді, коли буде відновлено емоційне сприйняття і реагування, можна буде відійти від стратегії ухиляння і починати конструктивні переговори. Той, хто недооцінює важливість цього етапу, зазнає невдачі. На цьому підготовчому етапі потрібно розпізнати тло конфлікту, визначити, чому та чи інша сторона поводиться саме таким чином, і що при цьому відчуває. Потрібно зрозуміти, що стоїть за сказаним, уловити приховані смисли. Мова може бути засобом приховування справжніх запитів, істинних потреб. На цьому етапі показовими можуть стати позапланові, емоційні, незручні моменти. Такі прояви, як почервоніння, заїкання, стогін, плач, спалахи гніву або раптове мовчання, словесні нападки або моменти ступору, допомагають виявити й оцінити суть конфлікту, його особливості.

Прояснити суть конфлікту

На цьому етапі потрібно виявити інтереси, бажання та потреби, а насамперед – визначити мотиви, які лежать в основі поглядів конфліктуючих сторін. Консультанти повинні намагатися зрозуміти мотивацію обох сторін, урахувати їхні суб'єктивні точки зору.

Для з'ясування поточного контексту конфлікту сторони повинні описати, як вони бачать себе і супротивника. Ідеться про те, щоб таким чином дізнатися про особливості фактичного сприйняття конфлікту різними сторонами та спиратися на це розуміння під час подальших переговорів, коли в центрі уваги опиниться власне конфлікт. Медіатори не повинні ставити закритих запитань,

які передбачають відповідь «так» або «ні», тут потрібні відкриті запитання. Перевага відкритих запитань у тому, що вони розширюють простір для відповіді.

Мета наступного етапу – мотивувати протилежні сторони до участі у проясненні темних місць, розплутуванні вузлів непорозуміння у конфлікті. Це не означає, що потім усе буде добре, а лише єдине – що потім усе стане ясно. Це передбачає готовність розглядати й обговорювати не тільки минуле, а й теперішні негативні реакції і себе самого. Зрозуміло, що протилежні сторони по-різному бачать те, що сталося, і кожна зі сторін вважає свою думку правильною. На цьому важливому етапі ще далеко до знаходження розв’язання, гармонії тощо. Йдеться про здатність зрозуміти і прийняти індивідуальні відмінності одне одного. Із самого початку керівним мотивом мусить бути ясність. Влучно сформулював це Клаус фон Донані:

> Якщо не почати розуміти іншу сторону, ніколи не можна досягти угоди[293].

Викрити упередження

За більшістю людей тягнуться їхні упередження. Ці упередження підтверджуються знову і знову, дедалі зміцнюються, аж поки людина починає бачити інших тільки під певним кутом зору. Якщо несвідомо шукати підтвердження своїй думці, воно завжди знаходиться. Вирок буде несправедливим, адже все вирішено заздалегідь. Упередження, як епідемія, занурюють суперників у конфлікт, вони захоплюють цілі народи. Для того щоб відбувся конструктивний діалог, нехай це стосується вузького кола чи цілого суспільства, потрібно змінити традиційні, монолітні моделі мислення. Існують методи, за допомогою яких можна виставити на світло упередження, не ранячи при цьому учасників переговорів.

Визначити, які події треба опрацювати

Подальше завдання таке: з'ясувати, які події конфлікту слід пропрацювати та які можна пропрацювати. Для того, щоб прокласти шлях до опрацювання конфліктів, сторони повинні дійти консенсусу щодо того, які події минулого потрібно опрацювати в будь-якому разі. Такого консенсусу важко досягти, оскільки майже ніколи жодна зі сторін не висловлює бажання щось роз'яснити. Навпаки, часто одна зі сторін звинувачує консультантів у некомпетентності та заангажованості.

Підтримати переосмислення

Сторони повинні розуміти, що їхній спосіб мислення, почуття і бажання, які призвели до ескалації конфлікту і викликали ланцюгову реакцію, схожу на обвал породи, абсолютно непридатні для адекватного внеску у розв'язання конфлікту. Отже, завдання консультанта, медіатора й усього трудомісткого процесу посередництва – виявити весь комплекс думок, почуттів і бажань, які завели ситуацію в глухий кут.

Оскільки більшість із залучених учасників усе ще перебуває у пастці старого способу мислення, сторони в першу чергу повинні виробити готовність до зміни мислення і сприйняття. Мета повинна полягати в тому, щоб почати роботу з чистого аркуша після того, як сторони визнають свою частку провини у конфлікті. Посередництво можна вважати дуже успішним, якщо зрештою учасники визнають свою поведінку помилковою. Дорога в цьому напрямку брукована безліччю дрібних камінчиків.

Вимагати чесності

Дуже важливий обов'язковий принцип – «істина зцілює». Тільки чесністю можна подолати глибоку прірву недовіри, що розділяє

сторони, і зміцнити довіру. Коли досягнута ця стадія, сторони нічого не приховують одна від одної, як не приховують і прояву будь-яких почуттів. Гнів, образи, прагнення помсти чи заздрість не повинні нагромаджуватися, інакше вони перекриють шлях виходу зі звалища емоцій. Розчистити цей шлях непросто, але обхідних стежок немає.

Планувати майбутнє

Досягнення мети близьке, якщо сторони починають говорити про майбутні перспективи. Коли обговорюється майбутнє, це поворотний момент. Відтепер сторони конфлікту вступають у розмову щодо можливих варіантів виходу і розвитку взаємних домовленостей.

Особливо важливо дати надію на майбутнє травмованим учасникам. Термін «посттравматичне зростання» описує можливість духовного відродження після травматичного досвіду. Травмованим людям потрібно допомогти зрозуміти, що часто саме через біль, через переживання втрати людина набуває досвіду, що з часом вона стає стійкішою; починається процес відновлення із прийняття ситуації. Коли травмовані люди відпускають те, чого не можна змінити, вони зосереджуються на тих речах, які можуть змінити самі. Їх не чекає безпроблемне життя, вони вже не такі безтурботні, як до травми, бо стають глибшими, зрілішими і стійкішими. Ми можемо супроводжувати їх на шляху виходу з ролі жертви. Вони потребують підтримки, оскільки вчаться оцінювати події не так, як раніше, вчаться жити по-новому.

Мета полягає в тому, щоб підвести травмованих людей до висновку, що їхнє відновлення і реалізація важливі й цінні для інших.

Інтегрувати досягнутий прогрес у функціональні політичні мережі

Як упровадити досягнуте у стабільні, довгострокові процеси? Як усталити здобутий прогрес? Як запобігти регресу після завершення переговорів? Як реалізувати здобутки у конкретні дії, щоб результати стали для всіх очевидними? Як зробити, щоб сторони конфлікту підтримували мирні відносини без участі посередників?

Відповіді на ці питання має дати дипломатія. Чи буде вона працювати, як раніше, чи мобілізує сили на те, щоб діяти своєчасно, гнучко, рухливо й ефективно? Застосовуючи нові механізми, дипломатія може втратити у привілеях, але виграти в популярності й суспільному визнанні.

Інверсія влади: нові можливості громадянського суспільства

Громадянське суспільство слід поінформувати, що перед ним відкриваються нові можливості впливу на мирні процеси. Нові технології вносять революційні зміни у наше життя, за їхньою допомогою можна навіть впливати на владні структури. Влада в Єгипті виявилася безсилою, коли кілька студентів за допомогою соціальних мереж мобілізували населення, і це врешті-решт призвело до повалення режиму.

Я сподіваюся, що прості люди, які використовують соціальні мережі, висунуть сміливі ініціативи, щоб змінити наше громадянське суспільство. Ініціатива має належати не радикальним групам, а простим громадянам. Подолавши політичні, національні, релігійні кордони, треба об’єднатися і проголосити: ми, прості люди, хочемо примирення, ми проти політики, яка заради енергетичних ресурсів розпалює і загострює конфлікти між людьми.

Вплив громадян як учасників масштабного миротворчого процесу може досягти небачених вимірів і набути вирішального значення.

26. Опрацювання у чотирьох контекстах

1. Особисте опрацювання

Для готовності розпочати опрацювання свого життя важливо поставити собі додаткові запитання:

Чи є теми і переживання, про які я вважаю за краще не говорити або не зачіпати занадто глибоко, бо вони можуть викликати відчуття сорому, приниження, невдачі, глузувань, страху, провини або травмуючих переживань? Чи є витіснені переживання, про які я не хочу говорити?

Ці та подібні запитання будь-яка людина має насамперед поставити самій собі. З цього починається процес персонального опрацювання. Тільки людина, здатна на цілеспрямовану рефлексію власної біографії, може подовжити опрацювання в ширшому масштабі.

2. Сімейне опрацювання

Другий контекст – це опрацювання у сім'ях. Тут, знову ж таки, важливо поставити низку запитань.

Чи є в родині табуйовані, заборонені теми? Якщо так, то чому так сталося? Чи існують теми, виключені з комунікації для одного, двох і більше поколінь? Про що можуть розповісти старі фотоальбоми? Чи впливали на світогляд родини антисемітські погляди? Які професії були у членів сім'ї?

Катрін Гіммлер, яка прийняла виклик опрацювання історії своєї родини, говорить так:

> Досліджуючи історію своєї сім'ї, важко зруйнувати стіни мовчання, які будувалися десятиліттями. Під час цього болісного

> процесу постійно відчуваєш загрозу, що зруйнується твій звичний світ, що зазнаєш втрати. Важко, коли образ батька вступає у протиріччя з результатами досліджень, важко говорити про те, що роками витіснялося. Важко знову роздивлятися сімейні фотографії, на яких раніше бачив тільки безтурботні події дитинства або щасливу пару молодят і не помічав пов'язок зі свастикою та знаків СС із дубовим листям і черепами[294].

Опрацювання у родині часто буває дуже непростим, навряд чи варто очікувати на активну співпрацю і сподіватися на подяку. Крім того, в сімейному опрацюванні немає сторонніх або нейтральних, усі перебувають безпосередньо в ситуації, всі залучені в неї. Проблема ще й у тому, що багато свідків уже померли.

3. Опрацювання в контексті рідного міста

Особисте та сімейне опрацювання варто зіставити з історією рідного міста чи регіону.

Які мислителі, які впливові політики народилися тут? Як вони вплинули на формування культури регіону і спосіб думок людей? Чи є наслідки таких впливів? Якою була доля євреїв під час Голокосту в цьому місті? Які впливові особистості колишньої системи пізніше знову обійняли державні посади? Де й у якій місцевості хтось узяв провину на себе, не опрацювавши її? Якою була місцева політика щодо біженців під час Другої світової війни?

4. Моделі опрацювання в контексті всієї нації

Свою біографію і долю родини можна дослідити і досить ґрунтовно переосмислити. Але, коли йдеться про осмислення історії рідного міста, то слід установити пріоритети. Ще важливіше встановити пріоритети для опрацювання в національному контексті.

Поряд з описаними успішними ініціативами щодо примирення за участю уряду, наприклад, у Південній Африці, в останні роки в деяких країнах збільшилася кількість окремих груп, сформованих одночасно і незалежно одна від одної. Вони звертаються до опрацювання травматичних подій минулого з метою примирення як усередині нації, так і між різними націями.

Діяльність цих груп мала несподівано велику підтримку з боку громадськості. Їхній успіх доводить, що існує нагальна потреба в опрацюванні та примиренні і для третього, і для четвертого поколінь. Можливо, люди підсвідомо чекають на події або на людей, які допоможуть їм реалізувати їхні глибинні потреби, позаяк вони не можуть зробити цього поодинці? У багатьох задокументованих свідченнях відзначається, що наслідком примирення стало відчуття звільнення від тягаря.

В останні роки змусив говорити про себе так званий рух «TOS»[295]*. «Марші життя», як їх називають організатори, проходять за тими ж маршрутами, за якими раніше відбулися «марші смерті»**. Під час цих маршів відбуваються особисті зустрічі нащадків злочинців і поплічників з нащадками жертв. Ініціатори знайшли саме ті слова, яких марно чекали жертви, батьки і діди сьогоднішніх учасників маршу. Відбуваються зворушливі примирення, люди особисто висловлюють сердечну скорботу з приводу того, що їхні батьки, діди чи прадіди вчинили злочини. Свідчення учасників підтверджують, що багаторічний тягар провини й

* TOS (Tübinger Offensive Stadtmission e.V.) – харизматична євангельська Церква, заснована в 1987 році в Тюбінґені Йобстом і Шарлоттою Біттнер, яка провадить активну місіонерську діяльність, зокрема, виступила ініціатором «Маршів життя» у пам’ять жертв Шоа. – *Прим. ред.*

** «Марші смерті» – прийнята в історіографії Шоа назва останньої фази нацистського знищення євреїв, коли взимку та навесні 1945 року адміністрація концтаборів організувала понад 50 піших переміщень в’язнів углиб Німеччини; по дорозі від виснаження, голоду, свавільних розстрілів і бомбардувань британської авіації загинуло не менше 250 тис. в’язнів. – *Прим. ред.*

успадкованої скорботи може бути скинутий з плечей. «Ми відчуваємо, як страхи і травми зникають із нашого життя», – прокоментував один з ініціаторів Йобст Біттнер[296].

Ще на початку 80-х єврей Ар'є Бен Ісраель виступив з ініціативою «Заклик до примирення». Цю ініціативу підтримували і євреї, і християни. Батьки Ар'є пережили Голокост. У дитинстві і юності він страждав через гнітюче мовчання батьків і відчував приниження з боку однокласників-християн. Коли він у 1960 році разом із родиною переїхав до Ізраїлю, то дав волю глибокій ненависті до німців і християн, що накопичилася в ньому. Якось з ним трапилася подія, що глибоко вразила його і вчинила переворот у його світогляді. У 1973 році він поїхав у весільну подорож до Мюнхена. Там, під час випадкової зустрічі з юною співачкою-християнкою він у нападі гніву вилив їй в обличчя весь свій гнів і всі прокляття, спрямовані проти християн. Реакція дівчини була несподіваною: вона заплакала і визнала себе винною як нащадок народу, який завинив. Цей досвід зламав його ненависть і поклав початок для нової життєвої мети: прояснення і, якщо можливо, примирення між євреями і німцями. Тільки так можна загоїти душевні рани. Ініціативу виявила жертва! Під час розмови Ар'є Бен Ісраель сказав мені (це сталося незадовго до його раптової смерті):

> Найважливіше завдання моєї роботи полягає в тому, щоб дати можливість висловитися і жертвам, і злочинцям. Тільки так можна досягти конструктивного християнсько-єврейського діалогу і примирення. Тільки так можна подолати прірву між двома релігіями і народами[297].

VII. Уже завтра сьогоднішній день стане вчорашнім. Спадщина наших дітей

Як консультант з конфліктних ситуацій у своїй професійній практиці я досягав значних успіхів, коли рухався не за дорожньою картою своєї освіти, а за картою своєї душі. Досвідчені консультанти спочатку запитують клієнтів, куди вони хочуть дістатися, а потім пояснюють їм, як швидше туди потрапити. Але клієнти не готові відповісти на запитання: «Куди я хочу?» Багато консультантів також не мають відповіді і продовжують працювати під девізом: «Поки що ми обидва не знаємо, куди йдемо, але невдовзі туди прийдемо».

У другій частині книги звучала думка про те, що в дорозі іноді потрібно зупинитися і подумати. Діяти звичними засобами і йти звичним шляхом чи сприймати реальність без фільтрів, такою, як вона є, такою, як ми її відчуваємо? І потім ще раз налаштувати наші вимірювальні прилади і змінити дорожні карти?

Не тільки як консультант-конфліктолог, а й як бізнес-консультант, і не в останню чергу як пастор у своїй попередній діяльності, я дослухався до мого власного сприйняття реальності. Часто мені пропонували готові дорожні карти і плани. Яка з цих карт відповідала моїм потребам і була придатною для довгострокової орієнтації в житті?

Тридцять років тому мені потрапила до рук книга економіста Е. Ф. Шумахера «Прекрасне в малому». Він висловлює дуже слушну думку:

> Під час візиту до Ленінграда кілька років тому я намагався зорієнтуватися за планом міста. Я бачив кілька церков, але не знаходив їх на картосхемі. Нарешті мені на допомогу прийшов перекладач: «Ми не позначаємо на наших планах церкви». Я не

> погодився і вказав на позначку храму. «Це музей, – сказав він, – а не справжня церква. Ми не позначаємо справжніх церков». Тоді я зрозумів, що вперше тримаю в руках план міста, на якому не відображена значна частина того, що я бачу на власні очі. Всі шкільні та університетські роки мене споряджували картосхемами життя і знань, де не було ні найменшого сліду найбільш значущого і, як виявилося, найважливішого для мого майбутнього життя. Пам'ятаю, що багато років я почувався зовсім безпорадним, і жоден перекладач не прийшов мені на допомогу. Розгубленість тривала аж поки я перестав сумніватися в розумності власного сприйняття, а натомість поставив під сумнів правильність отриманих карт. Вони не відповідають на справді важливі питання, вони не показують шлях до можливої відповіді. Вони заперечують навіть право ставити запитання.

Я зрозумію, якщо деякі читачі відмахнуться від ідей, висловлених у другій частині книги, адже ці ідеї не відповідають мінливій життєвій карті. Я не буду цим перейматися, бо прожив уже чимало. До того ж навколо завжди повно діяльних менеджерів, які ще вчора ультимативно нав'язували мені нові карти. Учасник руху опору, колишній працівник Львівського юденрату, якось сказав, що кожен із нас носить у кишені свідоцтво про смерть, у ньому тільки ще не проставлена дата смерті.

Звідки в наш час ми отримуємо зразок для дій? Чого повинні навчитися в нас наступні покоління? Можливо, вони дізнаються про те, що борги можна не повертати, провини – ігнорувати, і для цього достатньо просто затято мовчати? Чи дізнаються вони, що їхні предки любили їх так сильно, що для їхнього блага пройшли болісний процес опрацювання, прощення і примирення?

Я закликаю всіх, хто націлений на примирення і необхідність опрацювання, не відкладати це питання надовго. Якщо ми відчуваємо цю потребу, значить, час діяти. У нашому розпорядженні часу не так багато.

У наші дні ми з жахом спостерігаємо, як релігійні фанатики послідовно рухаються за своїми ідеологічними картами. Чи існує універсальна карта, що діє як вказівник, яку можна застосувати в усьому світі, яка задовольнить усі наші потреби?

Для мене така універсальна карта – це молитва, яку Ісус пропонує послідовникам:

> І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

Ця карта чинна завжди. Вона показує нам шлях, який веде до миру. Що послідовніше дотримуватися цього заклику, то швидше ми просунемося до мети, і ця мета називається примиренням. Настав час визначитися з питанням примирення в усіх приватних, громадських і політичних аспектах нашого життя. Ніколи не буде кращої дорожньої карти для нашого світу, ніж Євангеліє безумовного прощення.

На цій «дорожній карті» я наполягаю, заради неї хочу жити.

Я закінчую словами Елі Візеля:

> І тому, друзі мої, святкуймо надію. Без неї неможливе майбутнє. Надія, попри наші спогади про страшне минуле? Так, попри все!
>
> Надія, попри загрози, які нависли над нашим майбутнім? Так, попри загрози і всупереч їм.
>
> Надія, попри все те, що вчинило людство, щоб довести марність надії[298].

Автори

Ілля Альтман

Ілля Олександрович Альтман народився у 1955 році. Російський історик, засновник (разом із Аллою Гербер) і співголова Російського науково-просвітницького центру «Холокост» у Москві, автор понад 300 публікацій з історії Голокосту і Східного фронту, багато з яких були опубліковані у США, Ізраїлі та країнах Західної Європи, професор Російського державного гуманітарного університету.

Йоганнес Швaліна

Дипломований богослов Йоганнес Швaліна (Johannes Czwalina) відомий як досвідчений тренер і посередник з питань зміцнення лідерства в політиці та бізнесі. Він затребуваний оратор і автор з питань лідерства та досвідчений посередник у складних політичних конфліктних ситуаціях.

Народився в Берліні. У 1993 році заснував консалтинговий центр *CC Czwalina Consulting AG*. Мережа досвідчених, орієнтованих на практику консультантів, коучів, інструкторів і тренерів компанії здійснює консультації менеджерів усіх рівнів у різних галузях бізнесу та виробництва.

Йоганнес Швaліна вивчав археологію в Єрусалимі і теологію в Базелі. 10 років служив міським пастором. Відіграв важливу роль у будівництві низки важливих соціальних і громадських об’єктів, які допомагають багатьом людям.

Паралельно зі створенням консалтингового центру заснував Товариство для консультування керівного складу (GBF), яке кон-

сультує тих, хто через різні обставини не може оплачувати консультативні послуги. GBF – це соціальний проект центру *CC Czwalina Consulting AG*.

На початку 2011 року в колишньому будинку стрілочника німецьких залізниць (Deutsche Bahn) Йоганнес Шваліна відкрив меморіальний музей у Рієні (Riehen), де зібрано матеріали про долю більшості єврейських біженців на швейцарському кордоні, яким у часи нацистського режиму відмовила в допомозі швейцарська влада. Це перший і єдиний Меморіал Голокосту в Швейцарії.

Його багаторічний досвід роботи в консалтинговій практиці відображений у кількох книгах, таких як «Якби я міг почати все спочатку», «Кар'єра без жалю» і «Між тиском роботи і якістю життя: Чому у ринку немає душі».

Доктор Сусанна Ґускі-Ляйнванд

Сусанна Ґускі-Ляйнванд (Susanna Guski-Leinwand) здобула диплом психолога в Гайдельберзькому університеті Рупрехта-Карла. Згодом упродовж 10 років викладала там професійні етичні аспекти психології. У 2007 році в Гейдельберзі захистила дисертацію на тему генезису психології в Німеччині. У своїй дисертації досліджувала причини, наслідки та результати «наукового» антисемітизму в Німеччині та занепад гуманістичної думки у психології в період 1915–1945 років. Її дослідження фокусує історію та етику психології, а також понадпоколіннєві наслідки війни і вигнання.

З червня 2014 року працює доцентом кафедри історії та етики в університеті Фрідріха Шиллера в Єні. З вересня 2014 року також працює як запрошений професор психології у вищій школі (Fachhochschule) в Дортмунді (прикладні соціальні науки). У 2012–2013 роках обіймала посаду професора психології у Вищій школі здоров'я (Hochschule für Gesundheit). Починаючи з 1994 року успішно здійснює психологічне консультування.

Доктор Борис Михайлович Забарко

Борис Забарко народився в 1935 році в с. Каліндорф Великоолександрівського району Херсонської області, український історик, голова Всеукраїнської Асоціації євреїв – колишніх в'язнів нацистських концтаборів і ґетто.

Забарко дитиною втік із ґетто в Шаргороді. Після війни навчався в Чернівецькому університеті, в аспірантурі Інституту історії Академії наук України в Києві, де захистив дисертацію в 1971 році. У 1969–1988 роках працював в Інституті історії, з 1971 по 1991 рік – член радянсько-німецької історичної комісії, у 1989–2002 роках – науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України.

Забарко є автором 230 книг і статей, опублікованих в Ізраїлі, Австрії, Росії, Чехословаччині, Україні та Угорщині. У Німеччині вийшов багатотомник про Голокост в Україні та укладена ним книга спогадів «Живими залишилися тільки ми». Він також є ініціатором створення документальних фільмів про антисемітські видання і злочини в Україні.

З 1998 року – директор Інституту соціальних і общинних працівників, а з 2004 року – голова Всеукраїнської Асоціації колишніх в'язнів нацистських концтаборів і ґетто.

21 жовтня 2009 нагороджений орденом «За заслуги» – сьомий з українців. Борис Забарко мешкає в Києві.

Доктор Йоганнес Пост

Доктор Йоганнес Пост (Johannes Posth) у 1988–2013 роках працював дипломатом, юристом, консультантом у Росії та Україні, в т.ч. у посольстві Німеччини в Москві, керував московським офісом у рамках проектів Німецького Державного Банку, очолював представництво німецької компанії *Telekom* у Києві, працював у

Товаристві з технічної співпраці Німеччини в рамках проекту ЄС з наближення українського законодавства до європейських стандартів, а також в юридичній фірмі «Beiten Burkhardt».

Він вивчав право у Берліні, Ґеттінґені і Фрайбурзі, захистив докторський ступінь за темою «Правові основи *Deutschen Reichsbahn* у Західному Берліні». Він є одним із засновників Німецько-Українського форуму, членом Ґеттінґенського товариства заохочення міжнародного права та Інституту європейського права.

Доктор Вольфрам Ветте

Вольфрам Ветте (Wolfram Wette) народився в 1940 році, вивчав політичні науки, історію та філософію. У 1971–1995 роках працював у Фрайбурзькому Військово-історичному науково-дослідному інституті (MGFA) в Брейсґау, з 1998 року – професор сучасної історії історичного факультету Фрайбурзького університету. Один із засновників робочої групи досліджень історії миру (AHF), співредактор видання «Geschichte und Frieden» та щорічника «für Historische Friedensforschung».

Посилання

---

[1] Junghold Thorsten: Münchner Sicherheitskonferenz 12.-14. Februar. DIE WELT, 14.2.2016.

[2] Vgl. auch die Gedanken von Elisabeth Bräuning: Gibt es eine transgenerationelle Transmission von Trauma? In: Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhundert in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhunderts, Hg. von Heidemarie Uhl. Innsbruck 2003, S. 103–114.

[3] Brunner, Claudia & von Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a.M. 2006, S. 18–19, 75.

[4] Ebd. S. 143.

[5] Schmidbauer, Wolfgang: Ich wusste nie, was mit Vater ist. Das Trauma des Krieges. Hamburg 1998.

[6] Prof. Dr. Albert H. Friedländer in einem Vortrag am 14. Juni 1979 in der Nürnberger Meistersingerhalle anlässlich des 18. Deutschen Evangelischen Kirchentages.

[7] Klier, Freya: Verschleppt ans Ende der Welt. Schicksale deutscher Frauen in sowjetischen Arbeitslagern. Berlin 1996, S. 11.

[8] Wiesel, Elie: „For some measure of humility." Zitiert nach: Müller-Hohagen, *Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen*. München 2005.

[9] Müller-Hohagen, Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. München 2005, S. 175.

[10] Ebd. S. 149ff.

[11] Frankl, Viktor E.: ...trotzdem ja zum Leben sagen: ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. München 1995

[12] Keilson, Hans: Jüdische Kriegswaisen und ihre Kinder. In: Louis M. TAS & Jörg Wiesse (Hg.): *Ererbte Traumata*. Göttingen, Zürich 1995, S. 31-46.

[13] Semprún Jorge &Wiesel, Elie: Schweigen ist unmöglich. Frankfurt am Main 1997, S. 23.

[14] Lansen, Johan & Rossberg, Alexandra (Hg.): Das Schweigen brechen: Berliner Lektionen zu Spätfolgen der Schoa. Frankfurt 2003, S. 147.

[15] Liebermann, Bella: Das Trauma der Holocaust-Überlebenden. Oldenburg 2011 S. 51.

[16] Niederland, William G.: Folgen der Verfolgung: Das Überlebenssyndrom Seelenmord, Frankfurt 1980.

[17] Weitzel-Polzer, Esther: Demenz, Trauma und transkulturelle Pflege –Der komplexe Pflegebedarf in der jüdischen Altenpflege in Deutschland, In: *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, Juni 2002, S. 190–198.

[18] Haim Dasberg, Professor der Psychiatrie in Jerusalem, geb. 1930, hat als Kind die Shoa in Holland überlebt. Auszüge aus einem in der Charité gehaltenen Vortrag beim AMCHA-Symposium: *Spätschäden bei den Opfern des Nazi-Terrors*. Berlin 11.11.1990.

[19] Dasberg, Haim: Trauma in Israel. In: Lansen, Johan & Rossberg, Alexandra (Hg.): *Das Schweigen brechen: Berliner Lektionen zu Spätfolgen der Schoa*. Frankfurt 2003.

[20] Vladimier Jankelevitch, Jude, Mitglied der Resistance, Professor für Moralphilosophie (1869–1951).

[21] Koelb, Herlinde: Jüdische Portraits: Photographien und Interviews. Frankfurt 1989, S. 149ff.

[22] Herman, Judith Lewis: Die Narben der Gewalt. Paderborn 2003, S. 80. Vgl. Lifton, R.J: The concept of Surviver. In: Dimsdale. J.E. (Hg.): *Survivors, Victims, and Perpetrators*. New York 1980, S. 113–126.

[23] Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Hg.): Lexikon der «Vergangenheitsbewältigung» in Deutschland: Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945. Bielefeld 2007, S. 45.

[24] Sebald, W.G.: Austerlitz. Frankfurt 2011, S. 160 f.

[25] Emcke, Carolin: Stumme Gewalt: Nachdenken über die RAF. Frankfurt 2008, S. 105.

[26] Schmidbauer, Wolfgang: «Ich wußte nie, was mit Vater ist»: das Trauma des Krieges. Hamburg 1998.

[27] Liebermann, Bella: Das Trauma der Holocaust-Überlebenden. Oldenburg 2011, S. 55.

[28] Vgl. auch Keilson, Hans: Sequentielle Traumatisierung bei Kindern: Untersuchung zum Schicksal jüdischer Kriegswaisen. Gießen 2005.

[29] Pohanka, Reinhard: Pflichterfüller, Hitlers Helfer in der Ostmark. Wien 1997, S. 13.

[30] Brunner, Claudia & von Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a.M. 2006, S. 167.

[31] Bericht von Adolf Eichmann von einer Reise nach Minsk, Ende 1941. In: Horbach, Michael: So überlebten sie den Holocaust. München 1979, S. 128–129.

[32] Mitscherlich, Alexander & Margarete: Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. München 1967.

[33] Moser, Tilmann: Dabei war ich doch sein liebstes Kind. Eine Psychotherapie mit der Tochter eines SS-Mannes. München 1997.

[34] Schmidbauer, Wolfgang: «Ich wußte nie, was mit Vater ist»: das Trauma des Krieges. Hamburg 1998.

[35] Lebert, Norbert & Stefan: Denn Du trägst meinen Namen: Das schwere Erbe der prominenten Nazikinder. München 2000, S. 166.

[36] Bar-On, Dan: Die Last des Schweigens : Gespräche mit Kindern von NS-Tätern. Hamburg 2003, S. 197.

[37] Müller-Hohagen, Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. München 2005, S. 146–147.

[38] Prasse, Wilhelm: Vortrag auf Quäkertreffen Lindenberg am 7.3.2009. Abgedruckt in: „Quäker Zeitschrift der deutschen Freunde“ Nr. 6, 2010, S. 236–243.

[39] Sichrovsky, Peter: Schuldig geboren. Kinder aus Nazifamilien. Köln 1987.

[40] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 182–203.

[41] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–243.

[42] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O., S. 43.

[43] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–243.

[44] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–242.

[45] Gross, Raphael: Anständig geblieben: Nationalsozialistische Moral. Frankfurt a.M. 2010.

[46] Broszat, Martin (Hg.): Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß. München 1992.

[47] Horbach, Michael: So überlebten sie den Holocaust. München 1979, S. 114.

[48] Broszat, Martin (Hg.): Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß. München 1992.

[49] Prasse, Wilhelm: Vortrag auf Quäkertreffen Lindenberg am 7.3.2009. Abgedruckt in: „Quäker Zeitschrift der deutschen Freunde" Nr. 6, 2010, S. 236–243.

[50] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–243.

[51] Sölle, Dorothee: Phantasie und Gehorsam: Überlegungen zu e. künftigen christl. Ethik. Stuttgart 1968.

[52] Juelich Dierk (Hg.): Geschichte als Trauma: Festschrift für Hans Keilson zu seinem 80. Geburtstag. Frankfurt a.M. 1991.

[53] Adolf Hitler zu dem ungarischen Reichsverweser von Horthy am 17. April 1943. In: Horbach, Michael: So überlebten sie den Holocaust. München 1979, S. 296.

[54] Himmler, Heinrich: Posener Rede vom 04.10.1943. URL: http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/posener/index.html.

[55] Müller-Hohagen, Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. München 2005.

[56] Baumann, Zygmunt: Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Hamburg 1992, S. 106ff.

[57] So die Historikerin Sarah Jansen in ihrer Dissertation: Schädlinge. Geschich-

te eines wissenschaftlichen und politischen Konstrukts 1840-1920.Frankfurt a.M., New York 2003.

[58] Himmler, Katrin: Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte. Frankfurt a.M. 2007, S. 116.

[59] Ebd., S. 223.

[60] Ebd., S. 225.

[61] Мовчання і пасивність «сторонніх спостерігачів» історик Міхаель Маррус назвав «негативною історією». Це історія про те, чого не відбулося, історія бездіяльності, байдужості, черствості; історія, яку легко засудити, але набагато важче пояснити. In: Marrus, Michael R.: The Holocaust in History. Toronto 1987, S. 157.

[62] Sölle, Dorothee: Gegenwind. Erinnerungen. München 1999, S. 34.

[63] Benz, Wolfgang: Die 101 wichtigsten Fragen – Das Dritte Reich. München 2006, S 72.

[64] Brunner, Claudia & von Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a.M. 2006, S. 175–179.

[65] Himmler, Katrin: Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte. Frankfurt a.M. 2007, S. 295ff.

[66] Церемонія вручення Премії миру німецьких книгарів 27 вересня 1953 р. у церкві Святого Павла у Франкфурті-на-Майні, опубліковано Спілкою німецьких книгарів у 1953 р.

[67] Von Schirach, Richard: Der Schatten meines Vaters. München 2011, S. 228–229.

[68] 28. Sondersitzung der Generalversammlung der Vereinten Nationen, 21.01.2005. URL: www.un.org/russian/documen/gadocs/28spec/argent.pdf (aufgerufen am 31.12.2008).

[69] Vgl. Eitinger, Leo: Und die Welt hat geschwiegen. In: Lansen, Johan & Rossberg, Alexandra (Hg.): *Das Schweigen brechen: Berliner Lektionen zu Spätfolgen der Schoa*. Frankfurt 2003, S. 43.

[70] Ebd., S. 45.

[71] Ebd., S. 29-30.

[72] Boillat, Valérie & Fleury-Seemüller, Michèle (Bearb.): Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus: Überarbeitete und ergänzte Fassung des Zwischenberichts der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Band 17. Zürich 2001.

[73] На початку 1940 року радянському уряду надійшла пропозиція від голови берлінського «Центрального бюро Райху з єврейської еміграції» Райнгарда Гайдріха і голови віденського «Центрального бюро єврейської еміграції» Адольфа Айхмана прийняти 350000–400000 євреїв з Райху (Німеччина, Австрія, Чехословаччина) і близько 1,8 мільйона польських євреїв, які жили на територіях Райху, що належали німцям. Це близько однієї третини тих, хто пізніше стали жертвами Голокосту. Див.: Г.В. Костырченко: Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва, 2001, с. 193–195; И. Альтман: Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг. Москва, 2002, с. 378–379. Як зазначив Йосиф Телюшкін у своїй книжці «Еврейский мир» (Москва–Иерусалим 1995, с. 200), опитування громадської думки в США показали, що більшість американців були проти прийому переважної кількості єврейських іммігрантів, хоча країна могла б їх прийняти.

[74] Новини про жахливі масштаби вбивств європейських євреїв досягли Великобританії і США. Зв'язковий між польським підпіллям й еміграційним урядом Ян Карський на прохання єврейських підпільних організацій побував у Варшавському ґетто і таборі смерті Белжець (він прибув туди у розірваному одязі, із зіркою Давида на грудях). На власні очі він побачив весь той жах, якого зазнало європейське єврейство. Через Францію, Іспанію, Гібралтар і Великобританію він прибув до Вашингтона, де зустрівся з міністром закордонних справ Великобританії Ентоні Іденом і президентом США Франкліном Д. Рузвельтом. Він розповів їм, як німці виконують план тотального знищення євреїв, і пояснив союзникам, що тільки їхнє втручання може зупинити «остаточне розв'язання». Всю отриману інформацію він передав також лідерам американського єврейства, в тому числі рабину Стівену Вайзу і судді Феліксу Франкфуртеру. Але все виявилося марним – так сам Карський оцінив результати власних дипломатичних зусиль.

Інший польський патріот, Здзіслав Єзьоранський під псевдонімом Ян Новак, також ризикуючи життям, виїхав з Польщі, щоб повідомити на Заході про нацистський геноцид. Після війни у нього була можливість ознайомитися із записами своїх таємних зустрічей із західними офіційними особами. У записах не було жодної згадки про те, що він говорив про вбивство євреїв. Він розповів правду, якої люди не хотіли знати.

Під час церемонії, присвяченої 60-й річниці визволення концтабору Аушвіц, колишній міністр закордонних справ Польщі Владислав Бартошевський нагадав, як бійці польського руху опору били на сполох, намагаючись привернути увагу вільного світу до того, що діялося в Аушвіці, але жодна країна світу не відповіла адекватно на серйозність ситуації. «Не було здійснено жодних ефективних заходів. Їх ніхто й не намагався знайти. Понад половина майбутніх жертв могли залишитися в живих». Див.: 60-я годовщина освобождения концлагеря Аушвиц-Биркенау. Тексты выступлений. 27 января 2005 г., с. 2.

Члени «Соціалістичного союзу» нелегально виїхали з Варшави до Лондона й опублікували там аналогічну доповідь про знищення євреїв у Східній і Західній Галичині.

6 червня 1944 року президент Всесвітньої сіоністської організації Хаїм Вайцман просив британського міністра закордонних справ Ентоні Ідена використати військово-повітряні сили союзників, щоб припинити перевезення угорських євреїв, 12 000 з-поміж яких щодня спалювали в таборах смерті. Нічого не було зроблено, і більшість цих євреїв загинули.

Джон Лофтус і Марк Ааронс показали у своїй книзі «Таємна війна проти євреїв. Як західні розвідки зрадили єврейський народ» (Нью-Йорк, 1994), що для правлячих кіл практично всіх країн антигітлерівської коаліції були характерні байдужість, політичний розрахунок, юдофобія і зрада єврейського народу.

Щоб заспокоїти світове співтовариство, Вінстон Черчилль 14 листопада 1941 року в статті, опублікованій у газеті «Jewish Chronicle», писав: «У цій війні ніхто не страждає більше, ніж євреї. Я переконаний,

що коли настане день перемоги, страждання єврейського народу і його роль у боротьбі з фашизмом не будуть забуті». Але 6 мільйонів євреїв згоріли у вогні Голокосту. Вони не змогли порадіти перемозі союзників над нацистською Німеччиною.

Vgl. auch: Schweitzer, Eva: Amerika und der Holocaust. Die verschwiegene Geschichte. München 2004.

[75] Laqueur, Walter: Was niemand wissen wollte. Die Unterdrückung der Nachrichten über Hitlers «Endlösung». Frankfurt/M. 1982.

[76] Zitate aus einer von Arte am 1. März 1995 ausgestrahlten Sendung Entretien entre Elie Wiesel et Jorge Semprùn. Vgl. auch Semprún Jorge &Wiesel, Elie: Schweigen ist unmöglich. Frankfurt am Main 1997.

[77] Leff, Laurel: Burried by the Times. Holocaust and America's Most Important Newspaper. In: Robert Moses Shapiro (Hg.): Why didn't the Press Shout? American & International Journalism during the Holocaust. A Collection of Papers Originally Presented at an International Conference Sponsored by the Eli and Diana Zborowski Professorial Chair in Interdisciplinary Holocaust Studies, Yeshiva University, October 1995. New York 2003.

Викладач факультету журналістики Північно-Східного університету, Лорел Леф конкретизує: «У 1939 і 1940 роках можна було прочитати першу сторінку «Нью-Йорк Таймс» і не отримати жодної інформації про те, що мільйони євреїв депортовані до Польщі і замкнені в ґетто, де десятки тисяч вмирають від голоду і хвороб. Коли читачі дивилися на газетні заголовки у 1941 році, вони не розуміли, що нацисти вбивають сотні тисяч євреїв у Радянському Союзі. Коли читали титульну сторінку в 1942 році, вони не знали до самого грудня, що нацисти змінили план зі знищення євреїв у Європі. У 1943 році читачеві іноді траплялися заголовки про те, що євреїв з Франції, Бельгії та Нідерландів перевозили у вагонах для худоби на територію Польщі і що більше ніж половина євреїв Європи загинули. Однак навіть у контексті статті про зустріч представників єврейських організацій більше уваги було приділено доповідачам, а не єврейським жертвам. У 1944 році читачі несподівано дізнавалися з передовиць про існування таких страшних місць, як Майданек і Аушвіц, але тільки з інших сто-

рінок всередині газети ставало ясно, що жертви були євреями. У 1945 році Дахау і Бухенвальд з’явилися на перших сторінках, але самі євреї були поховані десь усередині газети». Див.: Дэвид А. Харрис: Я сторож брату моему. Киев, 2005, с. 135–137.

[78] Влітку 1942 року директор женевського відділення Всесвітнього єврейського конгресу Ґергарт М. Ріґнер представив у Міжнародний комітет Червоного Хреста докази здійснення «остаточного розв’язання». Комітет вирішив не давати жодних публічних пояснень. Le Monde, 28.9.2007.

[79] Дорфман Михаель: «Вокруг да около мифов о ґетто.» In: Заметки по еврейской истории. Интернетжурнал еврейской истории, традиции, культуры. Nr. 32, 30. August 2003. URL: http://berkovich-zametki.com/Nomer32/Dorfman1.htm (aufgerufen am 24.11.2008).

[80] Simon Wiesenthal, Цит. по: Элиезер (Макс) Лесовой. Последний борец с фашизмом: Памяти Симона Визенталя – URL: http://www.midrasha.net/article.php?operation=print&id=3541> Элиезер (Макс) Лесовой Последний борец с фашизмом: Памяти Симона Визенталя –URL: http://www.jewniverse.ru/forum/index.php?act=Print&client=printer&f=8&t=1198.

[81] Adenauer, Konrad: Briefe 1945–1947. Röhndorfer Ausgabe. Berlin 1983, S. 172f. Datum des Briefes: 23. Februar 1946.

[82] Matthias Warnke, Jurist und evangelischer Theologe Juni 2012.

[83] Himmler Katrin: a.a.O., S. 165

[84] Horbach, Michael: a.a.O., S. 87–89.

[85] Hilberg, Raul:Vorgeschichte des Antisemitismus – von Luther zu Hitler. [o.O.] 1982, S. 18.

[86] Bittner, Jobst, Die Decke des Schweigens. Tübingen 2011.

[87] Hitler, Adolf. Zit. in: Zentner, Christian: Adolf Hitlers Mein Kampf: Eine kommentierte Auswahl. Berlin 1974.

[88] Bethge, Eberhard: Dietrich Bonhoeffer in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Reinbeck bei Hamburg 1976, S.96.

[89] Альтман Илья: Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941–1945 гг. Москва 2002, с. 417–424. In: Жанна Ковба (ред.): Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. Київ, 2003. Michael Phayer: The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965. Bloomington, Ind. 2000. Carol Rittner et al. (Hg.): The Holocaust and the Christian World. Reflections on the Past, Challenges for the Future. London 2000.

[90] Greenberg, Irving: Cloud of Smoke, Pillar of Fire. In: John K. Roth, Michael Berenbaum (Hg.): Holocaust – Religious and Philosophical Implications. New York 1989, S. 305–345, hier: 333f.

[91] Bergner, Gabriele: Das Haus einer Kindheit. Die Wernerstrasse 7 in Berlin-Wannsee – ein Forschungsbericht. Unveröff. Typoskript, Teltow 2015.

[92] Brunner Claudia & Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a. M. 2006, S. 210.

[93] Sölle Dorothee, Ein Volk ohne Vision geht zugrunde: (Sprüche Salomos 29,18); Anmerkungen zur deutschen Gegenwart und zur nationalen Identität. Wuppertal 1987, S. 31.

[94] Müller-Hohagen, Jürgen: a.a.O., S. 165.

[95] Brunner Claudia & Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a. M. 2006.

[96] In: Lansen, Johan & Rossberg, Alexandra (Hg.): Das Schweigen brechen: Berliner Lektionen zu Spätfolgen der Schoa. Frankfurt 2003, S. 61.

[97] Niederland, William: Folgen der Verfolgung. Frankfurt 1980, S. 232.

[98] Müller-Hohagen, Jürgen: a.a.O.

[99] Liebermann Bella: a.a.O., S. 57–59.

[100] Bastiaans, Jan: Vom Menschen im KZ und vom KZ im Menschen. In: Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Geschichte*. Frankfurt/Main 1993, S. 129.

[101] Epstein, Helen: Die Kinder des Holocaust. Gespräche mit Söhnen und Töchtern von Überlebenden. München 1990.

[102] Müller-Hohagen, Jürgen: a.a.O., S. 21–22.

[103] Nietzsche Friedrich: Also sprach Zarathustra, II, Von den Taranteln.

[104] Brunner Claudia & Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a. M. 2006, S. 38.

[105] Hardtmann, Gertrud (Hg.): Spuren der Verfolgung. Seelische Auswirkungen des Holocaust auf die Opfer und ihre Kinder. Gerlingen 1992, S. 251–260.

[106] Brunner Claudia & Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a. M. 2006.

[107] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 10.

[108] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 197.

[109] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–243.

[110] Райнгард Гайдріх підписав накази, які веліли обірвати життя сотень тисяч євреїв. У 1942 році головний ґестапівець став жертвою замаху в Чехословаччині. Він осипав свого племінника подарунками, намагаючись викликати любов і захоплення, але не зміг досягти близькості і довіри.

[111] Батько Томаса Гайдріха одразу після прочитання листа зайнявся порятунком євреїв. Він допоміг близько 100 євреям утекти з фальшивими паспортами в Данію. У 1944 році він застрелився, оскільки боявся, що ґестапо дізнається про його допомогу в організації втеч.

[112] von Schirach, Richard: Der Schatten meines Vaters. München 2011, S. 357f.

[113] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 161f.

[114] Ebd., S. 196f.

[115] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 162–181.

[116] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 196f.

[117] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 222–243.

[118] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 136.

[119] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 303; vgl. S. 293.

[120] ebd., S. 140–161.

[121] ebd., S. 222–243.

[122] ebd., S. 96–120.

[123] ebd., S. 68–97.

[124] Jürgen Müller-Hohagen: a.a.O., S. 100.

[125] Frank, Hans: Im Angesicht des Galgens. München-Gräfelfing 1953.

[126] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 21.

[127] Ebd., S. 136.

[128] Frank, Niklas: Der Vater. Eine Abrechnung. München 1987.

[129] Heß, Wolf Rüdiger: Ich bereue nichts! Graz 1994.

[130] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 70.

[131] Westernhagen, Dörte von: Die Kinder der Täter. München 1987.

[132] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 139.

[133] Ebd., S. 106.

[134] Ebd., S. 107.

[135] Bormann, Martin: Leben gegen Schatten. Gelebte Zeit – geschenkte Zeit; Begegnungen – Erfahrungen – Folgerungen. Paderborn 2003, S. 216ff.

[136] Moré, Angela. Vortrag „Die Folgen verleugneter Schuld bei den Nachkommen" an der evangelischen Akademie Hofgeismar 21. Januar 2012.

[137] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 40–66.

[138] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 188.

[139] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 140–161.

[140] Ebd., S. 222–243.

[141] Ebd., S. 205.

[142] Lebert, Norbert & Stefan: a.a.O, S. 211–213.

[143] Ebd., S. 191.

[144] Senfft, Alexandra: Schweigen tut weh. Eine deutsche Familiengeschichte. Berlin 2007.

[145] Jonas, Hans: Der Gottesbegriff nach Auschwitz. Eine jüdische Stimme. Frankfurt (Main) 1987, S. 12.

[146] Sölle, Dorothee: Mutanfälle. Texte zum Umdenken. 1. Aufl. Hamburg 1993, S. 23.

[147] Sölle, Dorothee: Stellvertretung. Ein Kapitel Theologie nach dem Tode Gottes. Stuttgart 1982, S. 179.

[148] Schofar, 1997, Nr. 12 (75).

[149] Prof. Dr. Albert H. Friedländer in einem Vortrag am 14. Juni 1979 in der Nürnberger Meistersingerhalle, anlässlich des 18. Deutschen Evangelischen Kirchentages.

[150] Vgl. Lenzen, Verena: Jüdisches Leben und Sterben im Namen Gottes. Studien über die Heiligung des göttlichen Namens (Kiddusch HaSchem). München, Zürich, 2002.

[151] Jacobson, Simon: Die Weisheit des Rabbi Schneerson. Einfache Wahrheiten für eine schwierige Welt. Aus dem Amerikan. übers. von Wulfing von Rohr. Gütersloh 2007, S. 366.

[152] Albrecht, Julia & Ponto, Corinna: Patentöchter. Im Schatten der RAF - ein Dialog. Köln 2011, S. 204.

[153] URL:http://www.daserste.de/information/politik-weltgeschehen/mittagsmagazin/sendung/2012/raf-becker-prozess-buback-100.html (Zugriff am 12.4.2014)

[154] Albrecht, Julia & Ponto, Corinna: a.a.O.

[155] Ebd.

[156] Ebd.

[157] Див. Кардинал Люстіґер в інтерв'ю ізраїльській газеті Ha'aretz від 20.04.1995.

[158] de Pury, David; Hauser, Hein & Schmid, Beat: Mut zum Aufbruch – eine wirtschaftspolitische Agenda für die Schweiz. Zürich 1995.

[159] Ebd., S. 10, 28 und 77.

[160] Ebd.

[161] „Those who cannot remember the past are condemned to repeat it." Santayana, George: The Life of Reason. Reason in Common Sense. London 1905,

S. 284. URL: http://www.archive.org/details/thelifeofreasono00santuoft (aufgerufen am 25.12.2008).

[162] Widmer, Paul: Diplomatie. Ein Handbuch. Zürich 2014, S. 221–236.

[163] Ebd., S. 230.

[164] Vgl. Guski-Leinwand, Susanne: Wissenschaftsforschung zur Genese der Psychologie in Deutschland vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Münster 2010.

[165] Le Bon, Gustave: Psychologische Grundgesetze in der Völkerentwicklung, Leipzig 1922, S. 3.

[166] Holle, H. G.: Allgemeine Biologie als Grundlage für Weltanschauung, Lebensführung und Politik. München 1925.

[167] Wundt, Wilhelm: Elemente der Völkerpsychologie. Leipzig 1912, S. 506.

[168] Wundt, Wilhelm: Völkerpsychologie und Entwicklungspsychologie. Psychologische Studien, 10. 1916, S. 189-238.

[169] Слово «раса» характеризує різноманітність людей за кольором шкіри, текстурою волосся, розрізняє риси обличчя або інші фізичні характеристики, натомість расизм як ідеологія перекручено оцінює відмінності різних етнічних груп та рівнів їхнього розвитку.

[170] Vulliamy, Ed: Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War. 1994, S. 51.

[171] Ebd.

[172] Bezeichnung für Selbstverlage in den Ostblockstaaten.

[173] Katz, Steven T.: Jewish Faith After the Holocaust: Four Approaches. In: Ders. *Post-Holocaust Dialogues. Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York 1983, S. 141–173.

[174] Дітер Поль: «Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. в працях західних вчених.» In: Український історичний журнал, 1994, №. 5, с. 130.

[175] Zabarko, Boris (Hg.): Nur wir haben überlebt. Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente. Berlin 2004.

[176] Hirsch, Helga: «'Nur wir haben überlebt' – Holocaust in der Ukraine. Zeug-

nisse und Dokumente.» Deutschlandfunk - Politische Literatur, 21.3.2005. URL: http://www.dradio.de/dlf/sendungen/politischeliteratur/359037 (aufgerufen 3.12.2008).

[177] [Виділено Борисом Забарком] URL: http://jn.com.ua/History/debua_1301.html (28.11.2008). Очолюючи групу дослідників, Патрік Дюбуа часто буває в Україні з метою визначення місць масових розстрілів і масових поховань євреїв України, вбитих під час німецької окупації нацистами та їхніми поплічниками.

[178] Desbois, Patrick: Der vergessene Holocaust. Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche. Berlin, 2009, S.7.

[179] Vgl. Полян П.: «Первая обобщающая монография о Холокосте на территории СССР.» In: Заметки по еврейской истории. 2005, Nr. 9 (58).

[180] Умань – місто з населенням близько 90 000 жителів (на сьогодні) в Черкаській області. Гайсин, Теплик, Тульчин – невеликі міста у Вінницькій області.

[181] Цит. за: Забарко Борис (ред.): Забарко, Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы, в 3 т., Киев 2006-2008, тут: т. 1, с. 320.

[182] Цит. за: Уроки Холокоста и современная Россия. Москва 1995, с. 114.

[183] Як приклад цитується текст листа члена єврейської громади Кам'янця-Подільського від липня 1948 року до Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У: «Коли ми попросили міськраду дати нам можливість провести день жалоби в пам'ять наших матерів, батьків і невинних дітей, закатованих і розстріляних у масовому порядку, наш запит був відхилений. Три роки ми ходимо вулицями міста і топчемо могильні плити з єврейськими написами наших предків. Тротуари нашого міста під час німецької окупації були вимощені цими могильними плитами. Коли ми попросили замінити ці плити іншими, наш запит був відхилений. Багато разів ми просили про можливість упорядкувати масові поховання, в яких наші батьки, десятки тисяч наших батьків, братів, сестер і дітей були поховані живцем, коли земля здригалася від жаху і страху. Через рік більше не можна буде розпізнати ці місця, ями заростуть бур'янами і травою, поступово зникнуть сліди і пам'ять. Цей запит залишився без відповіді донині».

Мицель Михаил: Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев-Львов: 1945–1981 гг.). Киев 1998, с. 21f.

[184] Näheres dazu in: Altshuler, Mordechai, Ycikas, Sima: „Were there two Black Books about the Holocaust in the Soviet Union?" In: Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, 1992, I (17), S. 37-56; Altman, Ilya: „The History and Fate of The Black Book and The Unknown Blackbook." In: Ilya Altman & Joshua Rubenstein (Hg.): The Unknown Blackbook. The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories. Bloomington, Indianapolis 2008, S. xix-xxxix.

[185] Генеральна Асамблея ООН в резолюції під назвою «Пам'ять про Голокост» (1.11.2005) закликала держави-члени «розробити освітні програми, які закріплять уроки Голокосту у свідомості майбутніх поколінь». URL: dgvn.de/fileadmin/.../UN-Dokumente_zB_Resolutionen/GV_Res60-7.pdf (aufgerufen am 12.12.2008).

26 січня 2007 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію «Заперечення Голокосту», в якій держави зобов'язуються вживати заходів проти заперечення Голокосту і вітається включення цієї теми в освітні програми. URL: www.un.org/Depts/german/gv-61/band3/ar61256.pdf (aufgerufen am 12.12.2008).

[186] З 2000 року в Дніпрі (колишньому Дніпропетровську) працює центральний Український фонд історії Голокосту «Ткума» («Воскресіння»). У 2002 році в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України був створений Український центр вивчення історії Голокосту. Видається науковий журнал історії Голокосту («Голокост і сучасність»). З 2004 року діє науково-дослідний центр «Пам'ять про Катастрофу» Всеукраїнської асоціації євреїв – колишніх в'язнів ґетто і нацистських концтаборів. У Харкові та Львові існують центри з вивчення Голокосту при єврейських громадських організаціях.

[187] Агмон Пінхас, Забарко Борис. Випробування Катастрофою // «Сучасність». – Київ, 1996, – № 2. – С. 92–97.

[188] Фінберг Леонід, Любченко Володимир. Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 186.

[189] Dieser Beitrag stützt sich teilweise auf meine Aufsätze: Babij Jar 1941. Das

Verwischen der Spuren, in: Wolfram Wette & Gerd R. Ueberschär (Hg.), Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert, Darmstadt 2001, S. 152–164; und: „Schießen müsst ihr!“ Beim Massaker von Babij Jar bei Kiew teilten sich Wehrmacht und SS die blutige Arbeit, in: DIE ZEIT Nr. 48, 22.11.2001, S. 48.

[190] Eine Sammlung von Aufsätzen, Augenzeugenberichten und Dokumenten bietet der Band von Wiehn, Erhard Roy (Hg.): Die Schoáh von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken, Konstanz 1991. Zehn Jahre später folgte eine gekürzte Fassung: Wiehn, Erhard Roy (Hg.), Babij Jar 1941. Das Massaker deutscher Exekutionskommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew. 60 Jahre danach zum Gedenken. Konstanz 2001.

[191] Förster, Jürgen: Die Sicherung des „Lebensraumes“. In: Boog, Horst et.al.: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart 1983, S. 1046f.

[192] Vgl. zum Beispiel Hoffmann, Joachim: Stalins Vernichtungskrieg 1941-1945. München 1995, S. 187ff.

[193] Див. аргументацію командира тилового підрозділу угруповання «Південь» піхотного генерала Карла Рокеса, який наказом від 29.7.1941 заборонив участь німецьких солдатів у погромах, позаяк така поведінка завдає непоправної шкоди «репутації вермахту». Zit. nach Förster, Jürgen: a.a.O., S. 1047.

[194] Aussage aus dem Callsen-Prozess: Verfahren des Landgerichts Darmstadt gegen Callsen u.a., mit Urteil vom 29.11.1968, S. 474. In: BA Ludwigsburg (ehemals: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) 204 AR-Z 269/1960, Bd. 34, 683 Blatt (fortan zit.: Callsen-Prozess, Urteil). Zitiert in: Ernst Klee und Willi Dressen (Hg.), „Gott mit uns“. Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939-1945, Frankfurt/M. 1989, S. 127.

[195] Ebd. S. 455, 512.

[196] Bericht des Kriegsverwaltungsrats von Froreich, 454. Sicherungsdivision, Abteilung VII (Verwaltung), vom 2. Oktober 1941 über seinen Besuch bei der Feldkommandantur 195 in Kiev am 1.10.1941. In: Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) Freiburg i. Br., RH 26-454/28: Anlagenband Nr. 3

zum Kriegstagebuch Nr. 1 (vom 15.5. bis 31.12.1941) der Sich.-Div. 454, Quartiermeister-Abteilung.

197 Aufzeichnungen des Technischen Kriegsverwaltungsinspektor Erwin Grützner vom Rüstungskommando Kiew, 1941–1943, in: Rolf-Dieter Müller (Hg.): Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. Boppard 1991, S. 604.

198 Ebd., S. 604. Gemeint ist das Vorkommando des Rüstungskommandos, einer Dienststelle der Wehrmacht, die am 1. Oktober von Shitomir nach Kiev verlegt wurde.

199 Die Aussage von Kurt Werner, Angehöriger des SK 4a, in: Rückerl, Adalbert: NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung, Heidelberg 1984, S. 43-45.

200 На свідченнях тих, хто вижив, базується документальний роман Анатолія Кузнєцова «Бабин Яр». Виданий в СРСР у 1966 р., німецькою мовою у Мюнхені, Цюриху, Відні у 1970 р., перевиданий у Мюнхені в 2001 р. Кузнєцов використовує в романі свідчення Діни Миронівни Пронічевої, яка пережила масовий розстріл і залишила докладну розповідь як очевидець трагедії. Документ передрукований у: Peter Longerich (Hg.): Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945, München 1989, S. 124–127. Auszugsweiser Wiederabdruck in: Wiehn, Erhard Roy (Hg.): Die Schoáh von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken, Konstanz 1991, S. 174–177.

201 Wiehn, Erhard Roy: ebd. S. 106. Див. також у німецькому перекладі свідчення очевидців, київських євреїв Давида Будника і Якова Капера. In: Erhard Roy Wiehn (Hg.): Nichts ist vergessen. Jüdische Schicksale in Kiew, Konstanz 1993 (in ukrainischer, deutscher und englischer Sprache).

202 У серпні 1941 року, наприклад, підполковник Гельмут Ґросскурт спробував запобігти вбивству дітей у Білій Церкві. Див. статтю Бориса Забарка «Вбивство дітей у Білій Церкві в серпні 1941 року». In:

Fruchtmann, Karl: Die Grube. Drehbuch zu einem Film, Bremen 1997, S. 98-107.

203 So auch der Titel meines a.a.O. Beitrages in DIE ZEIT.

204 Callsen-Prozess: a.a.O. Diese Aussage aus dem Callsen-Prozess wird auch zitiert in: Klee, Ernst & Dressen, Willi (Hg.): „Gott mit uns". Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939 -1945. Frankfurt a.M. 1989, S. 127. 205 Vgl. dazu die Ausführungen in meinem Aufsatz: Babij Jar 1941 a.a.O.

206 Hoffmann, Joachim: Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945, München 1995, S. 187ff.

207 ebd., S. 155.

208 Wiehn, Erhard Roy: a.a.O., S. 113; zur Schweigepolitik in der sowjetischen Zeit vgl. auch ebd., S. 114ff.

209 Bericht in der Zeitung: Aufbau, New York, 1.2.1991. Zit. nach: Wiehn, Erhard Roy: a.a.O., S. 826, 845.

210 Vgl. Honigsman, Jakob: Juden in der Westukraine. Jüdisches Leben und Leiden in Ostgalizien, der Bukowina und Transkarpatien 1933-1945. Aus dem Russischen von Juri Schatton. Hg. v. Raymond M. Guggenheim und Erhard Roy Wiehn. Konstanz 2001, sowie: Zabarko, Boris: Leben im Schatten des Todes. Verspätete Berichte der Überlebenden des Holocaust. Unveröffentlichte Rohübersetzung eines ukrainischen Manuskripts, die mir im Jahre 2001 freundlicherweise von Prof. Dr. Friedhelm Boll, Institut für Sozialgeschichte e.V., Braunschweig u. Bonn, zur Verfügung gestellt wurde.

211 Text des Gedichts Babij Jar von Jewgenij Jewtuschenko in der deutschen Übersetzung von Ernst Kux, in: Wiehn, Erhard Roy: a.a.O., S. 163–165.

212 Wiehn, Erhard Roy: a.a.O., S. 112f.

213 Jewtuschenko zit. nach: Zabarko, Boris: Leben im Schatten des Todes (a.a.O.). Die Gründe für die Defizite in der sowjetischen Historiographie sind wohl zum einen in ihrer klassentheoretischen Ausrichtung zu suchen, die wenig Raum für ethnische Minderheiten ließ, zum anderen in einem latenten Antisemitismus.

214 Scharnagl. Wilfried: Am Abgrund : Streitschrift für einen anderen Umgang

mit Russland. München, Berlin 2015, S. 13.

[215] Inwieweit es eine Mitverantwortung Europas beziehungsweise des Westens dadurch gibt, die Ukraine zu sehr vor eine „entweder-oder“ Entscheidung gestellt zu haben, ist naheliegend soll aber hier nicht weiter vertieft werden.

[216] Yoder, William. URL: http://www.rea-moskva.org (Zugriff 28.12.15).

[217] ebd. (Zugriff 31.05.15).

[218] Gorbatschow, Michail: Das neue Russland. Berlin 2015, S. 497.

[219] Truth and Reconciliation Commission (TCR).

[220] Lustiger, Gila: So sind wir. Ein Familienroman. Berlin 2005, S. 48.

[221] Brunner Claudia & Seltmann, Uwe: Schweigen die Täter, reden die Enkel. Frankfurt a. M. 2006, S. 47.

[222] Ziółkowski, Michał: Ich war von Anfang an in Auschwitz. Erinnerungen. Aufgezeichnet und Bearbeitet von Werner Müller, Freiburg 2009. Католицький священик Максиміліан Кольбе народився у 1894 році, у серпні 1941 року загинув у концтаборі Аушвіц. У 1982 році канонізований Іваном Павлом ІІ.

[223] Albrecht, Julia & Ponto, Corinna: Patentöchter. Im Schatten der RAF – ein Dialog. Köln 2011, S. 197.

[224] Ebd., S. 204.

[225] Semprún Jorge & Wiesel, Elie: Schweigen ist unmöglich. Frankfurt am Main 1997.

[226] NZZ 55 vom 6./7.3.2004, S. 7.

[227] Vgl. Artikel: Die Macht der Sanftmut. In: DIE WELT, 7.12.2013, S.2.

[228] Jaspers, Karl: Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutschen Frage. Zürich 1946, S. 92, 95.

[229] Schreiber, Hermann: Ein Stück Heimkehr. In: DER SPIEGEL, 14. 2.1970, S. 29f.

[230] Brandt, Willy: Erinnerungen. Frankfurt a. M. 1989, S. 214.

[231] Vgl. Lieneman, Wolfgang: Nachträgliche Gerechtigkeit. In: Ebach, Frettlöh

& Gutmann: „Wie? Auch wir vergeben unseren Schuldigern?“ Mit Schuld leben. Gütersloh 2004, S. 40–58.

[232] Montville, J.V.: „Psychoanalytic enlightenment and the greening of diplomacy“. In: V.D. Volkan, J.V. Montville & D.A. Julius (Hg.): The Psychodynamics of International Relationships, Vol. 11: Unofficial Diplomacy at Work, Lexington, MA 1991, S.177ff. Er liefert eine lange Liste von Fallbeispielen.

[233] Art. Frieden und Gerechtigkeit - Ein unvereinbarer Gegensatz? In: G. Smith & A. Margalit (Hg.): Amnestie oder Die Politik der Erinnerung in der Demokratie. Frankfurt/M. 1997, S. 37–47.

[234] Siehe auch: Lienemann Wolfgang, a.a.O., S. 40–58.

[235] По телебаченню ПАР показували численні випадки.

[236] П'ятитомний звіт був завершений у 1998 році, остаточний звіт – у 2001 році. Відео, кінофільми і документи зберігаються в Національному архіві; звіт про роботу TRC доступний в інтернеті. URL:www.doj.gov.za/trc.

[237] Spiegel: 08.05.2006 Nr. 19.

[238] N me der Sendung konnte nicht recherchiert werden, SAT1, 24.01.2000.

[239] vgl. auch Bar-On, Dan: a.a.O., S. 327-330.

[240] Gableske, Reinfried: „Schuld – vergeben und vergessen?“ In: BTS AKTUELL, Dez 2004, Nr. 56, S. 3.

[241] Maruyama, Masao: Denken in Japan. Hrsg. u. übers. von Wolfgang Schamoni u. Wolfgang Seifert. Frankfurt a. M. 1988, S. 118 ff. Maruyama war Politologe.

[242] Maruyama, Masao: Loyalität und Rebellion. Hrsg., übers. und annot. von Wolfgang Schamoni und Wolfgang Seifert. München 1996, S. 106.

[243] Überblick bis 1995: Kritz, N. J. (Hg.): Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, 3 vols.,Washington 1995; vgl. auch die Beiträge verschiedener Wahrheitskommissionen in der Zeitschrift „Der Überblick“, S. 35, 3/1999.

[244] Arendt, Hannah: Vita activa oder vom tätigen Leben. 8. Auflage München 1996.

[245] Vgl. Ebach, Frettlöh & Gutmann: „Wie? Auch wir vergeben unseren Schuldigern?“ Mit Schuld leben. Gütersloh 2004.

[246] Vgl. Kadalle, Klaus-Michael: Verzeihen nach Wendezeiten? Über Unnachsichtigkeit und misslingende Selbstentschuldung. Antrittsvorlesung an der Friedrich-Schiller-Universität am 2. Juni 1994. Erlangen, Jena 1994.

[247] Tutu Desmond & Mpho: Das Buch des Vergebens - vier Schritte zu mehr Menschlichkeit. Berlin 2014.

[248] URL: http://www.spiegel.de/video-1202224.html; ab 2:55.

[249] Derrida, Jacques: Eine gewisse Unmöglichkeit, vom Ereignis zu sprechen. Aus dem Französischen von S. Lüdemann (Internationaler Merve Diskurs 254). Berlin 2003, S. 29.

[250] Bittner Jobst: a.a.O., S. 124.

[251] Біблія, Євангеліє від Матвія 6: 14–15 «Бо якщо ви будете прощати людям гріхи їхні, то простить і вам ваш Небесний Отець. А якщо ви не будете прощати людям гріхи їхні, то й Отець ваш не простить вам провин ваших».

[252] Süddeutsche Zeitung vom 29.08.2012: URL: http://www.sueddeutsche.de/panorama/philosophin-ueber-dutroux-komplizin-was-ist-das-boese-1.1452685

[253] Buber, Martin: Das echte Gespräch und die Möglichkeit des Friedens, herausgegeben vom Börsenverein des Deutschen Buchhandels 1953.

[254] Dr. Gerhard Bader aus Berlin.

[255] Müller-Hohagen, Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. München 2005, S. 250.

[256] Zur Genealogie der Moral 1,1. In: Giorgio Colli & Mezzino Montanari (Hg.):Friedrich Nietzsche. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden, Bd.5. München, Berlin, New York [o.J.], S. 281.

[257] Brown, Wendy: States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity. Princeton 1995.

[258] Jankélévitch, Vladimir: Das Verzeihen. Essays zur Moral und Kulturphilo-

sophie. Hrsg. von R. Konersmann. Aus dem Französischen übersetzt von C. Brede-Konersmann. Mit einem Vorwort von Jürg Altwegg. Frankfurt a. M. 2003.

[259] Müller-Hohagen, Jürgen: Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. München 2005, S. 251.

[260] Artikel „Das Böse bleibt, Gespräch mit dem Philosophen Saner". In: BASLER ZEITUNG, 6.8.2005, S. 6.

[261] Ebd., S. 7

[262] Ebach, Frettlöh & Gutmann: „Wie? Auch wir vergeben unseren Schuldigern?" Mit Schuld leben. Gütersloh 2004.

[263] Sünder: „Unter denen ich der erste bin" (1. Tim. 1,15).

[264] T. Koch zitiert diese Frau in einem Aufsatz (ZEE 42, 1998, S. 110–121).

[265] Süddeutsche Zeitung vom 29.08.2012: URL: http://www.sueddeutsche.de/panorama/philosophin-ueber-dutroux-komplizin-was-ist-das-boese-1.1452685

[266] Prasse, Wilhelm: Vortrag auf Quäkertreffen Lindenberg am 7.3.2009. Abgedruckt in: „Quäker Zeitschrift der deutschen Freunde" Nr. 6, 2010, S. 236–243.

[267] Ebd.

[268] Ebd.

[269] Tausch, Reinhard: Verzeihen, die doppelte Wohltat. In: Psychologie heute 1993, Nr. 4, S. 20–26.

[270] Tausch, Reinhard: Vergeben – ein bedeutsamer seelischer Vorgang. In: Logotherapie und Existenzanalyse 1992, 1, S. 62–92.

[271] Stanislawa Rachwal wurde 1918 geboren und verstarb 2002.

[272] Carolin Emcke in: DIE WELT 30./31.1.2016, Nr. 24, S.6.

[273] Der französische Kunsthistoriker und Philosoph Georges Didi-Hubermann in einem Gespräch mit der Zeitschrift *Lettre.*

[274] Яка різниця між провиною і гріхом? Коли Давид вигукує в псалмі 51,4:

«Обмий мене від моєї провини, і очисти мене від гріха мого», то важко відрізнити провину і гріх. Тим не менше, тут таке розмежування допомагає зрозуміти обставини справи.

[275] Minnaard, Gerard & Steinbrecher, Werner (Hg.): Eine Kiste im Keller: das Schicksal eines «guten» deutschen Soldaten im Zweiten Weltkrieg - eine künstlerische und theologische Verarbeitung. Wittingen 2002.

[276] Lebert, Norbert & Stefan: Denn Du trägst meinen Namen: Das schwere Erbe der prominenten Nazikinder. München 2000, S. 161.

[277] Jaspers, Karl: Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutschen Frage. Zürich 1946, S. 31f.

[278] Sölle, Dorothee, Politische Theologie. Auseinandersetzung mit Rudolf Bultmann. Zitiert in: Baltz-Otto, Ursula & Steffensky, Fulbert (Hg.): Gesammelte Werke Bd.1. Stuttgart 2006, S. 100.

[279] Todorov, Tzvetan: Angesichts des Äußersten. München 1993.

[280] DIE BIBEL, Matthäus 6, 9–13.

[281] Olivera, Bernardo: Mönch, Märtyrer und Mystiker: Christian de Chergé (1937–1996). In: Erbe und Auftrag, Nr. 76, 2000.

[282] Baumer, Iso: Die Mönche von Tibhirine. Die algerischen Glaubenszeugen – Hintergründe und Hoffnungen. München 2010.

[283] Spiegel Nr. 19/2006 vom 8.5.2006.

[284] NZZ 55 vom 6./7.3.2004, S. 7.

[285] Junghold Thorsten: Münchner Sicherheitskonferenz 12.-14. Februar. DIE WELT, 14.2.2016.

[286] Horowitz, Donald L.: Ethnic Groups in Conflict, Berkeley 1985.

[287] Volkan, Vamik D.: Das Versagen der Diplomatie: Zur Psychoanalyse nationaler, ethnischer und religiöser Konflikte. Giessen 2003, S. 210f.

[288] Burton, J.W.: Conflict resolution as a political system. In: Montville, Joseph & Volkan, Vamik D.: The Psychodynamics of International Relationships. Unofficial Diplomacy at Work. 1991, S.83.

[289] Scott, James: Domination and the art of resistance. Yale 1990.

[290] Harris, M.: Reading the mask: Hidden transcripts and human interaction. In: Mind and human interaction, 5, 1994, S.275ff.

[291] Інтерв'ю з Süddeutschen Zeitung am 18.1.2016.

[292] Bar-On, Dan: a.a.O., S. 330–334.

[293] Klaus von Dohnanyi, der erste Bürgermeister der Freien- und Hansestadt Hamburgs. ARD, 11.3.2014.

[294] Himmler, Katrin: Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte. Frankfurt a.M. 2007, S. 293.

[295] URL: http://www.marschdeslebens.org (Zugriff am 29.1.2016).

[296] Bittner, Jobst, Die Decke des Schweigens. Tübingen 2011, S.140.

[297] URL: http://www.segne-israel.de/mag/am_2selb.htm#N_72_ (Zugriff am 3.2.2016).

[298] Wiesel, Elie: Den Frieden feiern. Mit einer Vorr. von Václav Havel. Hrsg. von Reinhold Boschert-Kimmig. Freiburg, Basel, Wien 1991, S. 144.

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38 (050) 425–60–20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МаЙСтер
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.